

UNIVERZITET U BEOGRADU  
FILOZOFSKI FAKULTET

Zorica D. Kuzmanović

**REFLEKSIVNA PRIRODA ARHEOLOŠKOG  
ZAKLJUČIVANJA: STUDIJA SLUČAJA  
KORPUSA HELENISTIČKIH NALAZA U  
SRBIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2012

BELGRADE UNIVERSITY  
FACULTY OF PHILOSOPHY

Zorica D. Kuzmanović

**THE REFLEXIVE CHARACTER OF  
ARCHAEOLOGICAL REASONING: A CASE  
STUDY OF HELLENISTIC FINDS IN SERBIAN  
ARCHAEOLOGY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

**Mentor:**

prof. dr. Staša Babić

Filozofski fakultet u Beogradu

**Komisija:**

prof. dr. Aleksandar Palavestra

Filozofski fakultet u Beogradu

doc. dr. Miroslav Vujović

Filozofski fakultet u Beogradu

**Datum odbrane doktorske disertacije:**

## REFLEKSIVNA PRIRODA ARHEOLOŠKOG ZAKLJUČIVANJA: STUDIJA SLUČAJA KORPUSA HELENISTIČKIH NALAZA U SRBIJI

**Rezime:** Razvoj arheologije u drugoj polovini 20. veka je po mišljenju mnogih njenih savremenika bio izrazito dinamičan i uznemirujući. Uprkos brojnim pokušajima da se arheološko istraživanje, u skladu sa opštom pozitivističkom orijentacijom, postavi na čvršće metodološke temelje i upotrebi za dolaženje do saznanja o zakonima ljudskog ponašanja na opštem antropološkom nivou, paralelno tome, pojavio se, pod uticajem širih društvenih tendencija, pokret koji je izražavao sumnju u mogućnosti naučnog saznanja u arheologiji kao takvog. Okosnica te sumnje bila je činjenica da prošlost nije direktno saznatljiva i da se svi naši zaključci o njoj baziraju na uspostavljanju analogija sa poznatim fenomenima iz savremenog iskustva.

Ograničenost arheološkog istraživanja na upotrebu analogija pokrenula je u drugoj polovini 20. veka preispitivanje arheološke epistemologije u dva različita, ponekad izrazito suprotstavljena pravca, oličena u nazivima procesna i postprocesna arheologija. Procesna, ili nova arheologija, formulisana u skladu sa striktnim logičko-pozitivističkim principima nauke je, zbog logičke nedolsenosti prirode analoškog zaključivanja, u krajnoj eksplikaciji svog pogleda na arheologiju kao nauku, osporila upotrebu analogija kao adekvatnog sazajnog postupka. S druge strane, postprocesna arheologija, nastala kao reakcija na pozitivistički program nove arheologije, je osporila mogućnost objektivnog saznanja prošlosti, tvrdeći da će svi naši zaključci neminovno biti projekcija savremenih iskustava, odnosno uspostavljenih analogija. Odričući mogućnost objektivnog naučnog saznanja, što je u skladu sa njenim širim teorijsko-filozofskim okvirom, postprocesna arheologija je ostala u načelu nezainteresovana da, prepoznatu činjenicu o prirodi arheološkog istraživanja dalje razmatra u pokušaju stvaranja bolje i relevantnije metodologije za rekonstrukciju prošlosti. U pokušaju da ukažem na potrebu da se arheologija vrati problematizovanju analogije kao jedinom mogućem epistemološkom okviru i metodološkom postupku, cilj ovog rada je da ukaže na potencijal teorije refleksivnosti kao mogućeg polazišta postprocesne arheologije na rešavanju ovog važnog aspekta arheološke prakse.

Zalaganja za rekonfigurisanjem i reuspostavljanjem arheologije kao politički i društveno osveščene i angažovane prakse, što su neke od ključnih tendencija u okviru postprocesne škole, može biti opasno, ukoliko arheologija ne bi paralelno razvijala povećanu kritičku svest o ograničenjima, mogućnostima i metodima dolaženja do znanja o prošlosti. Društvena i politička uloga arheologije je, kako su pokazali upravo radovi postprocesne škole, ogromna, veoma moćna, često manipulativna i

opsana, te je, upravo zato, nužno uspostavljanje metodologije koja povećava, odnosno osporava relevantnost zaključaka do kojih dolazi savremena disciplina. U suprotnom, arheologija bi mogla postati poligon neprimerene političke borbe u kojoj će hiperkriticizam društvene, ali ne i metodološke relevantnosti, obesmisлити njenu naučnu ulogu i stremljenje.

**Ključne reči:** arheološka epistemologija; teorija reflektivnosti; analogija; metodologija; helenizam; društvena i politička uloga arheološke discipline

**Naučna oblast:** humanističke nauke

**Uža naučna oblast:** arheologija

**UDK:**

# **THE REFLEXIVE CHARACTER OF ARCHAEOLOGICAL REASONING: A CASE STUDY OF HELLENISTIC FINDS IN SERBIAN ARCHAEOLOGY**

**Summary:** The development of archaeology during the second half of 20<sup>th</sup> century has been, according to many of its contemporaries quite dynamic and disturbing. Despite numerous attempts, in line with global positivistic orientation, to set up archaeological research on more scientific approach, parallel to all this and influenced by broader social tendencies, a movement doubting the very possibility of scientific cognition in archaeology has appeared. The initial idea was about the fact that past is not directly cognizable and that all of our conclusions are formed according to known and experienced contemporary phenomenon.

Limitations of archaeological research in deploying analogies has caused, during the second half of 20<sup>th</sup> century, archaeological epistemology to start being reviewed in two different, at times quite opposed directions, known as process and post-processual archaeology. Process, or new archaeology, formulated in accordance to strict scientific principles of positivistic logic, due to logical inconsistency of analogical reasoning, has disclaimed the deployment of analogy as an appropriate method of cognition. At the same time, post-processual archaeology, which has emerged as a reaction to positivistic program of new archaeology, disclaimed the possibility of objective cognition of the past, arguing that all of our conclusions are inevitably to be only projections of our contemporary experiences or in accordance to them designed analogies. Waiving the possibility of objective scientific cognition, what corresponds to its broader philosophical framework, post-processual archaeology, in principle, remained uninterested further to elaborate the uncovered condition of archaeological research, in order to create better and more relevant methodology for reconstructing the past. Aiming to emphasize the need of archaeology to restore discussing analogy as the only possible epistemological framework and methodological procedure, the purpose of this research is to indicate the reflexivity theory

potential as a possible starting point of post-processual archaeology, in solving this important aspect of archaeological practice.

Advocating reconfiguration and reestablishment of archaeology as socially conscious and engaged practice, which are to be some of key tendencies within post-processual thought, might appear dangerous, if archaeology at the same time wouldn't develop enhanced critical conscience in respect of limits, possibilities and methods of acquiring knowledge about the past. Social and political role of archaeology, as shown precisely by works of post-processual theorists, is enormous, powerful, often manipulative and dangerous and thus establishing methodology to enhance or contest relevance of conclusions delivered by contemporary archaeology is necessary. Otherwise, archaeology might become a polygon of inappropriate political struggle where hypercriticism of social, but not methodological relevance would make senseless its scientific role and its aspirations.

**Key words:** archaeological epistemology; Reflexive theory; analogy; methodology; Hellenism; social and political role of archaeological discipline

**Humanities**

**Archaeology**

**UDK:**

## Sadržaj:

<b>1. UVOD .....</b>	<b>1</b>
<b>Predmet, cilj, metod.....</b>	<b>5</b>
<i>Teorijsko-metodološki okvir.....</i>	<i>9</i>
<b>2.KONCEPT HELENIZMA U KLASIČNOJ ARHEOLOGIJI.....</b>	<b>15</b>
<b>Tradicionalni pristup.....</b>	<b>19</b>
<b>Kritičko preispitivanje tradicionalnog pristupa.....</b>	<b>29</b>
<b>Nove tendencije, pitanja i odgovori.....</b>	<b>37</b>
<b>3. KONTEKSTUALIZACIJA ARHEOLOŠKE PRAKSE VEZANE ZA ISTRAŽIVANJE HELENIZMA U SRPSKOJ ARHEOLOGIJI.....</b>	<b>43</b>
<b>Društveno-politički i institucionalni kontekst razvoja arheologije u Srbiji.....</b>	<b>53</b>
<i>Počeci arheološke prakse u Srbiji.....</i>	<i>53</i>
<i>Narodni muzej u periodu 1881-1941.....</i>	<i>58</i>
<i>Arheologija na Beogradskom univerzitetu u periodu 1881-1941.....</i>	<i>62</i>
<i>Balkanski institut (1935-1939).....</i>	<i>69</i>
<i>Institucionalne promene u drugoj polovini 20. veka.....</i>	<i>70</i>
<b>Arheologija i lingvistika.....</b>	<b>75</b>
<b>Helenistička Vinča Miloja M. Vasića.....</b>	<b>85</b>
<b>Klasična arheologija kao istorija umetnosti antičkog perioda.....</b>	<b>94</b>
<i>Stilsko-hronološka klasifikacija helenističkih artefakata.....</i>	<i>94</i>
<i>Helenizam kao prelazni period u razvoju grčko-rimske antičke kulture.....</i>	<i>102</i>
<i>Istorijsko-umetnički pristup u službi tradicije.....</i>	<i>108</i>
<b>Kulturno-istorijska arheologija.....</b>	<b>112</b>
<b>Refleksivost arheološke prakse u Srbiji.....</b>	<b>127</b>
<i>Klasična arheologija u službi zvaničnog državnog nacionalizma.....</i>	<i>133</i>
<i>Kontinuitet autohtone kulture.....</i>	<i>143</i>
<b>4. KA ZAKLJUČKU.....</b>	<b>151</b>
<b>5. KATALOG.....</b>	<b>160</b>
<b>6. LITERATURA.....</b>	<b>183</b>



## 1. UVOD

Uspostavljanje arheologije, kao profesionalne akademske discipline, u 19. veku bilo je, kao i u slučaju svih drugih, pozitivistički orijentisanih, oblasti naučnog istraživanja, usmereno na što objektivniju rekonstrukciju prošlosti. Iako ideja o objektivnoj prošlosti, kao naučni ideal i cilj arheološkog istraživanja, nikada nije napuštena, arheološka zajednica je vrlo rano prepoznala ograničenost svog metodološkog pristupa u odnosu na postavljena naučna stremljenja ka objektivnosti. Naime, postojeći izvori (materijalni ostaci iz prošlosti) na kojima arheologija bazira svoje istraživanje su samo fragment prošlosti utoliko što predstavljaju posledicu neke aktivnosti, mišljenja, ideje i sl, dok je veći deo znanja, odnosno tumačenja, o okolnostima koje su se odvijale oko nastanka i upotrebe takvih ostataka, baziran na pretpostavkama iz savremenog iskustva. Jedini izvor za građenje takvih pretpostavki, kao nužnog i neophodnog mosta između statičnog arheološkog zapisa (podataka) i dinamičnih procesa iz prošlosti (tumačenja) jeste sadašnjost, odnosno iskustvo i znanje koje imamo o sebi samima, i za koje pretpostavljamo da bi mogli objasniti određene pojave u prošlosti. Od bazičnog klasifikovanja i imenovanja predmeta do razumevanja kako su ti predmeti korišćeni i kakav je njihov društveni kontekst, arheolozi su uvek usmereni na sadašnja zbivanja iz kojih posuđuju ideje i pretpostavke, odnosno analogije koje zatim projektuju na prošlost.

Jednostavno rečeno, prošlost nije direktno saznatljiva i svi naši zaključci o njoj baziraju se na uspostavljanju analogija sa poznatim fenomenima iz savremenog sveta. Moglo bi se isto tako reći da je naše znanje o prošlosti refleksija savremenog iskustva, te da u tom smislu, nije objektivno.

Većina arheoloških radova koji su do danas napisani o problemu upotrebe analogija u arheološkom zaključivanju zasnivaju se na naučnom metodološkom postulatu o težnji za povećanjem kontrole uslova koji utiču na istraživanje kako bi se povećao stepen objektivnosti (Binford 1978, 1983a, 1983b, 1981; David and Kramer 2001, 33-62; Gould and Watson 1982; Kobylinski 1989; Wylie 1982). Iako su takvi radovi do određene mere unapredili metodologiju arheološkog istraživanja, nalazim da je potrebno analoški odnos između prošlosti, kao predmeta istraživanja, i sadašnjosti, kao konteksta istraživanja problematizovati iz još jedne perspektive.

Niz teorijskih tendencija usmerenih na kritikovanje pozitivizma kao referentnog okvira društvenih nauka usmerile su pažnju poslednjih nekoliko decenija na istraživački kontekst kao uslov istraživanja u društvenim naukama koji u značajnoj meri utiče i oblikuje i tok istraživanja i postignute rezultate. Drugim rečima, pokazalo se na nizu primera da su istraživanja na polju društvenih nauka refleksivna, odnosno da njihov pristup, rezultat, a često i sam predmet istraživanja predstavljaju refleksiju savremenog konteksta u kome se vrši istraživanje (Wylie 2007). To je isto što i reći da u procesu zaključivanja po analogiji projektujemo iskustva sadašnjosti na prošlost. Osim što su na taj način dovedena u pitanje neka od tradicionalnih znanja o čoveku, društvu i njihovoj prošlosti, nametnulo se, takođe, pitanje, da li je prepoznata refleksija istraživačkog konteksta pretnja svrsi i pretpostavljenom cilju društvenih nauka, ukoliko je svaki njihov rezultat neizostavno determinisan kontekstom u kome se vrši istraživanje. Tako se, između ostalog, teorija refleksivnosti često dovodi u vezu sa ekstremnim relativističkim stanovištem koje, dovodeći u pitanje celokupno polje društvenih istraživanja kao refleksivno, preti da uruši njihov naučni dignitet i da obesmisli njihovu ulogu u savremenom svetu. U arheologiji je teorija refleksivnosti, u paketu sa drugim kritičkim tradicijama postprocesne arheološke škole, pretežno korišćena kao teorijsko polazište za

kritiku postojećeg pristupa kao etnocentričnog, zapadnocentričnog i jednostrano usmerenog na potvrđivanje zapadnih sistema vrednosti, mišljenja i ponašanja kao univerzalnih. Pošto je većina takvih kritičkih pristupa u arheologiji imala za cilj da kritikuje političke posledice arheološke prakse kao one koja, više ili manje namerno, reprodukuje postojeće dominantne sisteme mišljenja, vrednosti i, ukratko, ideologije i koja, kao takva, zastupa interese moći zapadne kulture u okviru koje se razvija i deluje, teorija refleksivnosti se retko prepoznaje kao potencijal koji bi mogao da unapredi stepen "objektivnosti" u postupku arheološkog zaključivanja. S druge strane, niz teoretičara se, u okviru različitih disciplina, zalaže za formulisanje određenih metodoloških procedura kojima bi kritičko preispitivanje konteksta istraživanja bilo uključeno, kao integralni deo, u metodologiju istraživačkog procesa. Kritičko preispitivanje konteksta istraživanja i njegove refleksije u odnosu na tok istraživanja bi, kako se predlaže, moglo doprineti povećanju stepena "objektivnosti" zaključaka do kojih dolaze društvene nauke tako što bi ukazalo, odnosno kalibrisalo dobijene rezultate sa uslovima njihove proizvodnje (Harding 1993; Hodder 1982; 1999; Wylie 2007, 212). Razvijanje primene teorije refleksivnosti u ovom pravcu moglo bi se nadovezati i integrisati sa nizom drugih metodoloških procedura koje su različiti autori do danas formulisali u pokušaju da upotrebu analogija u arheološkom zaključivanju učine što relevantnijom.

Ovim putem, teorija refleksivnosti, razvijena u okviru postprocesne arheologije, neretko kritikovana kao antinaučna i antipozitivistička, dobija priliku da se uključi u i unapredi opšte pozitivističko nastojanje društvene nauke. Osim toga, teorija refleksivnosti otvara jedno novo polje arheološke prakse koje se tiče njene društvene i političke uloge u savremenom svetu. Naime, ne radi se samo o tome da arheologija putem analogije, što jeste vrsta refleksivnosti, projektuje iskustva savremenog sveta na prošlost, već je isto toliko važna činjenica da "otkrivanjem" prošlosti arheologija doprinosi samoprepoznavanju ljudi u vremenu i prostoru, odnosno da, u odnosu na "otkrivenu" sliku prošlosti utiče na formiranje značenja i vrednosti savremenog sveta. Činjenica da arheologija, kao refleksivna praksa, svojim pristupom i tumačenjem prošlosti i sama u značajnoj meri doprinosi afirmisanju i potvrđivanju određenih društvenih vrednosti,

konceptata, kriterijuma i ciljeva upućuje na sve prisutniju potrebu za osvešćivanjem njenog značaja i uloge u kreiranju sadašnjosti, odnosno sopstvenog konteksta istraživanja, koji se, prema teoriji refleksivnosti, potom povratno projektuje na prošlost.

Kontekstualizacija arheološke prakse, odnosno proizvodnje znanja o artefaktima koji su u srpskoj arheologiji klasifikovani kao helenistički poslužice mi kao studija slučaja u pokušaju da obrazložim tezu o refleksivnoj prirodi arheološkog zaključivanja. Na bazi rezultata do kojih se dođe preispitivanjem ovog konkretnog slučaja, pokušaću, u nastavku rada, da ukažem na relevantnost teorije refleksivnosti kao epistemološkog polazišta za razvoj arheološke metodologije s jedne strane i za razvoj arheologije kao društveno-politički osvešćene i odgovorne prakse, s druge strane. Iako se može učiniti da su pitanje metodologije koja se primenjuje u rekonstrukciji prošlosti, s jedne strane, i pitanje društvene, odnosno, političke uloge arheologije, s druge strane odvojene i zasebne teme, moguće je, primenom teorije refleksivnosti, pokazati da su, ustvari, izrazito povezane i kao takve nužne za razumevanje prirode arheološke prakse.

## **Predmet, cilj, metod**

U pokušaju da ukažem na važnost i potrebu da se pitanje analogije u procesu arheološkog zaključivanja proširi primenom i razvijanjem teorije reflektivnosti, potrebno je pre svega pokazati, da je, u skladu sa ovom teorijom, arheološko istraživanje u celini bazirano na konstitutivnoj cirkularnosti teorije-opisa. Konstitutivna cirkularnost teorije – opisa je u osnovi procesa koji dovodi do toga da su ne samo mnogi naši zaključci, već često i sami podaci o prošlosti unapred projektovani konceptima i analogijama iz sadašnjosti. Svi dosadašnji pokušaji da se upotreba analogije postavi na čvršće metodološke temelje bili su fokusirani na analoške odnose koji su svesno i sa namerom izabrani, da bi se na bazi poređenja došlo do podataka relevantnih za predmet istraživanja, odnosno bavili su se iznalaženjem metodoloških procedura zasnovanih na selekciji kriterijuma koji omogućavaju, ili ne omogućavaju, da se uspostavi analogija između dve pojave. Iako su ova razmatranja značajno doprinela iznalaženju procedura za delimičnu kontrolu odabira analogija i procesa zaključivanja, ona se odnose samo na onaj deo svesno i namerno odabranih analogija u pokušaju da se ustanovi stepen i vrsta njihove sličnosti, odnosno, razlika. U pokušaju da se ukaže na potencijal razvijanja i primenjivanja teorije reflektivnosti, potrebno je, pre svega, pristupiti preispitivanju onih analogija, odnosno, uzročno-posledičnih veza između prošlosti kao predmeta istraživanja i sadašnjosti kao konteksta istraživanja, koje nisu svesno odabrane ili bar nisu

eksplicirane kao upotreba analogije u postupku zaključivanja, ali se u krajnjem rezultatu može uočiti projekcija nekog savremenog fenomena na prošlost. Naime, čak i veoma površan pregled rezultata u bilo kojoj od oblasti arheološkog istraživanja ukazuje na niz analogija za koje se ne može uočiti da su rezultat svesnog i namernog odabira, a još manje kontrolisanog postupka u zaključivanju. Radi se o tome, da je upotreba analogija uvek praćena nizom drugih refleksivnih relacija između pojava koje su nam poznate u sadašnjosti i onih koje pretpostavljamo u prošlosti, a koje se uspostavljaju u procesu istraživanja nesvesno i neopaženo. Takve analogije su na nivou koncepata, uverenja, predrasuda i sl. koje sve ukupno proizilaze iz šireg društveno-istorijskog konteksta u kome se vrši istraživanje

S tim u vezi, glavni predmet mog istraživanja vezan je za pokušaj da se putem kontekstualizacije arheološke prakse ustanove refleksije, odnosno analogije koje se u formi konceptualnog tovara nameću tumačenju prošlosti. Ovo su u principu vrste analogija, ali se od namerno odabranih elemenata za poređenje one razlikuju utoliko što predstavljaju deo konceptualnog tovara vezanog za savremeni kontekst, koji, najčešće nesvesno, projektujemo na prošlost.

Kontekstualizacija proizvodnje arheološkog znanja o artefaktima koji su u praksama srpske arheologije klasifikovani kao helenistički, poslužiće mi kao studija slučaja u cilju razumevanja refleksivne prirode arheološkog zaključivanja. Kontekstualizacija proizvodnje znanja, kao svojevrsni metod, ima za cilj da preispituje samu refleksivnu prirodu mišljenja i da je iznova tematizuje radi boljeg razumevanja. Na taj način se postiže uvid, ne samo, u konceptualni tovar koji kao deo savremenog iskustva namećemo prošlosti, već i u to na koji način interpretacija prošlosti utiče na stvaranje značenja i vrednosti savremenog sveta. U kontekstu arheološke discipline, kontekstualizacija proizvodnje znanja, kao svojevrsni metod, podrazumeva preispitivanje načina na koji su naša znanja, iskustva i ideje sadašnjosti uticali na formiranje prošlosti kao predmeta istraživanja i obratno, kako se međusobno konstituišući odnos između prošlosti i sadašnjosti odražava na polju nauke, politike, obrazovanja i uopšte društvene stvarnosti savremenog doba (Morley 2009). Konkretnije to bi značilo preispitivanje

opštih mesta discipline (terenskog rada, arheološke interpretacije, razvijanja teorije, primene metoda), institucionalne osnove discipline, njen politički, naučni i obrazovni status.

Polazeći od definicija helenizma kao hronološke odrednice za period 323 - 31. godine p.n.e koja se odnosi, pre svega, na teritorije na kojima je u političkom smislu u ovom periodu uspostavljena makedonska vlast, u formalnom smislu helenistički nalazi bi bili oni koji se datuju u pomenuti period i potiču sa područja neke od helenističkih monarhija ili sa teritorije tzv. stare Grčke, tj. evropskog dela Egeje. U praksi, međutim, helenističkim nalazima se ne smatraju svi ostaci materijalne kulture iz pomenutog perioda i sa navedene teritorije već obično samo oni koji se mogu dovesti u vezu sa grčkom tradicijom proizvodnje i upotrebe određenih vrsta artefakata. Drugim rečima, helenističkim se najčešće smatraju ostaci najmlađeg perioda antičke grčke kulture gde god da su nađeni, dok se ogroman korpus materijalnih ostataka pronađenih na helenističkoj teritoriji drugačije označava i klasifikuje, najčešće na osnovu kulturne pripadnosti lokalnog stanovništva koje se tokom ovog doba našlo u sastavu grčkih monarhija.

Poznato je da područje moderne Srbije nije bilo deo helenističkog sveta, štaviše da se društveni, ekonomski i politički razvoj na ovom području u velikoj meri razlikovao od istovremenih procesa na teritoriji helenističkih monarhija i slobodnih helenističkih gradova (apazoglu 2007 (1969)). Pa ipak, sporadičnu pojavu nalaza, klasifikovanih kao helenistički, ovdašnji arheolozi su često kroz istoriju discipline označavali kao posredni ili neposredni ostatak helenističke (grčke) kulture. Na prvom mestu to su oni artefakti koji se, u pogledu proizvodnje i upotrebe, mogu dovesti u vezu sa istovremenim materijalnim ostacima na matičnom grčkom/helenističkom području. To može biti tzv. import, odnosno proizvodi za koje se pretpostavlja da su uvezeni sa područja helenističkog Mediterana i tzv. autohtoni proizvodi koji se, s obzirom na način izrade (pod tim se najčešće podrazumeva tehnika izrade, stil, način ukrašavanja, izbor motiva i sl) napravljeni po uzoru na grčke proizvode. Međutim, hronološki kriterijum za klasifikovanje nečega kao helenističkog - kako bi se to očekivalo, ako helenizam

uzimamo kao vremensku odrednicu - nije uvek presudan u praksama srpske arheologije. Helenističkim se, u stilskom smislu, veoma često označavaju nalazi koji potiču iz vremena kada više nijedna helenistička monarhija nije postojala, odnosno kada je Balkan odavno postao deo Rimske imperije. Takvi helenistički nalazi se najčešće smatraju rimskim u hronološkom smislu, ali istovremeno i helenističkim u pogledu stila ili kulturnog porekla, pa se otuda neretko upotrebljava i odrednica grčko-rimski. Na posletku, kao helenistički, u jednom periodu srpske arheologije, klasifikovani su i artefakti, inače hiljadama godina stariji od uobičajeno određenih granica helenizma.

Ukratko, odrednica helenizam koja se koristi da bi se njome klasifikovala jedna grupa nalaza sa područja Srbije, osim što se stilski i tehnološki povezuje sa grčkim tradicijama proizvodnje određenih vrsta artefakata, često je sasvim neprecizna u pogledu teritorijalnog porekla nalaza (to mogu biti importovani i autohtoni proizvodi), kulturne pripadnosti (određuju se kao grčki, helenistički, orijentalni, rimski) etničke pripadnosti (ilirski, peonski, trački grčki i sl.), a ne retko i u pogledu hronologije (potiču iz perioda koje prethodi, istovremen je ili sledi nakon konvencionalno određenih granica helenističke epohe).

U nameri da preispitujem tezu o reflektivnoj prirodi arheološkog mišljenja ovim radom će biti obuhvaćeni nalazi koji su, po bilo kom od pomenutih kriterijumu klasifikovani kao helenistički. Rezultati do kojih se dođe kontekstualizacijom proizvodnje znanja vezanog za pomenute artefakte potvrdiće, kako očekujem, moje osnovno polazište o dvosmernom reflektivnom odnosu između predmeta istraživanja (prošlost) i konteksta istraživanja (sadašnjost).

Pre kontekstualizacije arheološke prakse vezane za istraživanje helenističkih nalaza u Srbiji, potrebno je osvrnuti se na razvoj, upotrebu i tumačenje koncepta helenizama u široj akademskoj, a pre svega arheološkoj zajednici, kako bi se određene zajedničke pojave dovele u vezu i kako bi se, s druge strane, izdvojile one koje se specifično odnose na arheološku praksu u Srbiji.



### *Teorijsko-metodološki okvir*

Pitanje analoškog zaključivanja usmereno na rešavanje jednog od ključnih epistemoloških problema arheološke prakse prvi put je jasno formulisano pedesetih godina 20. veka kritikovanjem upotrebe prostih formalnih analogija u arheološkom istraživanju na osnovu kojih se pretpostavlja da ako dva objekta ili dve situacije imaju određena zajednička svojstva, onda verovatno imaju i neka druga (Cunningham 2003; Gould and Watson 1982; Hodder 1982:16; Wylie 1982; 2002). Započeta kao reakcija protiv upotrebe etnografskih analogija u spekulativnim interpretacijama evolucionističkih arheologa, polovinom 20. veka ova debata je među anglo-američkim arheolozima pokrenula ozbiljan, u to vreme već krajnje neophodan, kritički pristup nizu epistemoloških problema u arheologiji, od kojih je upotreba analogija bio središnji.

Nastala šezdesetih godina 20. veka, kao reakcija na kulturno-istorijsku arheologiju, prevashodno njen normativni pristup kulturi zasnovan na deskripciji, procesna arheologija se zalagala za arheologiju koja proizvodi egzaktno, objektivno i proverljivo znanje, bazirano na pozitivizmu, kao epistemološkom, i neoevolucionizmu, kao antropološkom okviru (Džonson 2008; Olsen 2002; Gibbon 1989). Za razliku od tradicionalnog gomilanja informacija o kulturnim grupama na bazi opisa, „nauka“, tvrdili su novi arheolozi, koristi svoje podatke da bi proverila hipoteze o tome kako svet funkcioniše i iz tih zaključaka izvodi uopštavanja (Gibbon 1989: 67-68; Džonson 2008: 39). Težeći takvom naučnom idealu, oni su kao epistemološki temelj nove arheologije prihvatili logičko-pozitivističku teoriju saznanja, po kojoj se sva objašnjenja moraju ili podvesti pod opšte zakone ili bi trebalo ukazivati na njih da bi se mogla smatrati naučnim dokazima (Gibbon 1989: 74-75). Bilo je prihvaćeno da, ako arheolozi žele da objašnjavaju na potpuno naučni način, moraju da ukazuju na opšte zakone koji povezuju uzroke i posledice (Olsen 2002: 85). S obzirom na takav cilj, arheolozi se moraju služiti

hipotetičko-deduktivnom metodom saznanja, to jeste naučnim postupkom prilikom kojeg se pretpostavljena hipoteza deduktivno proverava na arheološkom materijalu (Gibbon 1989: 75; Džonson 2008: 59). Binford, najistaknutiji predstavnik nove arheologije, isticao je sedamdesetih godina 20. veka da su sve arheološke rasprave od drugostepenog značaja u poređenju s jednim važnijim pitanjem. Naime, smatrao je da tvrdnja arheologije da je nauka opstaje ili pada na pitanju analogije (Džonson 2008: 71). Osim Binforda, kao oštar kritičar upotrebe analogija istakao se i Ričard Guld (Gould 1980: 32, Gould and Watson 1982: 372).

Usled naraslog skepticizma, došlo je do niza pokušaja da se upotreba analogija postavi na čvršće metodološke temelje kako bi se takva vrsta interpretativnog zaključivanja učinila relevantnijom. Od polovine 20. veka na ovamo mnoga razmatranja su, pod različitim, često suprotstavljenim teorijsko-metodološkim okriljem, ukazivala na neopohodnost selekcije zasnovane na nekim eksplicitnim principima kako bi se upotreba određene analogije smatrala relevantnom. Klark, na primer, nalazi opravdanje za upotrebu analogija između nepovezanih kulturno-istorijskih konteksta i to formuliše kroz neoevolucionistička adaptivna pravila: grupe čiji opstanak počiva na sličnim tehnologijama preživljavanja i koje žive u sličnim ekološkim okruženjima, verovatno će biti slične i u ostalim aspektima kulture (Clark 1954 preuzeto kod Hodder 1982: 16). Hoder je, kao bolju i utemeljeniju formu analogije, predložio *relacionu* analogiju baziranu na uzročnim pravilnostima između različitih delova analogije (Hodder 1982). Relacione analogije uspostavljaju uzročne veze između varijabli koje se porede, na taj način da se specifikuje to kako su poznate varijable relevantne da se zaključuje o nepoznatim. Hoderovu relacionu analogiju je naročito teorijski razradila Alison Wajli i ponudila određene procedure pomoću kojih arheolozi mogu proceniti stepen relevantnosti uspostavljene analogije (Wylie 1982: 85).

Pokušaj da se odbrani kredibilitet analoškog zaključivanja, tako što će se postaviti ograničeni kriterijumi za odabir analogije, ili tako što će se ojačati argumenti na kojima su interpretacije bazirane, po strogom procesnom viđenju, i dalje su bili primeri induktivizma u tom smislu da se za određenu arheološku situaciju iznalazilo objašnjenje

koje nikada nije testirano, već se svaki novi sličan arheološki slučaj podvodio pod to objašnjenje (Binford: 1983b: 14; Wylie 2002: 144). Suština Binfordove i Guldove kritike bila je u tome da sličnosti u određenim aspektima koji se porede, kao i korelacije između određenih promenljivih, ne moraju garantovati sličnost u ostalim aspektima, kao ni uzročnu vezu između tih promenljivih (Porčić 2006). Empirijske generalizacije zasnovane samo na visokoj korelaciji između dva fenomena ne mogu se, po njima, tretirati kao istinski uzročni zakoni ili objašnjenja (Binford 1978). Ovakva kritika je, naime, bila sasvim u skladu sa stanovišta logičkog pozitivizma, koji analogiju ne tretira kao relevantan naučni metod, jer korišćenje analogije neizbežno vodi ka pravljenu logičke greške *afirmacije konsekvensa* (Gould and Watson 1982: 372; Kelly and Hanen 1988: 221-224; Koen i Najgel 2004: 287–288; Wylie 1982: 389-390). Naime, zbog induktivne prirode analoškog zaključivanja tvrditi konsekvens je greška, zato što isti konsekvens može da sledi iz više antecedensa. Drugim rečima, više različitih uzročnih procesa može rezultirati istim posledicama, to jeste slediti isti arheološki trag.

Ispostaviće se, međutim, kao što to ubedljivo pokazuje Alison Vajli, da je pokušaj nove arheologije da uspostavi metodološki okvir koji bi ograničio, ili čak isključio upotrebu analogija i praktično i teorijski nemoguć (Wylie 1982). Binfordov program izgradnje teorije srednjeg opsega<sup>1</sup> kao zamene za analogiju počiva na specifičnoj vrsti analogije, koja je, iako po svojoj prirodi daleko složenija i utemeljenija u epistemološkom smislu od formalne analogije koju je kritikovao, ipak i dalje analogija. Isto se može pokazati i kada je reč o konkretnim Binfordovim istraživanjima. Dokazujući

---

<sup>1</sup> Da bi se konstruisala teorija srednjeg opsega ili otkrili zakoni koji povezuju ono što je statično (materijalna kultura) sa onim što je dinamično (ljudsko ponašanje), morala se „shvatiti dinamika živih sistema i proučavati njihove statične, materijalne posledice“ (Binfor 1983a: 101). Binford je uvideo da je nemoguće isključivo na osnovu arheološkog zapisa ustanoviti koji su to relevantni pokazatelji prošlih aktivnosti i koji su interpretativni principi relevantni za određene klase podataka. Hipoteze o nastanku arheološkog zapisa potrebno je testirati u sadašnjosti, to jeste nezavisno od arheološkog materijala na koji želimo da ih primenimo. Dakle, za jednu eksplicitnu teoriju srednjeg opsega neminovno je istraživati etnografsku sadašnjost. Šta to u praksi znači? Cilj je da se uspostave klase objekata čija će se dispozicija posmatrati u procesu formiranja arheološkog zapisa u sadašnjosti (Porčić 2006). Da bi se analitičke jedinice ustanovljene u sadašnjosti mogle projekovati na prošlost, potreban je princip uniformnosti (Binford 1981: 27). Binford je pretpostavio da princip uniformitarnosti važi u najmanje tri domena - ekološkom, anatomskom i u domenu prostornog ponašanja (Binford 1977: 8). Sledi da gradnja teorije srednjeg opsega može biti relativno izvodljiva za oblasti arheološke građe kojima vladaju fizički ili biološki procesi ili su od njih zavisne, ali manje kada je reč o drugim oblastima (Džonson 2008: 79).

da su različiti tipovi musterijenskih alatki zapravo „različiti kompleti alata“ i da odražavaju različite vrste kulturnog prilagođavanja, Binford je teoriju srednjeg opsega, koju će kasnije testirati na arheološkom materijalu, formulisao posmatrajući zajednicu Nunamiuta (Binford 1978). Posmatranje savremene etnografske grupe koja se bavila lovom na jelene u uslovima sličnim onima koji su vladali u južnoj Francuskoj tokom musterijenskog razdoblja, moglo je dati odgovor na pitanje, kakve arheološke celine su posledica kakvih lovačko-sakupljačkih aktivnosti. Ironično je, kako piše Vajli, da, uprkos Binfordovom kategoričnom odbijanju svake vrste analoškog zaključivanja, baza za njegovu argumentaciju počiva na analogiji između savremenih i paleolitskih ljudi (Wylie 2002: 68).

Težnja arheologije da postane nauka koja se temelji na logičkom pozitivizmu, pala je, upravo kako je Binford sumnjao, na problemu vezanom za upotrebu analogija. Prošlost nije prvobitni podatak, ona nije istraživaču neposredno data. Arheolog ne može direktno da posmatra događaje prošlosti koju interpretira; ti događaji više nisu ovde da bi bili posmatrani, da bi se nad njima vršili eksperimenti, ili da bi bili fizički ispitani. Stoga se zaključivanje o događajima i procesima u prošlosti uvek vrši po analogiji na sadašnjost. Pretpostavljajući analogiju sa savremenim procesima, mi zaključujemo kakva je bila prošlost, ali ti zaključci nikada ne mogu biti ni potpuno dokazani ni apsolutno opovrgnuti, pošto je zaključivanje po analogiji slučaj zaključivanja po verovatnoći koje u velikoj meri zavisi od uzimanja podesnih uzoraka (Koen i Nejgel 2004: 303). Kako se nijedna arheološka pretpostavka ne može apsolutno ni opovrgnuti niti dokazati, cilj je ponuditi argumente veće verovatnoće (Hodder 1982: 22)

Većina pomenutih pokušaja da se reši problem analogije bila je, kao što se vidi iz ovog kratkog pregleda, fokusirana na pokušaj da se dostigne što veći stepen preciznosti i objektivnosti prilikom uspostavljanja analoških odnosa. Otuda se može reći da arheolozi, ostajući privrženi nasleđenom idealu pozitivističke nauke (Binford 1962; Gibbon 1989; Olsen 2002, 81- 95; Džonson 2008, 54-69; Watson 1971 et al.), razmatranje fenomena analogije već decenijama ograničavaju i svode na pitanje logičke doslednosti. Moguće je primetiti, međutim, da tako formulisana diskusija o analogiji ima težinu na polju opšte

metodologije i filozofije društvenih nauka, ali da, zapravo, doprinosi vrlo malo prevazilaženju činjenice da prošlost nije objektivno saznatljiva.

Uvodeći pojam *refleksivnost* u diskusiju o analoškoj prirodi arheološkog mišljenja, cilj mi je da rekontekstualizujem debatu o analogiji koja teži pozitivističkim idealima jedne društvene nauke (Binford 1977; 1978; 1983a; Gibbon 1989; Gould and Watson 1982), u debatu o arheologiji kao društvenoj praksi koja saznaje prošlost tako što uspostavlja analogiju sa sadašnnošću i tim refleksivnim putem uspostavlja značenja sveta u kome živimo. Debata koja operiše pojmom refleksivnosti premašuje ciljeva debate o upotrebi analogije u arheološkom zaključivanju utoliko što pored uobičajenih epistemološko-metodoloških problema, postavlja sebi za cilj i razvoj društveno-odgovornog, kritičkog mišljenja u produkciji akademskog znanja, čije su političke implikacije brojne. Promišljanje arheoloških analogija pojmovnim aparatom razvijenim u antropološkim i sociološkim debatama o refleksivnosti (Bourdieu and Wacquant 1992; Kahn 2001, 654-656; McLennan 2006; Milenković 2007, 23-69; Smart 1999) stvara jednu novu istraživačku perspektivu u kojoj upotreba analogija izlazi iz domena rasprava o logičkoj doslednosti i postaje društvena praksa svesna značenjskih, a otuda i političkih i društvenih implikacija znanja koje proizvodi.

Semantički sadržaj pojma refleksivnost je veoma širok, što često dovodi do zabuna u razumevanju, ali bi se moglo uopštiti da je svaka refleksivnost bazirana na cirkularnoj samo-referencijalnoj relaciji (Sandri 2009: 6). Malkom Ešmor (Ashmore 1989), sociolog saznanja blizak edinburškoj školi, razgraničava tri verzije refleksivnosti generisane u različitim društvenim disciplinama: samoreferencijalnost, samosvest, konstitutivna cirkularnost teorija i opisa (preuzeto kod Milenković 2007: 33). Dok su prve dve vrste refleksivnosti samorazumljive i svode se na to da samoprepoznavanje koje proizilazi iz refleksivnog osvrta doprinosi sve većoj osvešćenosti o našim vlastitim pretpostavkama o tzv. konceptualnom tovaru koji namećemo prošlosti (McLennan 2006: 160-161; Thomas 2004: 1), treću bi valjalo bliže objasniti. Konstitutivna cirkularnost teorija i opisa znači da se stvarnost nekog događaja i opis tog događaja međusobno konstituišu (zbog konstitutivne prirode govora) (Ber 2001: 208; Sandri 2009: 53). Da

bismo uopšte mogli da generišemo opise, mora da nam već bude poznato na šta se ti opisi odnose, moramo već imati neku teorijsku prekonceptiju opisivanja (Milenković 2007: 34). Dakle, pošto o stvarnosti nekog događaja ne možemo da znamo ukoliko je prvo ne opišemo i pošto ne možemo da je opišemo ako ne znamo šta opisujemo, ona ne postoji izvan „konstitutivne cirkularnosti“ opisa/teorije. Konkretnije, u arheologiji to bi značilo da bez prethodne ideje o tome šta posmatra, arheologija ne bi bila u stanju ni da opiše, niti da grupiše i klasifikuje objekte. Bez svesti o protoku vremena, arheologija bi bila praktično nezamisliva. Bez ideje o društvenim modelima i društvenim mehanizmima, sa kojom pristupamo arheološkom materijalu, bilo koja interpretacija bi, takođe, bila nemoguća. Arheologija ne može da saznaje o prošlosti bez kognitivnih struktura sačinjenih od teoretskih koncepata, pošto je naše empirijsko znanje, odnosno čulna percepcija, istovremeno vođena i integrisana sa konceptualnim sistemom mišljenja. Koncepti su upravo ono što stvara most između nas i prošlosti, odnosno omogućava da prepoznamo određene fenomene, ili da ih razumemo. Koncepti su, istovremeno i naša prepreka ka prošlosti, zato što često pojave koje premašuju naše koncepte, čak i ako fizički postoje, ostaju van našeg saznanja. Koncepti u najširem smislu, ideje, uverenja, predrasude, očekivanja, opažanja koja posreduju u arheološkom saznanju imaju, kao što će se videti, često presudnu ulogu u načinu na koji tumačimo prošlost.

## 2. KONCEPT HELENIZMA U KLASIČNOJ ARHEOLOGIJU

Termin *helenizam* je počeo da se koristi tridesetih godina 19. veka kada je nemački istoričar Johan Gustav Drojzen njime označio period antičke prošlosti koji je usledio nakon smrti Aleksandra Velikog i trajao do Oktavijanove pobede kod Akcijuma (336-31 god. p.n.e.) Reči Σλληνισμός, koja je Drojzenu poslužila za stvaranje termina *helenizam* (*Hellenismus* na nemačkom), zabeležena je svega nekoliko puta u antičkim izvorima u značenju „ponašam se kao Grk“ ili „govorim Grčki“, (Hornblower and Spawforth 1998, 328; Shipley 2000: 1). Imenujući na ovaj način period nakon Aleksandrovih osvajanja, Drojzen je u područje antičke grčke istorije uveo ne samo novu hronološku odrednicu, već je na taj način definisao specifičan kulturni fenomen ovog doba koji se, po njemu, ogleda u mešanju grčke i orijentalne kulture (Berger 2010; Porter 2009).

Drojzenovo viđenje istorijskog značaja ovog perioda bilo je novo u odnosu na širu recepciju tog perioda među intelektualcima njegovog doba. Pre njega smatralo se da se istorija Grčke završava bitkom kod Heroneje i da ono što nastaje nakon makedonske pobede nije ni interesantno ni značajno, jer predstavlja opštu dekadenciju i degradaciju

kulture koja se bliži svome kraju. Kada je, međutim, 1833. godine objavljena Drojzenova *Istorija Aleksandra Velikog* (*Geschichte Alexandres des Großen*), helenistička epoha je prvi put predstavljena kao značajan period grčke prošlosti, a Aleksandar Makedonski kao veliki vojskovođa, ujedinitelj i baštinik grčke kulture, predodređen da započne novu epohu (Hartog 2001: 158). Tri godine posle *Istorije Aleksandra Velikog*, Drojzen je objavio *Istoriju dijadoha* (*Geschichte der Diadochen*, 1836), a nekoliko godina kasnije i *Istoriju Epigona* (*Geschichte der Epigonen*, 1843). Suprotno uvreženom mišljenju o degradirajućem periodu grčke kulture u odnosu na klasično doba, Drojzen je helenizam tumačio kao značajno razdoblje zbog mešanja i simbioze grčkih i orijentalnih kulturnih elemenata u novu „helenističku kulturu“, koja je obezbedila uslove za pojavu hrišćanstva (Alcock 1994: 171; Erskine 2007, 2; Hartog 2001: 158). Mešanje zapadnih i istočnih tradicija u novu helenističku kulturu za Drojzena je bilo od izuzetnog značaja, kako sa stanovišta opšte svetske istorije, tako i za pojavu hrišćanstva kao svetske religije. Posmatrajući istoriju helenizma kao proces ostvarenja jedne više, božanske zamisli, on je u njoj tražio ne elemente dekadencije u odnosu na prethodni klasični vek, već elemente simbioze grčkog i istočnog sveta koja će stvoriti uslove za pojavu hrišćanstva (Hartog 2001:158; Humphreys 2002: 220; Kartlidž 2007: 345). Zato je, po Drojzenu, Aleksandar "najavio kraj jedne svetske epohe i početak nove" (Drojzen, cit. prema Porter 2009, 10).

Nakon Drojzena helenizam je kao zaseban istorijski period najpre postao predmet istraživanja u okviru istorije<sup>2</sup>, da bi potom, kao hronološka odrednica, bio prihvaćen i u

---

<sup>2</sup> Prvo sledeće delo u okviru kojega je helenizam izdvojen kao zaseban period, objavljeno je 1851. godine. Reč je o *Predavanjima iz stare istorije* (*Vorträge über alte Geschichte*) nemačkog istoričara Nibura (B. G. Nieburh). Potom dolazi Belohova (K. J. Beloch) *Istorija Grčke* (*Griechische Geschichte*) čiji treći tom je objavljen 1904. godine. Nakon što je Drojzenova istorija prevedena na francuski (*Historie de l'hellénisme* 1883-1885), i tamo se početkom 20. veka pojavilo nekoliko istorijskih radova o helenizmu. Prvi sistematičan pregled istorije helenističkog perioda na engleskom jeziku pojavio se 1927. godine objavljivanjem Tarnovog (W.W. Tarn) dela *Helenistička civilizacija* (*Hellenistic Civilisation*). Interesovanje za helenistički period u sovjetskoj istorijografiji razvilo se relativno pozno u odnosu na zapadno. Značajno mesto u toj oblasti zauzima Avram Borisovič Ranovič. On je napisao više rasprava iz istorije helenizma, te monografiju *Helenizam i njegova istorijska uloga* koja je objavljena u Moskvi 1950, tek nakon njegove smrti. Drugi važan istoričar ruskog porekla, Mihail Rostovcev, započeo je svoju naučnu i nastavničku karijeru na Petrogradskom univerzitetu, ali je posle Oktobarske revolucije emigrirao u Sjedinjene Američke Države i tamo ostao do kraja života. Njegova



praksi drugih historijskih disciplina, poput historije umetnosti, arheologije, klasične filologije, historije književnosti, filozofije i sl. Iako bi se, čak i među istraživačima u okviru iste discipline, teško postigao opšti konsenzus sa Drojzenovim viđenjem ključne odrednice ovog perioda (mešanje različitih kulturnih tradicija), helenizam je, nakon njega u široj akademskoj zajednici prihvaćen kao specifičan i zaseban period antičke prošlosti. Među pomenutim disciplinama ne postoji, međutim, potpuna saglasnost o granicama tog doba, baš kao što i u okviru iste discipline autori često zastupaju različite stavove o trajanju, odnosno početku i kraju helenističke epohe. U historiji se na primer, kao najčešći reperi ovog perioda uzimaju poznati događaji iz političke historije antičke grčke, tj. oni koji su označili početak i kraj helenističkih monarhija kao novih političkih tvorevina ovog doba. Datumi kojima se najčešće označava početak epohe su početak vladavine Aleksandra Makedonskog (336. godina p.n.e), ili još češće njegova smrt (323. godina p.n.e), potom datum bitke kod Ipsosa (308. godina p.n.e) kojom je okončan rat Dijadoha i Aleksandrovo carstvo je podeljeno između nekoliko makedonskih kraljeva. Kako se grčko-makedonska vladavina na Bliskom Istoku i u Evropi okončala u različito vreme na različitim mestima, kraj helenističke epohe varira od područja do područja i ti datumi se kreću između 168. godine p.n.e i 74. godine n.e. (Burstein 1997; Erskine 2007, 2; Rotroff 2006: 141; Shipley 2000, 2)

Međutim, iz perspektive historije umetnosti pojedine tipične odlike helenizma (npr. pojava portretne umetnosti), moguće je pratiti ceo vek pre konvencionalno određenog početka epohe, dok se druge stilske odlike helenizma protežu duboko u vreme rimske imperije sve do kasnoantičkog perioda (Pollitt 1993; Robertson 1993). U klasičnoj arheologiji se kao najčešći hronološki reperi epohe takođe uzimaju konvencionalni historijski datumi – smrt Aleksandra Makedonskog i propast Egipta kao poslednje helenističke monarhije. Jasno je da tako određeni početak i kraj epohe nisu ostavili traga u materijalnoj kulturi, odnosno da politički događaji uzeti za njene vremenske

---

studija *Ekonomska i socijalna istorija helenističkog sveta (The Social and Economic History of Hellenistic World, 1941)* u tri toma predstavlja jedno od najsveobuhvatnijih dela iz oblasti helenizma.

determinante nisu uzrokovali istovremene promene u materijalnoj kulturi koje bi bile hronološki indikativne. Primera radi, grčka keramika poslednje četvrtine 4. veka p.n.e, vremena koje se smatra početkom epohe, identična je onoj iz klasičnog perioda. Štaviše, isti oblici i iste stilske karakteristike koje se uobičajeno smatraju tipičnim za klasični period, bile su dominantna odlika keramičke proizvodnje bar pedeset godina nakon konvencionalno ustanovljenog početka helenističkog perioda. Isto važi i za kraj epohe (Rotroff 2006: 141). Prema tome, iako uglavnom zavise od samog predmeta istraživanja pojedinih disciplina, hronološke granice helenizma su najčešće određene opštim konsenzusom o početku i kraju epohe ustanovljenim na osnovu političkih događaja.

Trebalo bi imati na umu da se koncept helenizma u svakoj od pomenutih disciplina koristi i kao odrednica hronološki znatno šire definisanog kulturnog fenomena, čiji se uticaji i posledice mogu pratiti i u kasnoantičkom periodu. Takvo stanovište proističe iz činjenice da su određeni običaji, institucije, prakse i najzad oblici materijalne kulture koji se tradicionalno smatraju grčkim, ne samo opstali, već doživeli određenu renesansu, u vekovima nakon što su helenističke monarhije u političkom smislu prestale da postoje (Hingley 2005). To je zapravo bio onaj čuveni, poslednji i triumfalni period antičke grčke kulture kada je helenizam, uprkos političkom porazu, kulturno osvojio Rim i posredstvom njega, kako se uobičajeno smatra, prenešen i ugrađen u modernu evropsku kulturu. Iz takvog tumačenja, odnosno pretpostavljenog kontinuiteta između antičke grčke i rimske kulture, helenizam se najčešće posmatra kao međuperiod ili prelazni period u kontinuiranom razvoju antičke grčko-rimske kulture (Alcock 1994, 173).

## **Tradicionalni pristup**

Nakon Drojzenove studije, helenizam je izdvojen kao zaseban period istraživanja s obzirom na osobenost kulture tog doba koja je, kako se smatralo, rezultat mešanja grčke i bliskoistočnih tradicija. Drojzen je svojom interpretacijom u velikoj meri uticao na tumačenje ove epohe kao kosmopolitskog doba, u kome je došlo do kulturnih mešanja i prožimanja i kada je ceo svet, u krajnjem ishodu, postao jedna zajednica koja između sebe komunicira na jednom zajedničkom jeziku - *koine* (koji je bio grčki). Iako će takvo tumačenje načelno prevaladati u svim istorijskim disciplinama u narednih par decenija, ideja o dekadenciji kulture ovog doba, koja je bila široko rasprostranjena među obrazovanom elitom 18. veka, opstala je u izvesnoj meri i tokom 19. i 20. veka. Posle Drojzena je, ipak, postalo sve privlačnije, a potom takoreći podrazumevajuće tumačiti helenizam kao prosperitetno i kosmopolitsko doba, tokom kojeg je došlo do mešanja i prožimanja različitih kulturnih tradicija (Burstein 1997). Osim ova dva vodeća tumačenja, helenizam se, takođe uobičajeno, smatra međuperiodom ili prelaznim periodom u razvoju grčko-rimske kulture. Iako, naizgled treće, ovo tumačenje je u stvari kompatibilno ideji, koju je prvobitno obrazložio Drojzen, da je, zahvaljujući kulturnom mešanju koje je usledilo Aleksandrovim osvajanjima, stvorena nova kulturna osnova, odnosno uslov za pojavu modernog evropske (hrišćanske) civilizacije. Pored mnogih drugih kultura koje su bile u kontaktu sa Grcima tokom ovog doba, smatra se da je Rim

takođe helenizovan u izvesnom smislu i da je upravo antičko grčko nasleđe, preneto posredstvom Rima (tu se pre svega misli na umetnost i kultura), pored rimskog državnog i kolonijalnog sistema uprave, bio temelji na kojima je izgrađena moderna evropska kultura. Pojava hrišćanstva, koju je Drojzen istakao kao nesumnjivo najvažniju posledicu kulturnog mešanja u helenizmu, dalje je, kako se uobičajeno smatralo, razvijana posredstvom rimskih institucija i rimske kulture, te je tim putem dospela u nasleđe moderne Evrope. Klasična arheologija je svako od ovih vodećih tumačenja helenističke epohe, tradicionalno potvrđivala, ili bolje reći ilustrovala materijalnim ostacima koji su se iz moderne perspektive smatrali ili umetničkim delima ili vrednim spomenicima kulture (Shanks 1996: 59; Shipley 2000: 27).

Pre nego se pristupi sagledavanju uloge i značaja ovakvih pristupa i tumačenja helenizma, koji su dominirali istorijom discipline praktično do osamdesetih godina 20. veka, potrebno je osvrnuti se na neka opšta mesta u razvoju klasične arheologije kao profesionalne discipline i priseliti se da je potreba za istraživanjem antičke (grčko-rimske) prošlosti u 18. i 19. veku bila posledica znamenite recepcije antičke grčke kulture, koja je, još od doba renesanse, išla za tim da u antičkom nasleđu traga za moralnim i estetskim uzorima savremenog doba (Anders 1998, 10; Dietler 2005: 37; Morris 1994, 2006; Newby 2006, 49). Osnovna pretpostavka takve recepcije, bar kada je reč o umetnosti, bila je da naturalizam i sposobnost realističkog predstavljanja, kao dve glavne osobenosti grčke umetnosti klasičnog perioda (5. i 4. veka p.n.e) još i danas čine neprevaziđene estetske vrednosti umetničkog stvaralaštva (Newby 2006, 49; Stewart 2007, 502). S obzirom na ovo, grčka umetnost klasičnog perioda je smatrana standardom u odnosu na koji je moguće i potrebno oceniti dostignuća svih drugih epoha, kao i savremenog stvaralaštva. Jedan od najistaknutijih predstavnika takvog viđenja uloge nasleđa antičke umetnosti bio je Johan Joakim Vinkelman (Johann Joachim Winckelmann), koji je postupkom stilske analize tragao za savršenim umetničkim delima antike, koja bi trebalo da posluže kao uzor savremenim umetnicima (Babić 2008, 14;

Dietler 2005: 4)<sup>3</sup>. Sa takvim nastojanjem Vinkelman je izvršio stilsku klasifikaciju komada antičke skulpture, koji su mu, kao kustosu Vatikanske zbirke, bili na raspolaganju, a potom je u svom uticajnom delu *Istorija drevne umetnosti* (*Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764) predstavio celokupan stilsko-hronološki okvir razvoja antičke grčke umetnosti. Istražujući stilski razvoj skulpture, Vinkelman je u traganju za odgovorom kako je došlo do pretpostavljenog "vrhunca" grčke umetnosti oličenom u naturalizmu 5. i 4. veka p.n.e, praktično formulisao hronološki okvir razvoja antičke grčke kulture, koji će, uz izvesne korekcije, ostati bazični hronološki okvir u kome danas rade arheologija, istorija, istorija umetnosti i druge bliske discipline.

Vinkelmanovo delo je imalo dalekosežan uticaj na recepciju razvoja i značaja antičke grčke kulture među obrazovanim Evropljanima njegovog doba kao i na formiranje bazičnih ideja, narativa, koncepata i praksi ugrađenih u tzv. ideologiju filhelenstva koja je zauzimala istaknuto mesto u evropskim društvima 18. i 19. veka (Babić 2008; Morris 1994). U Nemačkoj, koja je, s obzirom na broj intelektualaca koji su se zalagali za rehabilitaciju antičke kulture kao uzora savremenom dobu, bila vodeći predstavnik evropske helenofilije, Vinkelmanovo delo je naišlo na širu primenu početkom 19. veka. Naime reforma obrazovanja koju je 1810. godine sproveo pruski ministar Vilhelm fon Humbolt (Wilhelm von Humboldt), podrazumevala je izučavanje antike kao obavezan deo gradiva na svim nivoima studija, upravo pod pretpostavkom da će ovo znanje poslužiti kao model i uzor savremenim generacijama<sup>4</sup>. Novouspostavljena disciplina koja je izučavala antiku –*Altertumswissenschaft*, pretežno se zanimala na *kritici*

---

<sup>3</sup> Vinkelman je 1755. godine objavio knjigu *Razmišljanja o podražavanju grčkih umetničkih dela u slikarstvu i skulpturi* (*Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werker in der Malerey und Bilhauer-Kunst*) u kojoj, u skladu sa osnovnom idejom o potrebi da se podražavaju i oponašaju principi antičke grčke umetnosti u svremenom stvaralaštvu, kritikuje svoje savremenike za nedoslednost u tom smisl (Babić 2008).

<sup>4</sup> U specifičnim društveno-političkim okolnostima u Nemačkoj početkom 19. veka ovakva obrazovna reforma imala je zadatak da ponudi delotvornu alternativu starijem ustrojstvu, baziranom pretežno na protestantskoj religijskoj doktrini (Babić 2009, 18). Nemački uzor u obrazovanju prihvatana je tokom 19. veka i u drugim zapadnoevropskim zemljama uz određena prilagođavanja specifičnim potrebama, u SAD tokom pedesetih godina 19. veka i delimično u Francuskoj sedamdesetih godina 19. veka (nakon što ju je Nemačka porazila u ratu 1870.godine) (Stray 2006, 6).

*antičkih izvora* (postupak kojim se određuje verodostojnost i značaj pisanih tekstova), ali je kao referentni okvir u potpunosti primenila Vinkelmanov model razvoja grčke umetnosti sa izdvojenim stilskim periodima, stilskom analizom kao osnovnim metodološkim postupkom i drugim pretpostavkama o karakteru i značaju grčke kulture i njene umetnosti (Anders 1998; Cesarini 2008, 77-78; Stray 2006, 4-5). Izučavanje antičkih spomenika, odnosno materijalnih tragova grčke kulture u okviru *Altertumswissenschaft*, u početku nije bilo izdvojeno kao zasebna oblast, nego se smatralo dodatnim izvorom znanja koje savremeni čovek crpe iz antike. Ubrzo je, međutim, upravo generacija nemačkih filologa s početka 19. veka (Eduard Gerhard, Karl Ottfried Müller, Otto Jahn), koja je na nemačkim univerzitetima stekla znanje iz ove prestižne discipline započela razvijati predmet i metod klasične arheologije kao zasebne oblasti istraživanja (Cesarini 2008, 77-78).<sup>5</sup> Takav trend se dalje nastavio tokom druge polovine 19. veka, naročito, među engleskim filozofima koji su u okviru antičkih studija na vodećim univerzitetima počeli uvoditi antičku istoriju i antičku arheologiju kao zasebne predmete (Stray 2006, 6).

Baš kao što je celokupna *Altertumswissenschaft* postavljena u skladu sa Vinkelmanovim modelom, izučavanje antičkih spomenika je, praktično, značilo proširiti Vinkelmanovo istraživanje na druge vrste umetničkih ostataka, čiji se razvoj može smatrati uzornim za savremeno doba. Otuda je klasična arheologija od svojih početaka, pa za dugi niz narednih godina, i po predmetu (velika dela umetnosti antike) i po istraživačkom pristupu (estetski sudovi, stilske analize i atribucije) ostala blisko vezana za istoriju umetnosti (Babić 2004, 27). Moglo bi se čak reći da je u svojim najranijim fazama klasična arheologija bila istorija umetnosti antičkog doba. Nakon Vinkelmana, koji je prvi upotrebio koncept stila kako bi dela antičke grčke umetnosti klasifikovao u okviru razvojnog narativa, klasična arheologija je stilsku analizu usvojila kao ključni

---

<sup>5</sup>Razvoj praistorijske arheologije se odvijao drugačije: nakon antikvarske faze usledila je specijalizacija praistorijske arheologije, što je zahtevalo iznalaženje niza novih metoda u istraživanju materijalnih ostataka iz onih perioda prošlosti o kojima pisani izvori nisu ostavili nikakva svedočanstva. Paralelno nastojanje da se odredi starost čoveka koje se odvijalo u nekoliko zasebnih polja istraživanja (geologija, biologija, arheologija) ključno je odredilo teorijsko-metodološki okvir praistorijske arheologije u ovoj ranoj fazi razvoja discipline (Cesarini 2008, 75-77).

metodološki postupak u oceni umetničkih, tj. kulturnih dostignuća u određenim periodima. Dostignuća svakog zasebnog perioda, kao i istorije antičke kulture u celini, najčešće su sagledavana kroz sekvence razvoja koje su stilski karakteristične i uočljive. Tako su, na primer, u razvoju helenističke skulpture, o kojoj je, u odnosu na druge helenističke artefakte, napisan procentualno najveći broj radova (Shingley 2000, 28), izdvojeni zasebni stilski periodi - rokoko, realizam, egzotika (Pollitt, 1986), odnosno rani, srednji i kasni period helenističke skulpture (Stewart 2007, 496, 504). Vinkelman je, osim ovoga, ostavio u nasleđe klasičnoj arheologiji još nekoliko važnih polazišta koja su ključno odredila njen predmet i pristup istraživanju.

Kao prvo, on se u svojoj stilskoj analizi oslonio na niz prethodnika koji su smatrali da je svako pojedinačno delo autentičan izraz konkretnog umetnika i da je kroz analizu tehnike, stilskih osobenosti, poteza i uopšte načina izrade, moguće pretpostaviti autore određenih dela<sup>6</sup>. Otuda je i on sam svaki zasebno definisan stil u razvoju grčke umetnosti dovodio u vezu sa konkretnim umetnicima koji se pominju u pisanim izvorima. Takav pristup i postupak, poznatiji kao atribucija, našao je svoju punu primenu među potonjom generacijom klasičnih arheologa, čiji je glavni predstavnik bio Džon Bizli (John Beazley) sa svojim čuvenim radom na sistematizaciji i atribuciji ogromnog korpusa grčkih slikanih vaza. Kada je reč o atribuciji, treba reći da su helenističke i rimske kopije skulptura poznatih klasičnih umetnika, postale naročiti predmet zanimanja, jer se na osnovu njih mogao rekonstruisati izgled umetničkih dela koja pominju kasniji izvori, a koja, međutim, nisu sačuvana u originalu. S tim u vezi uspostavljen je postupak komparativne analize (na nemačkom *Kopienkritik*) pisanih podataka o određenom delu i svih prikupljenih kopija, kako bi se ustanovilo koja kopija bi, po stilskim osobenostima, mogla biti najbliža originalnom delu (Newby 2006, 52).

---

<sup>6</sup> Vinkelmanova stilsko analiza je u osnovi imala pristup Đorđa Vazarija (Giorgio Vasari) koji je još u 16. veku u svom poznatom delu *Životi umetnika*, seriji biografija o životima i delima poznatih renesansnih umetnika, isticao da je stil osobeni i prepoznatljivi izraz konkretnog umetnika. Italijanski istoričar umetnosti, Đovani Moreli (Giovanni Morelli) je u 19. veku na osnovu toga prvi primenio tehniku detaljne stilske analize kako bi identifikovao autore određenih umetničkih dela (Newby 2006, 50-52).

S druge strane, Vinkelman je takođe smatrao da je umetnost neodvojiva od ostatka prošlosti, odnosno kulture i da je u tom smislu ona uvek odraz širih društvenih zbivanja.: "Uzroci i razlozi prvenstva koje je umetnost stekla pod Grcima može se pripisati (...) ustavu i vladavini i načinu mišljenja koji su oni obrazovali, a ništa manje i poštovanju umetnika i korišćenju i primeni umetnosti pod Grcima (...)" (Vinkelman 1996: 81). Tako je, počev od njega, pa praktično do danas, ostalo uobičajeno određene promene uočene u stilskom razvoju antičke umetnosti (ili bar onoga što je iz moderne perspektive smatrano antičkom umetnošću) dovoditi u vezu sa širim društvenim, političkim i uopšte istorijskim promenama doba u kome je ona nastala. Primera radi, izvesne promene uočene u razvoju helenističke skulpture - uvođenje novih tema, razvoj portretne umetnosti, nova obrada istorijskih tema, individualizam, uobičajeno se smatraju posledicom brojnih promena sa kojima se suočilo grčko društvo nakon Aleksandrove smrti (Pollitt 1993; Robertson 1993).

Najzad, Vinkelmanova predstava o razvoju antičke grčke kulture - počev od arhajskog doba koje je bilo uvertira vrhunskim kulturnim dostignućima klasičnog perioda ka opštoj degradaciji kulture u periodu nakon Aleksandrovih osvajanja – bila je osnova na kojoj su kasniji istraživači razvili i utemeljili mišljenje o dekadenciji umetnosti i, uopšte, kulture u helenističkom periodu, što je, kako je pomenuto, bilo jedno od vodećih tumačenja tokom dužeg perioda u razvoju discipline (Eraskine 2007, 1-2). Kao i mnogi drugi njegovi savremenici, Vinkelman je razvoj antičke grčke umetnosti predstavio po tzv. rastuće-opadajućem modelu, tako što je uočio da ona dostiže svoj vrhunac u 5. i 4. veku p.n.e nakon čega sledi neminovno opadanje i degradacija:

*"Stariji stil trajao je do Fidije; sa njime i umetnicima njegovog doba umetnost je dostigla svoju veličinu i taj se stil može nazvati velikim i visokim. Počev od Praksitela pa do Lisipa i Apela umetnost je dostigla više ljupkosti i dopadljivosti i taj stil trebalo bi nazvati lepim. Neko vreme posle ovih umetnika i njihove škole umetnost je kod njihovih podražavalaca počela da tone, te bismo mogli odrediti*



*treći stil podražavanja, dok umetnost postepeno nije počela da se kloni svome padu"* (Vinkelman 1996, 151).

Kao što je lepotu i veličanstvenost „klasičnog stila“ dovodio u vezu sa filozofskim i moralnim načelima tog vremena, Vinkelman je na isti način opadajući trend u umetnosti nakon Aleksandra doveo u vezu sa opštom dekadencijom književnosti, filozofije, muzike i morala (Vinkelman 1996: 169 -178). Tendencija da se razvoj helenističke umetnosti dovede u vezu sa razvojem, temama i postupcima koji su istovremeno postojali u pesništvu ili filozofiji održala se i u 20. veku. (npr. Dickins 1920; Pollit 1986; Ranović 1962, 228-229).

Primena Vinkelmanovog modela kao referentnog okvira za izučavanje antike u Nemačkoj, a malo potom i u Engleskoj, Francuskoj i drugim delovima Evrope dovelo je do toga da je trajektorija razvoja kulture, koja ima početak u arhajskom periodu, vrhunac u klasičnom i doba degradacije u periodu koji nastupa sa Aleksandrovom smrću, postalo bazična pretpostavka većine istorijskih disciplina kojima je antika predmet istraživanja. Kao što se to potvrđivalo u svim drugim oblastima kulture, u književnosti, u filozofiji, u političkoj teoriji i sl. klasična arheologija je nastojala da kroz istraživanje ostataka antičke umetnosti potvrdi istu pretpostavljenu trajektoriju razvoja. U takvom, kros - disciplinarno uspostavljenom razvojnom okviru antičke kulture, koji je potekao iz nemačke *Altertumswissenschaft*, disciplina je od samih početaka polazila od pretpostavke o degradaciji kulture u helenističkom periodu (Stray 2006). Takva opšta ocena kulture helenističkog doba ojačana je drugim istorijskim zaključcima, koji su po pitanju političkog uređenja grčkog društva, period helenističkih monarhija smatrali nazadnim u odnosu na prethodno, klasično doba, kada je demokratija dostigla svoj vrhunac u kontekstu slobodnih grčkih polisa (Burstein 1997). Posle velikih kulturnih dostignuća atinske demokratije 5. i 4. veka pre n. e., koja je pored vrednih umetničkih ostvarenja dala i genijalnu filozofiju i književnost, sva umetnička dela helenističkog doba su izgledala "bleda", "nedovoljno sadržajna" i "bez posebne vrednosti" (Green 1993,7). Takvo viđenje je još od 18. veka bilo duboko usađeno, ne samo u obrazovne, već i u

mnoge druge kulturne prakse intelektualne elite, tako da je tridesetih godina 19. veka, kada se pojavilo Drojzenovo delo o helenizmu, tu tradiciju bilo teško poljuljati.

Drugo i treće dominantno tumačenje helenizma kao mešanja različitih tradicija i nastanka nove kosmopolitske kulture, što je ideja koju je Drojzen prvi sistematično predstavio, takođe je bilo zasnovano na pristupu koji je uspostavljen još od vremena Vinkelmana. Na prvom mestu, pokušaj da se na materijalnim ostacima iz helenističke epohe prepoznaju dokazi mešanja i međusobnih uticaja različitih kultura, najčešće je bio zasnovan na stilskoj analizi umetnosti i drugih vrednih spomenika kulture. Kako je ovo tumačenje postajalo sve prihvatljivije, uobičajeni istorijsko-umetnički pristup klasične arheologije je sada naročitu pažnju poklanjao onim ostacima na kojima je uočljivo stilsko mešanje različitih tradicija, tako što su specifični stilski elementi određivani kao kao grčki, egipatski, persijski ili, još jednostavnije, grčki nasuprot orijentalnim (Pollitt 1986; Robertson 1975). Istovremeno sa tim grčko-orijentalnim, pažnja se poklanjala onim umetničkim školama, pravcima i stilovima čija dela ukazuju na mešanje italske i grčke kulture u procesu nastanka rimske umetnosti iz carskog perioda.

Bazični izvori ideje o stvaranju jednog mešovitog kosmopolitskog društva i kulture u ovom periodu su rimski pisci koji su u Aleksandrovoj viziju o ujedinjenoj Imperiji videli preteču rimskih političkih težnji da pod svojom vlašću ujedini ceo svet. Dalje, podaci o migracijama Grka na Istok, i o širenju grčkog jezika i grčkih običaja među ne-Grcima, tragovi religijskog sinkretizma, orijentalnih uticaja na polju filozofije i sl, poslužili su Drojzenu, a potom i drugim sledbenicima ove ideje da zasnuju ideju o mešanju grčke i istočnih tradicija. Kako se još od vremena Vinkelmana, smatralo da se promene u drugim sferama kulture i društva neizostavno reflektuju i na umetničko stvaralaštvo, nastalo je shvatanje da je, po analogiji na religiju ili filozofiju, došlo do mešanja različitih tradicija i na polju umetničkog stvaralaštva. U tom pogledu, pretpostavljeno kulturno prožimanje je, po tradicionalnom tumačenju, ključno obeležilo razvoj helenističke umetnosti (Robertson 1993). To je još jedan slučaj koji ukazuje da istorijsko-umetnički pravac u klasičnoj arheologiji ima svoju duboku utemeljenost u Vinkelmanovom pristupu.

Osim osnovnog istoričarsko umetničkog pristupa, znamenita kulturno-istorijska arheologija, koja je u 19. veku uspostavila klasifikaciju artefakata na osnovu kulturnog kriterijuma, došla je do izražaja i u praksama klasične arheologije. Još od samih početaka discipline, svi artefakti, kulturno klasifikovani kao grčki, smatrani su odrazom i svedočanstvom kulture (grčke) u smislu identiteta i kulturne pripadnosti. U početku su to bili gotovo isključivo umetnički artefakti, ali vremenom, kako se uvećavao broj terenskih istraživanja, to su mogli biti i predmeti i objekti druge vrste ili namene. Rutinska klasifikacija materijala koja je pratila povećani broj istraživanja, naročito u 20. veku, odredila je na taj način jedan prilično veliki korpus tzv. grčkih artefakata iz različitih perioda grčke kulture.

Kada je reč o istraživanju kulturnih promena, kulturnih uticaja i mešanja, što su sve bila ključna pitanja o helenizmu, bilo je uobičajeno, iako ne uvek eksplicirano, zaključivati da svaki artefakt iz helenističkog perioda, koji je istovremeno klasifikovan kao grčki, sigurno svedoči o prisustvu, širenju ili prihvatanju grčke kulture. Svaki takav trag van matičnog grčkog područj tumačen je kao svedočanstvo uticaja koji je grčka kultura imala na osvojenim teritorijama. Bez naročitog objašnjenja o kakvoj vrsti kulturnog uticaja je reč, odnosno, na koju sferu života u prošlosti se odnose takvi uticaji, kojim mehanizmima i sa kakvim posledicama su vršeni, arheolozi su, obično, samo konstatovali materijalne tragove pretpostavljenog procesa, koji se uobičajeno naziva *helenizacija*. U najvećem broju primera, to mogu biti importovani grčki proizvodi u područjima van matične Grčke, zatim objekti koji se mogu dovesti u vezu sa grčkim kulturnim praksama i, najzad, stilske i tehnološke odlike lokalne materijalne kulture u slučajevima u kojima se može pretpostaviti imitiranje i oponašanje grčkih proizvoda. Pretpostavljena univerzalna vrednost grčke kulture, koja je kao vrednosni sud ukorenjena u recepciju antičke prošlosti početkom modernog doba, odrazila se i na shvatanje *helenizacije* kao krajnje pozitivnog, progresivnog i prosvetiteljskog uticaja koji je mogao zadesiti neku kulturu u prošlosti.

Uvreženost klasične arheologije u istoričarsko-umetničkom pristupu, o čemu će biti još reči u nastavku, dovela je polovinom 20. veka do svojevrsnog zasićenja i zastoja

kada je reč o istraživanju helenizma u okviru arheologije. Ovo se, s jedne strane, može smatrati posledicom razvoja kroz koji je, bez obzira na predmet istraživanja, u 20. veku prošla celokupna disciplina klasična arheologija (Morris 2006, 253-256). S druge strane, helenistička epoha je u arheološkom smislu ostala u velikoj meri neistražena zbog veličine i raznovrsnosti područja na kome se, po tradicionalnom viđenju, prostirala helenistička kultura. Čak i ona istraživanja koja su vršena u pojedinim regionima nikada nisu sintetizovana u zajednički korpus podataka, niti je urađena bilo kakva komparativna analiza postojećih znanja o širim i regionalnim celinama, kako bi se opšte pretpostavke o ovoj epohi proverile u njenoj materijalnoj zaostavštini (Alcock, 1994). Zanimari li se nekolicina istraživanja tokom druge polovine 20. veka, interesovanje za arheološka istraživanja ove vrste nije takoreći ni postojalo u prethodnom periodu i helenizam je kao kulturni fenomen u arheologiji pretežno istraživan kroz istorijsku vizuru o razvoju umetnosti i njene uloge u ljudskom društvu.

Pored ove tradicionalne vezanosti za objekte umetničke i estetske vrednosti, arheologija je, takođe, od samih početaka bila veoma upućena na korišćenje pisanih izvora, pridajući im nesumnjiv prioritet u odnosu na bilo koji drugi izvor podataka o antičkoj prošlosti (McCoskey, 2002, 14; Owen 2005, 6-7). Imajući na umu da su klasičnu arheologiju uspostavili i decenijama kasnije razvijali ljudi koji su bazična znanja o antici sticali kroz *kritiku pisanih izvora*, onda uopšte ne čudi što su oni gotovo neizostavno korišteni da materijalne tragove prošlosti dovedu u kontekst političkih, religijskih i društvenih uslova, a naročito da potvrde njihovu verodostojnost i značaj (Babić 2004, 27).

### **Kritičko preispitivanje tradicionalnog pristupa**

Stanje discipline sa kojim se stiglo na polovinu 20. veka, bar kada je reč o istraživanju helenizma, bilo je svojevrsno zatišje i, takoreći, stagnacija. Ne tako brojna akademska zajednica uglavnom je ostala na stanovištu začetnika u istraživanju helenizma. Tek osamdesetih, usled refleksije širih društvenih promena, desila se reakcija u odnosu na tradicionalni pristup i tumačenje helenizma. Dotadašnja tradicija, pristup, pa i predmet istraživanja dovedeni su u pitanje, preformulisani ili, što je najčešće slučaj, samo kritikovani (Alcock 1994; Burstein 1997).

Kritičko preispitivanje arheološke prakse i njenog tumačenja prošlosti, što se danas opaža kao svojevrsni trend u okviru discipline, u najvećoj meri bilo je inspirisano poskolonijalizmom, postrukturalizmom i drugim postmodernim teorijama društvene moći koje dovode u pitanje, a često i osporavaju postojeće zapadne sisteme mišljenja, znanja i saznanja (Burdije 1977, 1999; Fuko 1997, 2003; Said 2002, 2008; Baba 2004; Spivak 1999). Postkolonijalna teorijska perspektiva, proizašla kao posledica geopolitičke rekonstrukcije sveta, nastale raspadom bivših kolonijalnih sila, kao glavnu temu nametnula je pitanje političke uloge znanja koja su tokom protekla dva veka formirana u okvirima modernih istraživačkih disciplina (Gosden 2001; Hamilakis 2008). Kao rezultat ove zapitanosti o političkoj i društvenoj ulozi naučne prakse u modernom svetu,

preispitivanje uloge arheološke discipline je sve više usmereno na dekonstrukciju ideološke pozadine i simboličke moći nekih od vodećih znanja o prošlosti do kojih se došlo arheološkim istraživanjima. Kontekstualizacija proizvodnje znanja, što je bio osnovni pristup kritičkog sagledavanja istorije discipline, pokazala je da se i neka od vodećih tumačenja helenizma takođe mogu smatrati refleksijom širih društvenih-političkih prilika u vremenu u kome je započelo njihovo formiranje (Burstein 1997; Alcock 1994).

Kritičko preispitivanje koje problematizuje istoriju arheologije sa stanovišta o refleksivnom odnosu akademske i šire društvene prakse, okarakterisalo je dominantnu tradiciju kao odraz ili čak sredstvo ideološke i simboličke moći, pomoću koje zapadna kultura, u najširem smislu reči, ostvaruje svoju imperijalnu dominaciju nad velikim delom modernog sveta. To je, između ostalog, omogućeno i konstruisanjem ideje o kulturnom poreklu Evrope, odnosno, o antičkoj Grčkoj kao kolevci evropske civilizacije u modernom dobu. Uspostavljanje kulturnog kontinuiteta između antičke Grčke, koja se pri tome promovise kao neprikosnovena u pogledu kulturnog razvoja, i moderne evropske/zapadne kulture bilo je jedno od ključnih "otkrića" novouspostavljenih istorijskih disciplina, između ostalog i arheologije. Ta, originalno prosvetiteljska, ideja o kulturnom identitetu Evrope, u jeku devetnaestovekovnog romantizma je kroz obrazovne i druge institucije države utemeljena u sve segmente društva i na taj način je razvijena u moćno ideološko sredstvo pomoću kojeg zapadna kultura sprovodi svoje ekonomske, političke i geopolitičke interese nad ostatkom sveta.

U arheologiji, ali i širem intelektualnom polju, istraživanje helenizma poklapa se, evidentno je, sa epohom evropske kolonijalne ekspanzije u 18. i 19. veku. Potreba za sirovinama i energentima, za novim tržištima i jeftinom radnom snagom koja prati razvoj kapitalizma, bila je glavni povod kolonijalnog širenja u ovom periodu. Razlozi i opravdanja za uspostavljanje kolonijalne uprave i ekonomske eksploatacije vanevropskih područja uobičajeno su tumačeni kao civilizacijska misija evropskih sila usmerena ka modernizaciji zaostalih područja. Znamenita ideja o antičkoj Grčkoj kao kolevci evropske civilizacije, koja je postala široko popularna tokom istog ovog perioda, zapravo je

iznedrila opštekulturno uverenje da je uloga moderne Evrope da civilizuje ostatak sveta. Baš kao što je grčka kultura pronosila civilizaciju helenizujući varvare, moderni kolonisti su, pozivajući se na kulturni kontinuitet sa antičkim Grcima, sebe smatrali nastavljačima iste civilizacijske misije (Dietler 2005; Hamilakis 2008; Owen 2005; Snodgrass 2005).

Pomenute okolnosti vremena u kome su formirana bazična znanja o antičkoj prošlosti danas se razmatraju kao osnovni kontekst istraživanja u odnosu na koji je potrebno preispitati tradicionalna tumačenja. U tom smislu, ocena helenizma kao perioda degradacije u kulturi, u kome je je usled mešanja sa istočnim kulturama došlo do izvesnih "degradirajućih" promena u odnosu na klasično doba, stanovište koje je inače bilo prisutno tokom većeg dela istorije discipline, može se smatrati i kao nastojanje da se umanji kulturni i civilizacijski doprinos orijentalnih kultura, čime bi se opravdale moderne imperijalne težnje ka Istoku (Alcock 1994, 171-173). Stiče se utisak da su brojni istraživači, ocenjujući helenističku kulturu kao degradirajuću, u stvari nastojali da potvrde stereotipnu sliku o nepromenljivom, statičnom i zaostalom Orijentu koji je, shvaćen kao kulturni kontekst, negativno uticao na razvoj grčke umetnosti, odnosno kulture i praktično je udaljio od savršenstva koje je dostigla u klasičnom periodu (Burstein 1997). Na ovaj način sagledane poruke/znanja sadržana u tumačenju helenizma kao dekadencije sve više se kritikuju kao oblik diskursa *orijentalizma* kojim je zapadna kultura ostvaruje svoju dominantnu poziciju u modernom svetu (Said 2008). U takvom kritičkom ambijentu osporavan je sa više strana odomaćeni koncept helenizacije kao jednostran pristup koji ima za cilj da legitimizuje ideju o neizbežnoj, i na neki način nužnoj misiji Grka (a samim tim i njihovih kulturnih potomaka oličenih u modernim Evropljanima) da civilizuju ostatak sveta (Owen 2005, 13). Opravdanost ovakvih kritika ogleda se u činjenici da, nasuprot helenizaciji, kojom je imenovan proces širenja grčke kulture tj. grčkih uticaja na okruženje, nije uspostavljen nikakav termin ili koncept koji bi opisivao kakav su uticaj imale orijentalne kulture na grčku tradiciju, uzme li se u obzir da je većina istraživača ovog perioda načelno polazila od pretpostavke o kulturnom mešanju različitih tradicija

tokom helenističke epohe. Ništa ni slično onome što sadrži koncept orijentalizacije koji se odnosi na arhajski period nije se uspostavilo kao rezultat istraživanja helenizma tokom celokupne istorije discipline.

Dekolonizacija modernog sveta, te intelektualna refleksija ka tom delu moderne prošlosti bili su direktan povod i inspiracija za savremene generacije istraživača da dovedu u pitanje i drugo dominantno tumačenje helenizma kao kultrne mešavine grčke i orijentalnih tradicija (Burstein 2001, 276). Neosporno je da je u određenim oblastim stvaralaštva i aktivnosti dolazilo do izvesne razmene, prožimanja i sinteze različitih tradicija, verovanja i sistema mišljenja. To se pre svega odnosi na religijski sinkretizam, filozofiju, nauku, književnost i umetnost. Međutim, većina pomenutog je vezana za svet statusne, naročito intelektualne, elite i predstavlja, takoreći, fragment prošlosti tog doba. Osim toga, ideja o stvaranju jednog mešovitog kosmopolitskog društva i kulture u ovom periodu je originalno potekla iz pera rimskih pisaca, koji su Aleksandrovo osvajanje Istoka tumačili kao prvi pokušaj stvaranja ujedinjene Imperije, koju će, najzad ostvariti Rim (Eraskine 2007, 2). Smatra se da je tumačenje koje podražava diskurs da su Rimljani nasledili "višu" civilizaciju od Grka, odnosno da je posredstvom helenizma uspostavljen kulturni kontinuitet između grčke i rimske kulture, pružilo jako ideološko opravdanje za kolonizovanje društava po marginama modernog imperijalnog sveta (Hingley 2009, 56). Drugim rečima, danas sve više kritikuje tumačenje navodnog mešanja kultura kao ideološki diskurs koji u stvari treba da podrži pozitivnu ocenu kasnije rimske imperijalne politike kao civilizacijskog i kulturnog naslednika antičke Grčke s jedne strane i temelja moderne evropske kulture, s druge strane.

Pošto se rimska istorija posmatra kao ključna karika koja je omogućila da se grčka kultura održi i u vremenu nakon što su u političkom smislu grčke zajednice prestale da postoje i da se tim putem prenese u nasleđe moderne Evrope, i pomenuto tumačenje se, takođe, sve češće kritikuje kao refleksija kolonijalističko-imperijalističkih ideologija formiranih u okviru vodećih evropskih sila. Krajnji rezultat takvog tumačenja je ideologizacija antičkog (grčko-rimskog) nasleđa, odnosno stvaranje jednog opštekulturnog konsenzusa o civilizacijskoj misiji Zapada u



modernom vremenu, da kao naslednik grčko-rimske kulture nastavi da civilizuje ostatak planete.

Sve pomenute kritike tradicionalnih tumačenja helenizma mogu se svesti na jednu opštu ocenu – da je celokupan istraživački pristup bio izrazito helenocentričan (Alcock 1994; Owen 2005). Osim što se dovodi u vezu sa konkretnim političkim i ekonomskim ciljevima zapadnih država, te se u tom smislu smatra refleksijom vremena u kome je nastala, helenocentričnost se kao stanovište u tumačenju helenizma, takođe kritikuje i kao posledica vrlo jasne selekcije u izboru podataka. Pošto je klasična arheologija kao po pravilu gotovo redovno sledila tumačenja istorijskih izvora i praktično uvek im davala prednost, treba najpre videti kako je u toj oblasti izvršen izbor podataka na osnovu kojih je tumačen ovaj period.

Iako bi se moglo reći da je tumačenje helenističke kulture kao degradirajuće u odnosu na prethodno klasično doba u dobroj meri bilo u interesima modernog imperijalizma, čije stavove, ideje i vrednosti reflektuje, ono je, ipak, do određene mere bilo utemeljeno u istorijskim podacima. Sačuvani pisani izvori iz helenističkog i rimskog perioda sugerišu da je elitistički pogled na grčku kulturu klasičnog doba u odnosu na druge susede, a naročito u odnosu na umetničku produkciju koja se razvila po helenističkim monarhijama, bio rasprostranjen i među antičkim autorima. Model istorijskog razvoja koji je konstruisan po ugledu na parabolu ljudskog života (detinjstvo, mladost, zrelo doba, starost i potom smrt) po kome su Vinkelman i drugi nakon njega interpretirali razvoj grčke umetnosti posle Aleksandra kao degradirajući, nije bio niti nov niti originalan (Elsner 2004, 135-136; Newby 2006, 49; Settis 2006, 67; Shanks 1996, 56). Primenu ovog istorijskog modela moguće je naći, na primer, u Plinijevoj enciklopediji *Poznavanje prirode* i Vitruvijevoj *Arhitekturi*, gde se u raspravi primenjuje upravo pomenutu šemu razvoja. U pogledu umetničkog stvaralaštva, ovi autori su grčka ostvarenja iz klasičnog perioda smatrali neprikosnovenim i još tada ih proglasili takoreći kanonom i uzorom. Plinije i Vitruvije su živeli u 1. veku n.e., ali model razvoja koji su oni koristili moguće je naći i kod nekih autora koji su živeli upravo u doba koje danas nazivamo helenističkim

(Rasel 1999, 280-282; Settis 2006, 68). U pogledu razvoja umetnosti, oni su svoje savremeno doba označili kao opadanje i pretpostavili mu prošla vremena kao superiornija, takoreći klasična. O tragovima takvog narativnog postupka možemo zaključivati i na osnovu razvoja istorije umetnosti i književne kritike, koje su se kao nove književne vrste prvi put pojavile u helenizmu, koje su umetnička i književna ostvarenja 5. i 4. veka pre n. e., pre svega (mada i Homera i ostalo grčko nasleđe), predstavljale kao vrhunac, nakon koga neminovno sledi opadanje.<sup>7</sup> U prilog ovome govori i kolekcionarska praksa koja se razvijala po helenističkim bibliotekama, privatnim ili dvorskim umetničkim zbirkama a koja je bila usmerena na prikupljanje pre svega grčkih tekstova i umetničkih dela klasične epohe (Hartog 2001, 103; Karltridž 2007, 348; Vebster 1970, 7). Takođe masovna produkcija kopija "vrhunske" umetnosti klasične epohe svedoči o izraženom pokloničkom stavu prema onim grčkim delima koja su nastajala u vremenu pobede nad Persijancima i atinske imperijalne ekspanzije (Elsner 2004,143; Boardman 1985, 185).

Ukratko, tvrđenje da je upravo u doba helenizma formiran narativ o kanonskom značaju grčkih dela 5. i 4. veka, a da je savremeno (tj. helenističko) stvaralaštvo ocenjeno kao manje uspešno i degradirajuće, čini se da nije bez osnova. Međutim, kontekstualna analiza podataka koji svedoče o takvom narativu ukazuje na njegovu vezanost za krug vladajuće elite okupljene oko helenističkih dvorova, čija je kulturna politika bila usmerena na stvaranje privilegovanog statusa grčke kulture (Kuzmanović 2009). U tom procesu konstruisana je klasična faza grčkog kulturnog nasleđa i stvoren je diskurs o vanvremenosti i neupitnosti njegovih dostignuća. Teorijska i praktična monumentalizacija nasleđa grčke kulture izvršena u helenizmu imala je za cilj da preko prošlosti legitimizuje grčku kulturu kao zvaničnu i vladajuću kulturu helenističkih monarhija. Taj proces je, između ostalog, podrazumevao opšte

---

<sup>7</sup> Centralna tema književne kritike koja se razvijala tokom helenističkog perioda bilo je vrednovanje savremene književnosti. Iako je za neke ona značila uspon, mnogo više je onih koji su u njoj videli izvesnu degradaciju u odnosu na književnost ranijih vremena. U skladu sa tom kritikom, autori su pozivali na ugledanje i vraćanje "velikim" delima prošlosti. Učitelji grčke retorike i gramatike nastojali su se približiti preciznim lingvističkim i gramatičkim oblicima koje su utvrdili još klasici atičke škole 5. i 4. veka pre n. e., posebno Tukidid, Ksenofont i besednici (Rasel 1999, 277). Helenistički pesnici masovno su odbacili govorna narečja i oslonili se na jezik i metriku starih klasika (Foks 1999, 423).

prepoznavanje različitosti i dostignuća drugih civilizacija i drugih kultura sa kojima su se Grci susretali tokom ovog razdoblja, te je u odnosu na drugog/e stvorena potreba za sopstvenim kulturnim određenjem.

Klasična disciplina, koja je tradicionalno bila fokusirana na kritičko čitanje pisanih izvora, svoju ocenu o degradaciji helenističke kulture u odnosu na klasično doba potvrđivala je i pozivanjem na autore koji su tu kulturu, kao njeni savremenici, slično ocenjivali. Međutim, izvori koje je koristila i na koje se pozivala klasična arheologija u istraživanju helenizma bili su skoro isključivo grčki i rimski izvori vezani za svet političke, ekonomske i kulturne elite (Eraskine, 2007; McCoskey, 2002). Proučavanje alternativnih pisanih tradicija (npr. demotski tekstovi iz Egipta) vršeno je uzgred, ili što je bio još češći slučaj, njihova analiza nije integrisana u dominantnu istoriju helenističkog perioda (Alcock 1994, 173; Shipley 2000, 20). Drugim rečima, izbor podataka na kome je zasnovana dominantna interpretacija ovog perioda bio je izrazito selektivan. Takva selekcija u izboru podataka može se, kako je već sugerisano, smatrati odrazom helenocentričnosti koja dominira istraživačkim pristupom helenizmu. Istovremeno, time se potvrđuje da je istorijsko istraživanje, ne samo u pogledu interpretacije, već takođe i u pogledu izbora podataka, refleksivno uslovljeno sadašnjošću.

Na isti zaključak navode i arheološka istraživanja. Naime, do pred kraj 20. veka arheologija je, kako je već rečeno, bila pretežno usmerena na prikupljanje podataka koji svedoče o umetničkoj produkciji ovog perioda, tako da su prioritet imali artefakti koji se na bilo koji način mogu dovesti u vezu sa razvojem umetničkih formi i tehnika (skulptura, arhitektura, mozaici, slikarstvo, ukrašena keramika, geme, kameje, novac i sl). Nepotrebno je naglašavati da dobar deo ovog korpusa nalaza u svom originalnog kontekstu nije imao nikakve veze sa modernim konceptom umetnosti. Preovlađujući istorijsko-umetnički pristup nije ni nalagao naročito zanimanje za kontekst nalaza, što i objašnjava zašto se metodologija iskopavanja u klasičnoj arheologiji razvijala tako sporo (Cesarini 2008, 78). Kada se u drugoj polovini 19. veka počela iskopavanja velikih antičkih lokaliteta (Troja (1871), Delos (1873), Olimpija (1875)), arheologija je bila zainteresovana pre svega za ona nalazišta o kojima su svedočili pisani izvori kao o

važnim umetničkim, političkim i religijskim centrima. Analogno tome, i među helenističkim nalazištima prioritet su takođe imali oni lokaliteti koji se u grčkim i latinskim izvorima pominju kao značajni kulturni i umetnički centri (Pergam (1878), Aleksandrija (1863), Atina, Pela, Milet, Rodos), religijski centri (hramovi u Didimi), građevine koje se u pisanim izvorima pominju kao važni graditeljski poduhvati gradova ili monarha (pergamski oltar, novosagrađene stoe u Atini i Miletu), novopodignuti grčki gradovi na Istoku (Ai Kanum u Avganistanu, Seleukija na Tigru) i sl. (Shiplely 2000, 27-28). Drugim rečima, arheologija je do pre koju deceniju iskopavala, istraživala i uopšte bila upućena gotovo isključivo na materijalnu kulturu Grka, bilo da je reč o starim ili novouspostavljenim grčkim gradovima na Istoku. Materijalni ostaci lokalne populacije su dramatično zanemareni u istraživanju perioda koji je u akademskoj zajednici inicijalno predstavljen kao period mešanja kulturnih tradicija.

S obzirom na to da se pretpostavljeno mešanje kulturnih tradicija u helenističkom periodu u krajnjoj interpretaciji može svesti na ocenu da je pod uticajem Orijenta grčka kultura degradirala, a da su, s druge strane, grčki uticaji na Istoku tumačeni kao dobrobit civilizacijskog napretka, neosporno je da su i dominantano tumačenje, baš kao i izbor podataka na kome je zasnovano, bili izrazito helenocentrični.

### **Nove tendencije, pitanja i odgovori**

Inspirisana političkim borbama u savremenom postkolonijalnom svetu, kritika usmerena na tradicionalno tumačenje helenizma kao refleksije modernog imperijalizma i kolonijalizma, inicirala je nova tumačenja u suprotnom pravcu. Nasuprot tradicionalnom tumačenju, širenje grčke kulture na Istoku se iz savremene perspektive neretko posmatra upravo kao forma kolonijalizma, a helenistička kultura kao imperijalističko sredstvo vladanja na pokorenom području (Burstein 1997; McCoskey 2002). Nasuprot helenocentričnom pristupu, sada se sve više ističe potreba za istraživanjem takozvanih domaćih kultura, zajednica i tradicija koje su Grci zatekli na osvojenoj teritoriji, njihovog odnosa sa vladajućom elitom, kao i kontinuiteta u pogledu njihovih kulturnih, društvenih, religioznih i političkih tradicija (Kuhrt and Sherwin-White 1987, 1993; Erskine 2007, 3; Samuel 1993, 183). Najzad, novi rezultati takvih istraživanja dovode često u pitanje sam koncept helenizma kao hronološki izdvojene jedinice, odnosno osporavaju pretpostavku o krupnom društvenom diskontinuitetu u bilo kom aspektu života na Istoku zbog čega bi bilo opravdano izdvajati helenizam kao zaseban period istraživanja (Alcock 1994). Na istom tragu su preispitivanja na polju istorije umetnosti, koja tradicionalno određeni korpus helenističke umetnosti sve više vide kao nastavak razvoja grčke umetnosti arhajskog i klasičnog perioda i ističu nedostatak bilo čega što bi se u umetnosti moglo smatrati tipično helenističkim (Pollit 1993; Robertson 1993). Najzad, upravo ova

narastajuća dilema o tome šta je to tipično helenističko u helenističkom periodu, odnosno šta je to što je bilo zajedničko na pretpostavljenom području koje se prostire od Balkana do Avganistana, dovela je u pitanje tokom proteklih nekoliko decenija celokupan koncept helenizma kao predmeta istraživanja. Kao potencijalni odgovor na ovu dilemu Suzan Alcock se zalaže za krajnje nužnu sistematizaciju, ionako ne tako brojnih, arheoloških podataka sa različitih strana helenističkog sveta, kako bi se na bazi poređenja mogle izvesti bar neke regionalne generalizacije u pogledu socioekonomskih uslova života, te da bi se, na bazi toga, moglo dalje pristupiti razmatranju pomenute dileme (Alcock 1994). Čak i preliminarni rezultati sistematizacije podataka o demografiji, urbanizaciji, kolonizaciji i poljoprivredi, izdvojeni iz postojeće literature ukazuju na velike regionalne razlike u okviru granica helenističkog sveta (Cohen 2005; Erskine 2007, 3).

Kroz kritiku dominantne ideje o helenizaciji, kojom su obuhvaćene i brojne savremene implikacije takvog koncepta, pokrenut je istovremeno i trend kritičkog preispitivanja pretpostavljenog identiteta ljudi u prošlosti, i to ne samo onih koji su, kako se tradicionalno smatra, helenizovani, već je dovedena u sumnju i sama ideja o grčkom, odnosno helenskom, identitetu u antičkom dobu (Hall 2002; Mc Coskey 2002). Konkretno, nameće se pitanje da li je i u kojoj meri helenizacija, kao proces koji podrazumeva širenje kulture, grčkoj jezika i običaja, uticala na identitet onih koji su ih usvajali u vreme helenizma? Drugim rečima, ako ljude u prošlosti identifikujemo kao Grke, odnosno Helene, prevashodno na osnovu njihove pripadnosti grčkoj kulturi, dilema je ko su u helenističkom dobu, koje karakteriše širenje i prihvatanje grčke kulture, bili autentični Grci?

Najranija arheološka kritika tradicionalnog koncepta identiteta, čije pokretanje je trasiralo put ovim novim istraživačkim problemima, pojavila se u okviru procesne kritike kulturno-istorijske arheologije (Džonson 2008; Olsen 2002). Ukazujući, pre svega na metodološke manjkavosti kulturno-istorijskog pristupa (Binford 1962; Clarke 1968; Gibbon 1989), nova arheologija je, istovremeno, kritikovala tradicionalno razumevanje kulture kao relativno stabilnog i homogenog sistema vrednosti karakterističog za određenu grupu, odnosno zajednicu ljudi, iz čega je proizilazilo da pripadnici određene

kulture dele jedinstven osećaj identiteta koji ih međusobno povezuje i čini grupom (Lucas 2001, 121). Kroz tu kritiku ukazano je da tradicionalna, kulturno-istorijska praksa klasifikovanja artefakata prema kulturnoj pripadnosti, bazirana na pretpostavci da ljudi koje povezuje izrada i upotreba stilski ujednačene materijalne kulture čine grupu, odnosno kulturu, sa osećanjem zajedničkog identiteta, predstavlja odraz etnocentrične projekcije savremene ideje o etničkom, odnosno nacionalnom identitetu i da, kao takva, ne mora biti relevantna za prošlost (Jones 1997, 136-138; Lucy 2005, 86; Shennan J. 1994, 6; Wylie 2002, 65; Kohl and Fawcett, 1995 ). Iako klasična arheologija ni u jednoj svojoj fazi nije bila tipični predstavnik kulturno-istorijske škole, ona je, ipak, i u teorijskom i u metodološkom smislu bila veoma bliska istovremenom kulturno-istorijskom pristupu. Kulturno klasifikovanje određenih vrsta artefakata kao grčkih, odnosno helenističkih za period nakon Aleksandrove smrti, po automatizmu je stvaralo pretpostavku da su se korisnici takvih artefakata smatrali i osećali Grcima.

Kulturno-istorijska arheologija je decenijama unazad, pre procesne kritike, definisanje kulturnih grupa/arheoloških kultura (što je u praksi skup arheoloških ostataka koji su hronološki i prostorno povezani i koji su stilski izrazito slični) smatrala materijalnim odrazom zajedničkih normi određene grupe ljudi iz prošlosti. Smatrajući pretpostavljene kulturne norme suštinskim elementom identiteta grupe kao i pojedinaca koji joj pripadaju, kulturno-istorijska arheologija je identitetu pristupala kao nečemu što je fiksirano i jedinstveno za određenu grupu ljudi. Pretpostavljene kulturne promene (što u arheološkoj praksi podrazumeva izvesne promene u materijalnoj kulturi na osnovu koje je definisana grupa) su, po automatizmu, smatrane faktorima koji, takođe, u izvesnom stepenu utiču na identitet date grupe. Te promene su, prema kulturno-istorijskoj arheologiji, mogle doći kao posledica difuzije, tj. kulturnih uticaja druge najčešće, susedne grupe ili usled migracije tj. doseljavanja druge populacije (Džonson 2008; Olsen 2002). Objašnjenje helenizacije kao procesa koji je grčku kulturu raširio Istokom bazira se na istorijskim izvorima koji govore o migracijama Grka na Istok, na prilično oskudnim podacima o ne-Grcima koji su koristili grčki jezik i upražnjavali neke grčke običaje, i na različitim vrstama arheoloških ostataka koji se uobičajeno smatraju materijalnim

ostacima grčke kulture. Utemeljena na ideji o jedinstvenom i fiksiranom identitetu, helenizacija podrazumeva da je usvajanje grčkog jezika, grčkih običaja i najzad određenih oblika grčke materijalne kulture među osvojenim zajednicama na Istoku dovelo do promene njihovog kulturnog identiteta (Own 2005, 8; Shipley 2000, 356).

Međutim, sve veći broj arheologa savremene generacije pita se da li su kulture/kulturne grupe, definisane iz naše perspektive, bile relevantne i prepoznatljive i njihovim savremenikima u prošlosti. S tim u vezi, postavlja se pitanje da li je grčka kultura kakvu mi poznajemo, naročito kada se posmatra iz arheološke perspektive kao skup tipičnih artefakata, bila prepoznatljiva i za ljude antičkog perioda i da li su se i na koji način identifikovali sa njom? Na bazi velikog broja istorijskih i arheoloških podataka, Džonatan Hol, kao i mnogi drugi, ističe da je pripadnost grčkoj kulturi, što je konkretno značilo poznavanje grčkog jezika i određenih društvenih praksi, kao pitanje kulturnog identiteta počelo da se opaža počev od 5. veka i da je takva recepcija bila naročito raširena u vreme helenizma (Hall 2002; Gosden 2004; Wallace-Hadrill 2007, 357-360). Hol, međutim, povlači jasnu razliku između kulturnog i etničkog identiteta, u nastojanju da se izbegnu implicitne pretpostavke i projekcija savremene ideje o naciji, što su manjkavosti koje su, kako se vidi, bile tipične za tradicionalno shvatanja identiteta i sa njim blisko povezanog kulturno-istorijskog pristupa. Osim njega, niz drugih autora problematizuje tradicionalnu upotrebu koncepta etnicitet na zajednice u prošlosti ukazujući na problem nedostatka jasnog, čak i teorijskog konsenzusa o tome šta je etnicitet i koji elementi ga ključno određuju (McCoskey 2002, 24). Praktikovanje grčke kulture nije, kako smatra Hol, moralo nužno da dovodi u pitanje nečiji etnički identitet koji se, po njemu, za razliku od kulturnog, bazira na ideji/mitu o zajedničkom srodniku, odnosno poreklu određene grupe ljudi (Hall2002, 17).<sup>8</sup> Čovek je u antičkom periodu mogao biti Helen, bez obzira na svoju etničku pripadnost, ukoliko koristi grčki jezik ili

---

<sup>8</sup> Ako se kulturni identitet definiše kao svesna refleksija ideja, uverenja, vrednosti i praksi, selektivno izvučenih iz totaliteta društvene egzistencije kojima su dodeljene određene simboličke odlike za svrhu kreiranja ekskluzivne različitosti, onda je etnicitet specifičan tip kulturnog identiteta, uporedo sa drugim podvarijantama kao što su lingvistički identitet, religijski identitet, profesionalni identitet itd. Ono što razlikuje etnički od drugih tipova identiteta je uloga ideje o fiktivnom srodstvu i poreklu, zajedničkoj istoriji i specifičnoj zemlji oko koje određena grupa gradi osećaj pripadnosti (Hall 2002, 17).



praktikuje grčke običaje, o čemu upravo najbolje svedoče brojni primeri takvih ljudi iz helenističkog perioda (Wallace-Hadrill 2007, 360). Tim putem Hol se suprotstavlja često olako shvaćenoj pretpostavci da je korištenje grčkog jezika i poznavanje grčke kulture od strane pojedinaca različitog etničkog ili drugog kulturnog porekla uzrokovalo gubitak njihovog "prvobitnog" identiteta.

Promene materijalne kulture, povezane sa izradom ili upotrebom artefakata koji su tradicionalno klasifikovanih kao grčki, odnosno helenistički, u arheologiji su uobičajeno smatrane tragom helenizacije tj. širenja i prihvatanja grčke kulture među ne-grčim zajednicama. Međutim, ova helenizacija, tj. zapažena promena materijalne kulture, u užem arheološkom smislu nema veze ni sa kulturnim ni sa etničkim identitetom, iako se to do skora često podrazumevalo. Jer, kako su to do danas potvrdila brojna istraživanja, helenizacija ustanovljena na osnovu arheoloških ostataka može biti posledica najrazličitijih društvenih odnosa u kojima predmeti, uobičajeno označeni kao grčki (grčkog porekla), imaju neko sasvim drugo simboličko značenje u odnosu na "grčkost" impliciranu opštim nazivom i kulturnom afilijacijom takve vrste artefakata (Babić 2004; Hall 2002, 110). Njihov simbolički sadržaj, koji sa helenstvom kao kulturnim identitetom može, ali ne mora imati nikakve veze, moguće je rekonstruisati samo u datom kontekstu, te se stoga uobičajeno opažana helenizacija materijalne kulture ne može smatrati posledicom promene identiteta. Drugim rečima, simbolički markeri identiteta se mogu, u određenim slučajevima, izražavati kroz materijalnu kulturu, ali, za razliku od tradicionalnog kulturno-istorijskog pristupa, odriče se mogućnost da materijalna kultura neizostavno sadrži informaciju o identitetu onih koji je koriste. Hol je tim povodom sasvim eksplicitan, tvrdeći da je u odsustvu pisanih izvora na bazi kojih bi bilo moguće izvući pretpostavke o identitetima ljudi u prošlosti, nemoguće samo pomoću arheoloških tragova rekonstruisati njihov kulturni, etnički ili neki drugi kolektivni identitet. Drugim rečima, dok god se u istorijskim izvorima ne potvrdi da je pripadnost grčkoj kulturi bila simbolički izražavana kroz upotrebu artefakata koje mi tradicionalno pripisujemo grčkoj kulturi, tzv. helenizacija materijalnih ostataka se ne može smatrati indikatorom identiteta onih koji su ih koristili.

Ovo i mnoga slična istraživanja, preduzeta tokom poslednjih par decenija, jasno su ukazala na konceptualni tovar, u smislu implicitnih pretpostavki o identitetu, koji sa sobom nosi tradicionalna, kulturno-istorijska praksa klasifikovanja artefakata prema njihovoj kulturnoj pripadnosti, iz čega se po automatizmu izvode pretpostavke o identitetu ljudi koji su koristili određene artefakte. Pokazalo se nužnim da se arheološka kultura, kao analitička jedinica za prostorno-hronološku sistematizaciju artefakata u arheologiji mora jasno razdvojiti od pitanja interpretacije identiteta u prošlosti. S tim u vezi, danas se sve više napušta tradicionalni arheološki pristup koji izrazito širenje distribucije tzv. helenističkih nalaza, koji se uobičajeno dovode u vezu sa Greima, tumači kao posledicu širenja grčke kulture tj. helenizacije. Definisana na osnovu tipološko-hronološkog metoda, arheološka kultura predstavlja zajednicu posuđa, oruđa, oružja, koji su klasifikovani prema određenom kriterijumu stilskih i formalnih sličnosti. Kritičko preispitivanje tradicionalnog pristupa dovelo je danas do većinskog konsenzusa o tome da nema nikakvih osnova da se kultura u širem smislu, a još manje konstruisana arheološka kultura, poistoveti sa etničkim ili nekim drugim kolektivnim identitetom.

### **3. KONTEKSTUALIZACIJA PRAKSE ISTRAŽIVANJA HELENIZMA U SRPSKOJ ARHEOLOGIJI**

Artefakti klasifikovani kao helenistički u praksama srpske arheologije bili su predmet istraživanja, s jedne strane, klasične arheologije u užem smislu reči, tipične po istorijsko-umetničkom pristupu i, s druge strane, kulturno-istorijskog pristupa, koji se, pak, smatra tipičnim za praistorijsku arheologiju. Ta činjenica odstupa od uobičajenih pregleda istorije arheološke discipline koji, kao odvojene, prate različite tokove razvoja klasične, odnosno praistorijske arheologije (Diaz-Andreu 2007; Trigger 1989). Međutim, u poslednje vreme ukazano je na niz primera koji odstupaju od uobičajene predstave o paralelnom razvoju dve arheološke discipline (Novakovic 2011). Razvoj arheologije u Srbiji se takođe može smatrati jednim od takvih slučajeva. Štaviše, iscrpno komparativno preispitivanje bi verovatno i u svim drugim primerima pokazalo da, iako naizgled razdvojene, i istorijska i praistorijska arheologija generalno počivaju na istim konceptima, pristupu i metodi, uz određene varijacije.

Za razliku od nekih drugih sredina, u kojima je razvoj arheologije započeo znatno ranije, tzv. antikvarskom fazom, arheološka praksa u Srbiji je pokrenuta relativno kasno i

vezuje se za napore države da, paralelno sa uspostavljanjem drugih naučnih, obrazovnih i kulturnih ustanova, postavi institucionalne temelje za budući razvoj arheologije (Petrović, P 1989). Obrazovana krajem 19. i početkom 20. veka u Nemačkoj, prva generacija arheologa, istoričara i filologa koja je postavila temelje arheološke discipline u Srbiji, je osim tradicionalnog istorijsko-umetničkog pristupa sa sobom donosila i znanja iz praistorijske, odnosno kulturno-istorijske arheologije koja se u to vreme počela intezivno razvijati u krugu nemačkih univerziteta. Iako se može primetiti da su svi oni ostali privrženi antičkoj prošlosti, kao osnovnom predmetu njihovog obrazovanja i interesovanja, sporadična upotreba tipičnih kulturno-istorijskih koncepata kao što je kultura, odnosno kulturna grupa, došla je u Srbiju početkom 20. veka zajedno sa njima<sup>9</sup>. Iako će još koju deceniju kulturno-istorijska arheologija ostati u zapečku, pre svega zbog uticajne figure Miloja Vasića, koji je svoj vrlo specifičan pristup praistorijskoj arheološkoj građi nametnuo kao dominantan, tokom tih istih decenija razvoj na polju istorijske lingvistike u kombinaciji sa arheologijom je praktično postavio temelje za pojavu kasnije kulturno-istorijske arheologije (upo. poglavlje Arheologija i lingvistika).

Pored toga što su i klasična i praistorijska arheologija u Srbiji uspostavljene kroz iste institucije i praktično radom iste, malobrojne grupe ljudi, odsustvo jasnih razlika između praistorijske i klasične arheologije je uzrokovano i time što dobar deo praistorijske građe, dostupan na ovom području, zapravo potiče sa periferije grčko-rimskog sveta, te se stoga tretira kao ostatak i praistorijske i antičke prošlosti, odnosno bio je predmet razmatranja i praistorijske i antičke arheologije. Sačuvani pisani istorijski izvori koji pominju balkanske zajednice na obodu grčko-rimskog sveta su, kao i istorijski izvori u celini, zadobili pažnju ondašnjih antičara i tim putem je klasična arheologija i

---

<sup>9</sup> U jednom od Vasićevih radova objavljenih u Starinaru iz 1910. godine - *Žuto Brdo. Prilozi za poznavanje kulture gvozdenog doba u Dunavskoj Dolini* vidi se da je on sasvim upoznat sa praksama kulturno-istorijske arheologije, utoliko što ističe da se na osnovu specifičnih keramičkih ostataka može ograničiti oblast rasprostiranja "kulturne grupe"(1910, 27).

sama postala zainteresovana za mlađe praistorijsko doba na rubovima antičkog sveta<sup>10</sup>. Što je još važnije, osnivači discipline, pretežno antičari po osnovnom usmerenju, su od samih početaka ostatke mlađe praistorije (gvozdeno doba) tumačiti u svetlu poznatih informacija koje o ovoj teritoriji donose pojedini pisani izvori, odnosno pristupili su im iz perspektive antičke arheologije. Kada je intenziviran razvoj praistorijske arheologije u drugoj polovini 20. veka, tradicija koja nalaže prioritet u korišćenju antičkih izvora za tumačenje mlađe praistorije preneti je i na generacije koje su praktikovale kulturno-istorijski pristup. Većina helenističkih nalaza, pomenutih u ovom radu, predstavlja upravo jedan deo tog praistorijskog korpusa koji se vezuje za mlađe gvozdeno doba, o kojem, osim arheoloških, postoji izvestan broj podataka u istorijskim, grčkim i rimskim izvorima.

Najzad, u praksama srpske arheologije koje se odnose na tumačenje helenističkih nalaza, moguće je prepoznati i tradiciju Vasićeve škole bazirane na pretpostavci o dugom trajanju određenih kulturnih tradicija koje se kao kulturni *survivance* održavaju i ispoljavaju i kroz mlađe, naizgled, nove kulturne forme. Ovaj koncept je našao svoju širu primenu tokom kasnijih decenija, bilo da je korišćen prilikom bazične klasifikacije artefakata na osnovu kriterijuma o kulturnom poreklu, što je omogućilo da se određeni aspekti materijalne kulture koja potiče iz mlađih perioda tumače kao helenistički, u smislu tradicije kojoj pripadaju (Mano-Zisi 1957; Popović I, 1994), bilo da je interpretiran u prilog pretpostavci o kontinuitetu autohtone kulture koji se opaža na nekom specifičnom području (Mano-Zisi 1954; Mano-Zisi-Popović 1959).

Obe naznačene glavne trase kojima se kretalo istraživanje helenističkih nalaza u praksama srpske arheologije, istorijsko-umetnički i kulturno-istorijski pristup, a u velikoj meri, i tradicija koja se može povezati sa Vasićevim uticajem, imaju svoje poreklo u nemačkoj arheološkoj školi 19. veka. Iako se uobičajeno vežu za Nemačku, veoma slični

---

<sup>10</sup> U knizi *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (2007 (1969)), Fanula Papazoglu navodi sva mesta u starogrčkim i latinskim izvorima u kojima se pominju "srednobalkanska plemena" (Tribali, Autorijati, Dardanci, Skordisci i Mezi).

pristupi i tumačenja zapažaju se u celokupnoj evropskoj arheologiji. Osim što bi se takva transmisija određenih pristupa, koncepata i znanja u okviru akademske zajednice mogla objasniti činjenicom da je najranija generacija stručnjaka u Srbiji, koja je uspostavila arheologiju kao profesionalnu disciplinu, obrazovana u Nemačkoj i ondašnje trendove prenela u Srbiju, neke pojave bi se, u skladu sa pretpostavkom o reflektivnoj prirodi arheološkog mišljenja morale objasniti kulturno-istorijskim, idejnim, političkim, ekonomskim, i društvenim kontekstom u kome se odvija arheološka praksa.

Kombinujući poznate rezultate do kojih se došlo kritičkim preispitivanjem arheološke prakse u nekim drugim sredinama i podatke koji će biti iznešeni u ovom radu, pokušaću kroz naredna poglavlja da problematizujem vezu, odnosno prirodu reflektivnosti koja je uspostavljena između sadašnjosti kao konteksta istraživanja i prošlosti kao predmeta istraživanja u praksama srpske arheologije. U nastojanju da se ustanove određene pojave u praksama srpske arheologije koje bi mogle biti rezultat reflektivnog odnosa između predmeta i konteksta istraživanja, koji se kao epistemološki okvir uspostavlja u procesu arheološkog zaključivanja, potrebno je informacije o arheološkoj praksi u najširem smislu (pristupu, metodi, teoriji, tumačenju, terenskom radu i sl), dobijene na osnovu pregleda postojećih stručnih publikacija preispitati u odnosu na širi društveno-istorijski kontekst.

U odnosu na početak razvoja arheologije kao profesionalne istraživačke discipline, arheološke publikacije koje se na bilo koji način bave istraživanjima i tumačenjem helenističkih nalaza, pojavile su se relativno kasno – prvi put krajem tridesetih godina 20. veka (Grbić 1938a, 1938b; Mano-Zisi 1937; Petković J. 1937). Činjenica da je na teritoriji moderne Srbije do danas otkriveno izrazito malo arheoloških artefakata koji bi se, po bilo kom kriterijumu, mogli odrediti kao helenistički uticala je na određeni nedostatak interesovanja za njihovo istraživanje. Pa ipak, sve značajnije arheološke publikacije u istoriji srpske arheologije su se na neki način dotakle helenizma kao predmeta istraživanja i sa njim, usko povezanih, materijalnih tragova klasifikovanih kao helenistički artefakti. Konkretni arheološki nalazi, klasifikovani kao helenistički, koji su ušli u razmatranja i tumačenja srpskih arheologa najvećim delom potiču sa teritorije

danas susednih država, koje su u različitim istorijskim periodima u političkom i institucionalnom smislu bile u vezi sa Srbijom. To se, najpre, odnosi na područje današnje Makedonije koje je, nakon Balkanskih ratova, pripojeno Srbiji kao južni deo njene teritorije i koje je ostalo u sastvu Srbije do početka Drugog svetskog rata. Tamo su još u vreme Valtrovića, a naročito u vreme Muzeja kneza Pavla i kasnije, u okviru jugoslovenskih projekata, vršena brojna istraživanja u kojima su, između ostalih, učestvovali stručnjaci iz Beograda (Vulić i Premerštajn 1900; Vulić, Ladek i Premerštajn 1903; Vulić 1905, 1906, 1931, 1933, 1934; Grbić 1938c, 1939; Mano-Zisi 1936, 1939; Petrović J. 1932, 1933/4; Sokolovska 1975; Vučković-Todorović 1961b) Takođe, veliki deo korpusa helenističkih nalaza koji se danas čuvaju u muzejskim zbirkama i o kojima je pisano tokom proteklih decenija potiču sa teritorije Crne Gore (Petrović J. 1939; Parović-Pešikan 1977/8), te manji broj njih iz Hrvatske i drugih susednih područja.

Sadržaj *Starinara* svakako predstavlja najpotpuniji odraz razvoja srpske arheologije do Drugog svetskog rata, s obzirom da je on u to vreme bio jedini stručni časopis u kome su pisali vodeći srpski arheolozi tog doba. Zasnovan na romantičarskim pobudama iskazanim u pristupnom tekstu Mihaila Valtrovića (1884), sasvim u skladu vremena i društveno-istorijskog konteksta u kome je pokrenut, *Starinar* se tokom narednih nekoliko decenija razvijao tako da je u više navrata dosegnoo trendove onovremene evropske arheologije, ali je isto tako u više navrata njegov razvoj prekidan i opet obnavljan sa razumljivim zastojećima i nazadovanjima (Garašanin 1984; Parović-Pešikan 1984). Dva balkanska i dva svetska rata bili su glavni uzročnici prekida rada Srpskog arheološkog društva koje je izdavalo ovaj časopis. Prva serija *Starinara* pokrenuta 1884. godine na čelu sa urednikom M. Valtrovićem izdavala je godišnji broj časopisa kontinuirano do 1896. Nakon prekida koji je trajao deset godina pokrenuta je druga serija (Novog reda) u okviru koje je objavljeno pet godišnjih brojeva (1906-1911). Urednik prva dva broja *Starinara* novog reda i dalje je bio M. Valtrović, da bi 1908. uredništvo preuzeo M. Vasić. Zaustavljeno izbijanjem Prvog svetskog rata, izdavanje časopisa je obnovljeno tek 1922. godine kao treća serija čijih prvih pet brojeva je

uređivao N. Vulić, a ostalih deset V. Petković. Početak Drugog svetskog rata, ponovo je za dugi niz godina obustavio izdavačku delatnost Srpskog arheološkog društva.

Desetogodišnji prekid izdavaštva Srpskog arheološkog društva između prve serije Starinara i Starinara novog reda (1896-1906) nije, međutim, značio potpuni izostanak stručnog arheološkog izdavaštva u Srbiji. Upravo tokom ovog perioda započelo je publikovnje značajanog korpusa arheoloških nalaza antičkog perioda sa teritorije Srbije u okviru edicije *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, koja je inače bila namenjena prezentovanju naučne građe. Autori tog korpusa pod naslovom *Antički spomenici u Srbiji* koji je objavljivan u nastavcima u periodu 1900-1934. godine bili su Nikola Vulić i Antun Fon Premerštajn. Kao rezultat višebrojnih obilazaka lokaliteta i nalazišta po tadašnjoj Srbiji, njih dvojica su prikupili mnoštvo podataka o antičkim spomenicima, koji su istovremeno publikovani u pomenutom izdanju Srpske kraljevske Akademije na srpskom jeziku (Vulić i Premerštajn 1900; Vulić, Ladek i Premerštajn 1903; Vulić 1905; 1906; 1931; 1933; 1934) i na nemačkom, u izdanju Austrijskog arheološkog instituta. Pored ovog specijalnog izdanja, Srpska kraljevska akaedemija je izdavala i svoj časopis *Glas* u kome su takođe objavljeni brojni arheološki prilozi iz perioda pre Drugog svetskog rata.

*Revija za balkanske studije* (*Revue internationale des etudes balkaniques*), koju je 1935. godine pokrenuo novoosnovani Balkanski institut i druga njegova izdanja, poput *Knjige o Balkanu* (1936), dokumentuju pokušaj stvaranja jednog interdisciplinarnog pristupa u istraživanju Balkana i balkanske prošlosti. Uloga koja je dodeljena istorijskoj lingvistici u istraživačkom konceptu Balkanskog instituta i uređivačkoj politici njegovih izdanja imala je, kao što će se pokazati, značajan uticaj na razvoj arheologije, što se posredno reflektovalo i na istraživanje helenizma kao posebnog predmeta istraživanja.

Muzej kneza Pavla je počev od oktobra 1937. godine svakog meseca (osim avgusta i spetembra) izdavao časopis *Umetnički pregled*, sve do izbijanja Drugog svetskog rata 1941. godine. Mesečnik, čiji je glavni urednik bio direktor muzeja M. Kašanin, donosio je priloge, eseje, male studije i vesti o aktuelnim evropskim i domaćim



prilikama u umetnosti, arhitekturi, arheologiji, primenjenoj umetnosti, urbanizmu, numizmatici i sl. Pored toga, svaki broj je imao prikaze značajnih izožbi, knjiga i srodnih časopisa iz inostranstva, a naročito je pratio sve aktivnosti Muzeja kneza Pavla. Uz skupu i kvalitetnu štampu sa obiljem ilustracija, *Umetnički pregled* predstavlja jedno od atraktivnijih izdanja u Srbiji tog doba. Kao što sam naslov nagoveštava, urednička koncepcija ovog časopisa bila je usmerena prevashodno na pitanja o razvoju i značaju umetnosti. Pripisana vrhunska estetska vrednost umetničkim delima antičke prošlosti, kojoj su evropski intelektualci 18. i 19. veka pridavali naročiti značaj, vrlo jasno se ispoljila u ovom domaćem časopisu uređivanom prema ondašnjim evropskim standardima. S obzirom da su antički ostaci opažani prevashodno kroz prizmu umetničkog i estetskog vrednovanja, komadi antičke skulpture, arhitektonski ukrasi, mozaici i sl. su u ovom časopisu dobili ravnopravno mesto sa ostalim delima slikarstva, skulpture, arhitekture i uopšte moderne evropske umetnosti, iz čega je, takođe, proizilazio i istoričarsko-umetnički pristup artefaktima. Pored nekoliko izveštaja sa iskopavanja koja je u to vreme vodio Muzej kneza Pavla (Grbić 1938c, 1939; Mano-Zisi 1939; Petrović J. 1932, 1933/4, 1939), većina arheoloških priloga se svodila na stilsku analizu reprezentativnih umetničkih artefakata koji su otkriveni tokom istraživanja ili ih je Muzej posedovao u svojim zbirkama (Grbić 1937, 1938a,b; Mano-Zisi 1937, 1940; Petrović 1940). Pored toga, među priložima iz antičke arheologije bilo je i nekoliko opštih pregleda umetničko-istorijskog razvoja koji su ilustrovani nalazima sa poznatih lokaliteta kao što su Delfi, Olimpija, Pergam, Pompeji, Herkulanum i sl (Grbić 1940 a,b, 1941).

Uz pomenuta izdanja, o helenizmu, odnosno o helenističkim nalazima pisano je pre Drugog svetskog rata u još nekoliko autorizovanih publikacija, od kojih je potrebno pomenuti *Antički kultovi u našoj zemlji* (1933) Rastislava Marića, te Vasićevu *Praistorijsku Vinču I-IV* (1936).

Kao rezultat izuzetno intenzivnog razvoja arheologije u Srbiji tokom decenija koje su usledile nakon Drugog svetskog rata, broj stručnih arheoloških publikacija je značajno uvećan. Studije iz oblasti arheologije mogle su se naći i u brojnim periodičnim

publikacijama (godišnjaci, zbornici, saopštenja i sl) pojedinih fakulteta<sup>11</sup>, muzeja<sup>12</sup>, zavoda za zaštitu spomenika kulture<sup>13</sup>, Arheološkog instituta<sup>14</sup>, Srpskog numizmatičkog društva<sup>15</sup>, Konzervatorskog društva Srbije i drugih naučno-istraživačkih institucija<sup>16</sup>. Pored ovih, i u institucijama saveznog nivoa u ondašnjoj SFR Jugoslaviji, takođe je pokrenuto niz stručnih arheoloških publikacija u kojima su objavljivali arheolozi iz Srbije i iz drugih republika. To su pre svega izdanja Arheološkog društva Jugoslavije<sup>17</sup>, zatim Muzejskog društva Jugoslavije<sup>18</sup> i Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

Zbog prilično velikog broja pomenutih publikacija, pojedinačna analiza svakog izdanja zahtevala bi prostor koji prevazilazi obim ovog rada, pa će u njegovom nastavku pažnja biti usmerena samo na one radove koje se specifično odnose na helenizam kao predmet istraživanja. U tom smislu, pregled koji sledi možda nije celovit, ali sam vodila računa da pomenuti primeri budu i tematski i hronološki reprezentativni za razvoj srpske arheologije u ovom periodu. Radovi koji se tiču arheoloških istraživanja i tumačenja helenističkih nalaza sa područja drugih republika biće obuhvaćeni samo u onim slučajevima kada su u njima učestvovala institucije i arheolozi iz Srbije, te se u tom smislu mogu smatrati odrazom arheološke prakse u Srbiji. Ovo se naročito odnose na arheološka istraživanja na području Makedonije i Crne Gore, koja su bila rezultat međurepubličke institucionalne saradnje, kroz koju su u istraživanjima u većoj ili manjoj

---

<sup>11</sup> *Zbornik Filozofskog fakulteta, Zbornik Arhitektonskog fakulteta i dr.*

<sup>12</sup> *Godišnjak Narodnog muzeja u Beogradu, Godišnjak grada Beograda, Zbornik istorijskog muzeja Srbije, Vesnik Vojnog muzeja, Leskovački zbornik, Vranjski zbornik, Zbornik radova Narodnog muzeja Čačak, Užički zbornik, Raška baština, Novopazarski zbornik, Glasnik Muzeja Kosova, Rad Vojvodanskih muzeja i dr.*

<sup>13</sup> *Zbornik zaštite Republičkog zavoda, Saopštenja Republičkog zavoda Srbije, Starine Kosova, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine i dr.*

<sup>14</sup> *Starinar, Građa, kao i serije Sirmijum i Đerdapske sveske.*

<sup>15</sup> *Numizmatičar*

<sup>16</sup> *Glasnik, Godišnjak, Glas, Spomenik, Bilten, Fontes archaeologiae Serbiae (u izdanju Srpske akademije nauka); Balcanica (u izdanju Balkanološkog instituta SANU); Zbornik za društvene nauke i posebna izdanja Filozofskog fakulteta.*

<sup>17</sup> *Arheološki pregled, Archaeologia Iugoslavica, Materijali, Dissertationes et monographiae i Inventaria archaeologica*

<sup>18</sup> *Muzeji*

meri participirale institucije i stručnjaci iz Srbije. Upravo su kampanje vođene pedesetih i šezdesetih godina u ovim dvema susednim republikama bile ključne za neka nova otkrića helenističkih nalaza, koja su kao predmet istraživanja ovim putem ušla i u područje srpske arheologije.

Osim pregleda postojećih stručnih publikacija koje se na bilo koji način bave, ili pak problematizuju helenizam kao predmet istraživanja, kontekstualizacija proizvodnje znanja o ovom periodu prošlosti obuhvatiće i prakse vezane za izlagačku arheološku delatnost u Srbiji. Osim što odražava konceptualizovanje prošlosti unutar stručne, akademske zajednice, izlagačka delatnost muzeja je važna i zato što je upućena publici, tj. široj društvenoj zajednici, te otuda odgovara, do određene mere, i njenim očekivanjima. U cilju da se naglasi reflektivni odnos između arheološke prakse i šireg društvenog konteksta u kome se odvija, arheološke izložbe kao sredstvo komunikacije između stručne zajednice i javnosti mogu poslužiti kao važan izvor informacija. Za potrebe ovog istraživanja, izlagački koncept Narodnog muzeja u Beogradu, kao centralne institucija koja poseduje najveću zbirku helenističkih nalaza, može poslužiti kao reprezentativan primer izlagačke prakse u srpskoj arheologiji. Ne tako brojni podaci o izložbenim postavkama Narodnog muzeja, odnosno Muzeja kneza Pavla koje su organizovane pre Drugog svetskog rata, mogu se naći u nedavno objavljenom zborniku *Muzej kneza Pavla* (Ignjatović 2009; Ninković 2009; Subotić 2009), kao i u nekim pojedinačnim radovima o istoriji i radu Muzeja (Đorđević i dr. 2005; Veličković 1975). Za razmatranje stalne arheološke postavke tokom druge polovine 20. veka informacije pružaju dva vodiča kroz antičku izložnu Narodnog muzeja u Beogradu, jedan iz 1954. godine i drugi iz 1979. godine (Mano-Zisi 1954; Mano-Zisi i Popović 1979). Pored stalne postavke, Narodni muzej je tokom druge decenije 20. veka priredio, samostalno ili u saradnji sa drugim muzejskim institucijama u Jugoslaviji, više tematskih izložbi od kojih će ovde biti uzete u razmatranje *Grci i Iliri* (Mano-Zisi i Popović 1959), *Antička Bronza u Jugoslaviji* (Kolarić 1969), *Antički portret u Jugoslaviji* (Jevtović 1987) i *Antičko srebro u Srbiji* (Popović I. 1994b).

Kontekstualizacija podataka, dobijenih na osnovu pomenutih izvora, zahteva da se, u skladu sa osnovnom tezom o refleksivnoj prirodi arheološkog mišljenja, takvi podaci dovedu u vezu sa istorijskim, političkim, institucionalnim i uopšte društvenim kontekstom u kome se razvijala arheologija kako bi se ustanovili koncepti, odnosno analogije, poreklom iz sadašnjosti, koje se u procesu zaključivanja neopaženo projektuju na predmet istraživanja i time konstruišu njegovo značenje.

## **Društveno-politički i institucionalni kontekst razvoja arheologije u Srbiji**

### *Počeci arheološke prakse u Srbiji*

Osnivanje Narodnog muzeja u Beogradu 1844. godine može se smatrati početkom institucionalizovane, sistemske zaštite kulturnih dobara i naučno-istraživačke arheološke prakse u Srbiji. Ukazom ministra prosvete Jovana Sterije Popoviće, 10. maja te godine, osnovan je Narodni muzej pod nazivom Narodni muzeum serbski<sup>19</sup>. Osnivanje prvog nacionalnog muzeja u Srbiji bilo je, kao i u ostatku Evrope, u direktnoj vezi sa političkim nastojanjima da se uspostavi nacionalna država i da se njen legitimitet utemelji na svedočanstvima prošlosti koja bi prikupljao i čuvao muzej. Ipak, za razliku od zapadnoevropskih država u kojima je osnivanju nacionalnih muzeoloških institucija obično prethodila tzv. antikvarska faza arheologije, vezana za krugove bogate i obrazovane aristokratije, na području Osmanske imperije, koje je obuhvatalo veći deo današnje Srbije, antikvarstvo se nije razvilo u kulturnu praksu društvene elite (Novaković

---

<sup>19</sup> *Družina za arheologiju i etnografiju na Balkanskom tropolju*, osnovana 1867. godine, koja je okupila značajan broj najobrazovanijih ljudi tog vremena različitih zanimanja (Stojan Novaković, Stevan Todorović, Panta Srećković, Mihailo Valtrović, Dragutin Milutinović i dr.) predstavlja deo istog nastojanja - da se pitanje kulturnog nasleđa, njegovog istraživanja, prikupljanja i čuvanja institucionalizuje i stavi pod pokroviteljstvo države (Makuljević 2006, 67; Popović P. 1989, 262).

2011, 386). Tek, krajem 18. veka, u sklopu ideje o nacionalnom ujedinjenju i nezavisnosti započeće prve kolekcionarske aktivnosti među malobrojnim učenim Srbima tog doba. Proces stvaranja moderne srpske nacije i nacionalne države bio je naročito specifičan zato što se istovremeno odvijao na teritoriji koja je politički, ekonomski i kulturno bila podeljena između dve imperije, Austro-Ugarske i Osmanske<sup>20</sup>. Najranija nastojanja da se, s obzirom na politička stremljenja ka stvaranju nezavisne srpske države, istorija Srba utemelji zanimanjima za antikvarstvo i nacionalne spomenike odvijala su se na teritoriji austro-ugarske Vojvodine, u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima, (kulturna i politička sedišta srpskog nacionalnog pokreta u 18. veku) (Novaković 2011, 386). Najagilniji pojedinci koji su promovisali kolekcionastvo i beleženje informacija o nacionalnim spomenicima bili su sveštenici fruškogorskih manastira: Zaharije Orfelin (1726-1785) koji je javno pozivao da se sakupljaju staraine, te pesnik i pisac Lukijan Mušicki (1777-1837), koji je obilazio i beležio informacije o materijalnim ostacima prošlosti. Iz istog kruga ljudi biće pokrenuta inicijativa da se 1826. godine u Budimpešti osnuje Matica Srpska, najranija nacionalna kulturna organizacija, koja će 1864. godine biti preseljena u Novi Sad (Makuljević 2006, 30). U ovom krugu obrazovanih Srba na teritoriji Austro-Ugarske inicirana je ideja o nacionalnom muzeju koji je najzad osnovan 1844. godine u Beogradu.

Muzeum serpski, koji je prvobitno bio u sastavu Biblioteke Ministarstva prosvete (Popečiteljstva prosveštenija), u početku nije imao svoje prostorije, već su se njegovi predmeti čuvali u sefovima i ormarima Ministarstva. Sam ministar Popović sačinio je i prvu klasifikaciju predmeta, podelivši sav materijal u dve glavne grupe: 1) novac i 2)

---

<sup>20</sup> Delovi teritorije današnje Srbije su bili u sastavu Osmanskog carstva u periodu od 15-20. veka. U sastav Osmanskog carstva su najpre, početkom 15. veka, uključeni jugoistočni delovi današnje Srbije, zatim sredinom 15. veka (1459) celo područje Srpske despotovine i najzad, između 1521. i 1552. godine i celo područje današnje Vojvodine. Od kraja 17. veka, u severnim delovima današnje Srbije (Bačka, zapadni Srem), osmansku će vlast zameniti habzburška, koja će se između 1718. i 1739. godine proširiti i na druge delove teritorije današnje Srbije (istočni Srem, Banat, Mačvu, Šumadiju, Braničevo, Timočku Krajinu). Posle 1739. godine, granica osmanskog i habzburškog domena nalazi se na Savi i Dunavu. Srbija će svoju državnost početi da uspostavlja u 19. veku, nakon Prvog (1804. godine) i Drugog srpskog ustanka (1815. godine), najpre u vidu vazalne kneževine, da bi potpuni nezavisnos stekla 1878. godine. Neki južni i zapadni delovi današnje Srbije ostaće pod osmanskom vlašću sve do 1912. godine.

pismene i druge drevnosti. Novac je dalje razvrstan prema metalu od koga je kovan, državi iz koje potiče, a srpski srednjovekovni i po vladarima koji su ga kovali. U drugoj grupi je bio najveći broj knjiga i listova knjiga, zatim "pismena" (akta, pisma, povelje) i ukupno 14 arheoloških predmeta: rimske alatke (pet komada), nakit (pet komada), posuđe (pet komada), statue (dva komada) i snimak jednog natpisa iz Požarevca (Đorđević i dr. 2005, 12).

Tokom narednih nekoliko decenija, bibliotekari i ujedno čuvari Muzeja, birani iz ne tako brojne grupe obrazovanih Srba, poput Filipa Nikolića, Đure Daničića i Janka Šafarika radili su na stvaranju bazičnih uslova za rad ove institucije, osposobljavanju radnog prostora, proširivanju muzejskog fonda i promociji potrebe za čuvanjem i izučavanjem starina. Iako uzgredna i neorganizovana, u ovo vreme su preduzeta i prva arheološka istraživanja u Srbiji.<sup>21</sup> U vreme Šafarikovog rukovođenja pomenutom ustanovom uređena je i prva postavka muzejskog materijala u dve prostorije dobijene u zdanju Miše Anastasijevića, koja je s vremena na vreme bila pristupačna javnosti. Do sredine sedamdesetih godina 19. veka muzejski fond je u značajnoj meri proširen, preuređen i razvrstan u devetnaest grupa (Đorđević i dr. 2005, 13)<sup>22</sup>.

Nova faza u razvoju Narodnog muzeja, ujedno i arheologije u Srbiji, započinje odlukom o razdvajanju Muzeja i Biblioteke i postavljanju arhitekta Mihaila Valtrovića za čuvara Narodnog muzeja. Istovremeno sa reorganizacijom ovih institucija, upućen je zahtev Velikoj Školi da se osnuje Katedra za arheologiju čiji bi rad na obrazovanju novog naučnog kadra bio u direktnoj vezi sa potrebama i aktivnostima Narodnog muzeja<sup>23</sup>.

---

<sup>21</sup> 1854. godine Janko Šafarik i Jovan Gavrilović su rekognoscirali područje Guberevca, a 1865. godine Šafarik je započeo arheološko iskopavanje na Rudniku (Đorđević i dr. 2005, 13).

<sup>22</sup> U prvoj grupi nalazili su se nakit i adidari, u drugoj sudići i pokućne stvari, dok su treću grupu činili bronzani kipovi. Od bronzane i bakrene bili su i predmeti koji su činili četvrtu grupu, dok su se u osmoj nalazile stvari od stakla i pečene zemlje, u desetoj oružje i oruđe za ratovanje, a u jedanaestoj različiti metalni predmeti (posuđe, alati, konjska oprema). I na kraju, u sastavu arheološkog materijala četrnaeste grupe nalazili su se nadgrobni spomenici, te cigle sa natpisima i slikama. Numizmatički materijal bio je odvojen od arheološkog i obuhvatao je sledeće grupe: petu (medalje, spomenice, novci), šestu (pečati), šesnaestu (noviji jugoslovenski i srpski novci), sedamnaestu (rimski i vizantijski novci), osamnaestu (jelinski i varvarski novci) i devetnaestu grupu (evropski i srednjovekovni srpski novci) (Đorđević i dr. 2005, 13).

<sup>23</sup> Prema odredbama Zakona o Narodnoj biblioteci i Muzeju koji je donešen 19. marta 1881. godine čuvar Muzeja morao je istovremeno biti i profesor klasične arheologije na Velikoj školi (Veličković 1975, 611).

Ukazom kneza Milana Obrenovića iz 1881. godine Mihailo Valtrović je, pored čuvara Muzeja, ujedno postavljen za profesora arheologije na Velikoj školi. Ova odluka je imala dalekosežan značaj s obzirom da su njome postavljeni temelji arheološke discipline na Univerzitetu i stvoreni uslovi za obrazovanje budućih kadrova. Samo dve godine kasnije, 1883. godine, Valtrović je sa grupom profesora Velike škole (J. Žujović, D. S. Milutinović, J. Bošković, S. Nikolajević) osnovao *Srpsko arheološko društvo*, u čijem statutu su po prvi put sistematično i jasno formulisani zadaci i ciljevi arheološke prakse u Srbiji (Garašanin 1983, 10-11; Petrović P. 1989, 257). Godinu dana po osnivanju, Srpsko arheološko društvo je pokrenulo *Starinar* – prvi stručni arheološki časopis u Srbiji. Štampan u prvoj svesci *Starinara* (1884) *Pristup Mihaila Valtrovića*, pruža uvid u programsku orijentaciju, ciljeve i postavljene zadatke Srpskog arheološkog društva i njegovog časopisa. U *Pristupu* se ističe da Srpsko arheološko društvo pokretanjem svog časopisa *Starinar* započinje ostvarivanje jednog od svojih osnovnih zadataka: upoznavanju stručne i naučne javnosti sa arheološkim spomenicima – starinama u Srbiji (Valtrović 1884, 1). U istom tekstu, Valtrović dalje naglašava:

*"Upoznati narod sa istorijskom prošlošću zemlje svoje; učiniti ga da ceni i čuva spomenike, ostatke i tragove opšteg, javnog i privatnog rada nekadašnjih stanovnika zemlje svoje; pokazati mu da su spomenici predaka izvor za pouku i ponos i građa za svestran svoj rad danas i u buduće, to je zadaća za koju nikada rano nije, jer joj je cilj: omiliti postojbinu, ceniti prošlost i krepiti narodnu svest."*  
(Valtrović 1884, 1).

Pomenuti događaji i datumi – osnivanje Narodnog muzeja (1844), organizovanje nastave iz oblasti arheologije na Velikoj školi (1881), osnivanje Srpskog arheološkog društva (1883) i pokretanje časopisa *Starinar* (1884) označavaju početak organizovanog rada na prikupljanju, čuvanju i proučavanju arheoloških nalaza na području Srbije.

Uporedo sa nastojanjima domaće stručne javnosti da se u Srbiji stvore ključne arheološke institucije, nekolicina stranih istraživača je, naročito tokom druge polovine 19. veka, posećivala Srbiju sa idejom da prikupe podatke o spomenicima prošlosti sa ovog



područja. Njihov rad praćen saradnjom sa domaćim istraživačima značajno je proširio perspektivu za razvoj arheologije u Srbiji. Motivi evropskih putnika da posećuju Srbiju i da beleže informacije o njenim spomenicima bili su raznovrsni: jedne je ovamo dovodio avanturistički poriv za putovanjem u nepoznato, neke zanimanje za etnografske i geografske zanimljivosti ovog podneblja, zatim politička simpatija za lokalno stanovništvo, potreba da se bolje upozna evropski deo Osmanske imperije ili, u krajnjem slučaju, ekonomska i vojna špijunaža, koje su bile veoma izražene tekom 19. veka, u vreme kada su se Nemačka, Austrija, Rusija, Francuska i Engleska takmičile za stratešku dominaciju na Balkanu (Novaković 2011, 387).

Kada je reč o ostacima antičke prošlosti, naročitu zaslugu za njihovu promociju u stranim zemljama ima Feliks Kanic (1829-1904) koji je kao ilustrator *Lajpciških novina*, počev od 1859. godine u više navrata obilazio Srbiju, te rezultate svojih istraživanja objavljivao u Beču (Kostić 2011). Od više studija, monografija i dnevnika sa putovanja koje je napisao, između ostalog o antičkoj prošlosti na području Srbije, najveći značaj ima njegova ilustrovana studija *Die Römischen Funde in Serbien*, objavljena u Beču 1861. godine. U njoj, kao i u mnogim koje su usledile<sup>24</sup>, sistematizovan je veliki broj podataka o antičkim rimskim lokalitetima i spomenicima, kako onima koje je Kanic lično posetio, tako i onima o kojima je određena saznanja stekao preko posrednika (Cvijetićanin 2011). Za institucionalni razvoj arheološke prakse na teritoriji Srbije Kanic je naročito važan s obzirom na njegov predan angažman oko osnivanja arheološkog društva u Sremskoj Mitrovici 1869. godine. Za Kanica se vezuju i prva arheološka istraživanja na poznatim antičkim lokalitetima Viminaciumu i Mediani (Petrović P. 1989, 263)<sup>25</sup>.

---

<sup>24</sup> Pregled ilustrovanih studija koje je Kanic objavio u Beču i drugim evropskim prestonicama kao rezultat svojih putovanja po Srbiji, moguće je naći kod Timotijević 2011, 118-122.

<sup>25</sup> Neki od savremenih kritičkih pogleda na istoriju arheologije u Evropi ističu da je ideološku pozadinu Kanicovog zanimanja za arheologiju Srbije i Balkana, moguće sagledati kroz vizuru austrijskog, pa i šireg germanskog "neformalnog imperijalizma (Diaz-Andrey 2007, 100).

Krajem 19. veka u Srbiju je došao i Artur Džon Evans (1851-1941), čuveni britanski arheolog, koji će se kasnije proslaviti po otkriću minojske civilizacije na Kritu. Radeći kao dopisnik mančesterskog *Gardijana*, putovao je po Bosni i Dalmaciji, a zna se da je 1883. godine posetio i Srbiju, gde je na području između Drine i Ibra prikupljao informacije o antičkim spomenicima. Tom prilikom on je zabeležio veći broj crteža i topografskih karata sa označenim nalazištima koji su uvršteni u njegove *Antiquarian Researches in Illyricum* (1885) (Petrović P. 1989, 264). Približno u isto vreme pada i delatnost Alfreda fon Domaševskog, profesora iz Hajdelberga koji je, pripremajući suplementa za *Corpus Inscriptionum Latinorum* obišao 1886. godine gotovo sve veće gradove u Srbiji. Uz reviziju već objavljenih, Domaševski je zabeležio i do tada nepoznate spomenike. U ovom značajnom poslu imao je pomoć i podršku domaćih istraživača (Lj. Kovačevića i M. Valtrovića) koji su mu slali prepise natpisa i crteže spomenika. Epigrafska putovanja koja su preduzimali saradnici na korpusu imala su daleko širi značaj, a problemi koji su pokrenuti tiču se fundamentalnih pitanja urbanizacije i romanizacije ovih krajeva u rimsko doba (Petrović 1989, 264). Veze srpskih i evropskih naučnika na otkrivanju i proučavanju klasične straine održavane su i unapređivane i u potonjim decenijama, uprkos događajima koji im nisu išli na ruku. Najznačajnija je, bez sumnje, saradnja koju su ostvarili Nikola Vulić i Antun Fon Premerštajn kroz seriju publikacija, koje su, počev od 1900. godine objavljivane uporedo na srpskom i na nemačkom jeziku, u Spomenicima Srpske karljevske akademije nauka i Godišnjacima Austrijskog arheološkog instituta (Vulić i Premerštajn 1900; Vulić, Ladek i Premerštajn 1903).

#### *Narodni muzej u periodu 1881-1941.*

Pored 1844. u kojoj je osnovan, za istorijat Narodnog muzeja u Beogradu značajna je i 1865. godina, kada se u organizaciji ove kulturne ustanove, na Rudniku vrše prva arheološka istraživanja u Srbiji, kao i 1871. godina, kada se, organizujući izložbu

savremene skulpture, muzej po prvi put otvara za posetioce. Ipak, čini se da se kao prekretnica u razvoju ove institucije, bez ikakve rezerve može označiti 1881. godina, kada je 17. aprila, na predlog ministra prosvete i crkvenih dela Stojana Novakovića, ukazom kneza Milana Obrenovića, za profesora arheologije na Velikoj školi i čuvara Narodnog muzeja postavljen Mihajlo Valtrović. Kao vodeći predstavnik srpske arheologije tokom druge polovine 19. veka, Valtrović je za dve i po decenije svestranog angažovanja (1881-1905.), unapređujući rad institucija i uslove za njihovo delovanje, obrazovanjem kadrova, pokretanjem brojnih istraživačkih projekata, te zaštitom i promocijom kulturnog nasleđa, uspeo da postavi temelje moderne arheološke prakse u Srbiji (Veličković 1975).<sup>26</sup> Muzejska praksa je unapređena, naročito posle njegovog preseljenja 1893. godine iz prostorija Velike škole u nove objekte – privatne kuće Miše Anastasijevića i braće Veličković, što je stvorilo uslove za bolju izlagačku delatnost muzeja i uopšte organizaciju rada ove kulturne ustanove, koja je decenijama pre toga patila od manjka prostora i neadekvatnih uslova za čuvanje eksponata. Zna se da su od 1904. godine u prizemlju bile izložene zbirke praistorijskih, jelinskih, rimskih i srednjovekovnih predmeta, kao i numizmatička zbirka, a da se lapidarij nalazio u dvorištu (Đorđević i dr. 2005, 15). Istovremeno sa nastojanjem da se unapredi izlagačka delatnost Muzeja, čemu je Valtrović bio naročito posvećen, pokrenuta su brojna arheološka istraživanja pretežno rimskih i srednjovekovnih lokaliteta.

Godine 1895, na Valtrovićev zahtev, za pomoćnika čuvara Narodnog muzeja postavljen je Miloje Vasić. On će se, međutim, aktivnije uključiti u rad ove institucije tek posle nekoliko godina, po povratku sa doktorskih studija iz Nemačke, da bi celokupnu

---

<sup>26</sup> Valtrović je 30. marta 1882. godine prosledio ondašnjem ministarstvu prosvete i crkvenih poslova *Projekat zakona o istorijskim i umetničkim starinama u Srbiji*, koji je, kako se u propratnom aktu ističe, usmeren na pokušaj "da se stane na put kako dosadanjem samovoljnom upropašćavanju jednih starina, tako i izvozu drugih na stranu." (Veličković 1975, 613). Međutim, iz raznoraznih i teško razumljivih razloga taj zakonski projekat u narednih deceniju i po neće uopšte biti razmatran i tek sredinom 1898. godine (posle punih šesnaest godina čekanja) Valtrović od ministra prosvete i crkvenih poslova dobija zahtev za ocenu zakonskog projekta iz 1882. godine. U svom odgovoru on ocenjuje da u pomenutom nacrtu treba da se izmeni samo član 28. koji se odnosi na osnivanje arheološkog društva, koje je u međuvremenu stvoreno. Na žalost, Valtrović neće za svog života dočekati donošenje zakona kojim bi se regulisala briga o starinama i muzeju, iako je, kroz mnoga dokumenta i izveštaje nastojao da dokaže neophodnost i potrebu za takvim propisima (Veličković 1975, 633).

upravu nad njom preuzeo 1906. godine nakon Valtrovićevog odlaska u penziju. Kao čuvar Muzeja Vasić se velikim delom oslanjao na infrastrukturu koju je postavio Valtrović, usmeravajući svoju aktivnost na zaštitu starina, modernizaciju postavke (1907. godine otvorena je nešto izmenjena postavka koja je uključila nove eksponate, posebno dela iz Jugoslovensko-umetničke galerije), a prvenstveno na prikupljanje predmeta za, u to vreme već potpuno hronološki izdiferencirane muzejske zbirke (Đorđević i dr. 2005, 15). Nastojanje da se uspostavi organizovan i koordiniran rad u oblasti arheologije ogleda se i u inicijativi koja je pokrenuta 1908. godine, da se iz budžeta Narodnog muzeja mogu staviti na raspolaganje sredstva arheolozima da preduzmu potrebna iskopavanja, uz obavezu da izveštaji i/ili studije budu objavljeni u *Starinaru*, a materijal da bude dat Muzeju. Tim putem finansirano je nekoliko manjih iskopavanja početkom druge decenije 20. veka, od kojih je, svakako najznačajniji početak arheoloških kampanja na kasnoantičkom lokalitetu Caričin Grad tokom 1911/1912.

Za vreme Prvog svetskog rata, zgrada Muzeja je znatno oštećena, a mnoge zbirke devastirane. Tokom ratnih godina 1914-1918 deo baštine je nepovratno uništen i izgubljen ili znatno oštećen, pošto su Muzej, a posebno Ministarstvo bili potpuno nespremni za nastalu situaciju (Đorđević i dr. 2005, 16). O stanju Muzeja neposredno nakon rata rečito svedoči izveštaj Vladimira Petkovića iz 1920. godine. Nerazumevanje nadležnih za blagovremeno evakuisanje Muzeja u ratnim uslovima, granatiranje zgrade već prvih dana rata, u kojem je bila teško oštećena, i pljačkanje fondova tokom prve austrijske okupacije naneli su veliku štetu muzeju. Deo zbirki je uništen ili nestao, tako da je ono što je od njih ostalo predstavljalo, po rečima Vladimira Petkovića "samo senku negdašnjeg Muzeja" (cit. prema Đorđević i dr. 2005, 16-17). Ipak, sve ono što je rat poštedeo, prikupljeno je neposredno nakon njegovog završetka, pa je već 1919. godine došlo do obnavljanja Narodnog muzeja, koji će 1930. godine promeniti naziv u (H)Istorijsko-umetnički muzej, na čijem čelu je u to vreme bio Vladimir Petković (1919-1935).

Vidan napredak u organizaciji i funkcionisanju Muzej doživljava 1935. godine. Tada je, spajanjem Istorijsko-umetničkog i Muzeja savremene umetnosti<sup>27</sup>, kao i umetničkog odeljenja Ministarstva prosvete u jedan jedinstveni Muzej kneza Pavla, stvorena nova, savremena, stručna ustanova. Osnivanje novog muzeja može se dovesti u vezu sa nastojanjima kneza Pavla Karađorđevića da se, uprkos nagomilanim i sve žešćim političkim krizama<sup>28</sup>, Kraljevina Jugoslavija predstavi svetu kao evropska država sa izuzetnim nasleđem prošlosti i sa značajnim umetničkih mogućnostima savremenih stvaralaca. (Subotić 2009, 7). Najznačajnija kulturna uloga muzeja proizilazila je iz potrebe da Beograd, kao prestonica Kraljevine Jugoslavije i glavni grad, dobije reprezentativan nacionalni muzej, u kome će biti izložena vrhunska ostvarenja jugoslovenske i evropske umetnosti i materijalne kulture nastale na domaćem tlu (Ignjatović 2009, 58). S ciljem da se napravi sintetizovan pregled materijalne kulture na prostoru ondašnje Jugoslavije, hronološki grupisane od praistorijskog do srednjovekovnog perioda, u deset prostorija u prizemlju adaptirane zgrade Novog dvora bila je izložena arheološka građa razvrstana prema vremenu nastanka. Prvi sprat bio je rezervisan za spomenike nacionalne istorije i za umetnost jugoslovenskih umetnika 19. veka. Na drugom spratu nalazila se zbirka savremene evropske umetnosti u kojoj su takođe bila izložena i dela domaćih umetnika. Najreprezentativniji epigrafski spomenici, sarkofazi kao i jedna karijatida Ivana Meštrovića, nalazili su se u lapidarijumu u parku Novog dvora (Đorđević i dr. 2005, 18; Ninković 2009, 127-130). Kada je reč o grčko-rimskoj zbirci koja se nalazila u prizemlju, postojeći podaci ne preciziraju da li su

---

<sup>27</sup> Muzej Savremene umetnosti je osnovan 1929. godine, na inicijativu kneza Pavla Karađorđevića sa zadatkom da funkcioniše kao matična ustanova koja sakuplja, čuva i izlaže domaću i stranu savremenu umetnost (Ham-Milovanović 2009, 90)

<sup>28</sup> Otvaranje Muzeja kneza Pavla dešava se u vreme krize nacionalnog pitanja u Jugoslaviji: nakon iznošenja hrvatskog pitanja pred Društvo naroda 1930. godine, nakon Septembarskog ustava i parlamentarnih izbora 1931. godine došlo je do Zagrebačkih punktacija koje su, između ostalog, bile protiv "srpske hegemonije", a za "slobodu Hrvatsku"; potom su usledili zahtevi za formiranje "potpuno samostalne Nezavisne Države Hrvatske". Istovremeno ovo su bile teške godine i na međunarodnoj političkoj sceni, kada u Nemačkoj vlast preuzimaju nacionalsocijalisti. U kontekstu nacionalne i međunarodne krize dolazi i do ubistva kralja Aleksandra oktobra 1934. godine. Kraljevim testamentom tada je, sasvim neočekivano, knez Pavle Karađorđević postao namesnik maloletnom kralju Petru Drugom (Subotić 2009, 36).

helenistički nalazi bili na bilo koji način izdvojeni u zasebnu grupu niti da li je ijedan od prezentovanih predmeta označen specifično kao helenistički.

Pored pomenute stalne postavke, Muzej je organizovao brojne izložbe drugih evropskih muzeja i umetničkih galerija koje su u velikoj meri obogatile kulturni život Beograda tridesetih godina 20. veka. 1937. godine Muzej je počeo da izdaje svoj mesečni časopis *Umetnički pregled* u kome su objavljivane sve aktivnosti vezane za muzej kao i vesti o važnim kulturno-umetničkim dešavanjima u Evropi. Reorganizovanjem muzejskih institucija i osnivanjem Muzeja Kneza Pavla, sa idejom da ova nacionalna ustanova dostigne nivo drugih velikih evropskih muzeja započeta su krajem tridesetih godina i prva velika sistemska iskopavanja: radovi na antičkom gradu Stobi započeta su 1924. godine i bez prekida su trajala do 1934. posle čega su, u nekoliko manjih kampanja nastavljena do 1941. godine; drugi veliki projekat bila su istraživanja Herakleje Linkestis 1936-1938. Važna su bila i istraživanja ilirsko-grčkih nekropola u Budvi (1938), gde se takođe radilo pod nadzorom stručnjaka iz muzeja Kneza Pavla (Petrović J. 1939).

#### *Arheologija na Beogradskom univerzitetu u periodu 1881-1941.*

Iz Valtrovićevog prvog izveštaja o stanju i radu Narodnog muzeja koji je podnet početkom februara 1882. godine, kao i iz nekih ranjih izveštaja koje je pisao ministru prosvete i crkvenih dela, može se delmično rekonstruisati kakav je bio prvobitni koncept nastavnog programa iz arheologije na Velikoj školi (Milinković 1984, 14). U tim dokumentima Valtrović pominje da se arheologija uglavnom bavi proučavanjem umetničkih starina iz oblasti arhitekture, skulpture i živopisa i da se posebna pažnja posvećuje delima starih Grka i Rimljana. Na osnovu te konstatacije može se zaključiti da je nastava arheologije u načelu bila ograničena na klasičnu umetnost i estetsko vrednovanje njenih dostignuća (Milinković 1984, 14). Osvrćući se na zadatke budućeg profesora arheologije Valtrović napominje još i to da se u predavanjima mora jasno istaći

mesto umetnosti u istoriji ljudskog razvitka kao i "moralna njena istorijska moć na narode sa niskom kulturom" (cit. prema Milinković 1984, 16).

Usled potrebe da se obezbedi kvalifikovan i visokoobrazovan stručni kadar na fakultetu, na inicijativu M. Valtrovića, 1896. godine Miloje M. Vasić (1869-1956), koji je godinu dana pre toga postavljen za pomoćnika čuvara Narodnog muzeja, upućen je da studira arheologiju u Berlinu i Minhenu. Po povratku iz Minhena, gde je doktorirao kod čuvenog Furtvenglera, M. Vasić je 1899. godine postavljen za lektora na Velikoj školi u Beogradu, s tim da, kao docent, preuzme nastavu arheologije na Filozofskom fakultetu.

Iz jedne uredbe Filozofskog fakulteta vidi se da je arheologija 1901. godine predavana kao odvojen predmet i da je spadala u istu grupu sa istorijskom gramatikom srpskog jezika, sa istorijom i jugoslovenskom književnošću. 1906. godine arheologija je izdvojena iz ove grupe predmeta, a organizovan je zajednički seminar za klasičnu arheologiju i istoriju umetnosti. Tek 1920. godine arheologija je izdvojena iz seminara za istoriju umetnosti i postaje samostalni seminar za arheologiju (Srejović 1983, 20).

Podaci o nastavi arheologije i programu predavanja za period od 1904. godine, kada je Vasić došao na fakultet, do 1939. godine sasvim su oskudni, ali se zna da je predmet preciznije obeležen kao klasična arheologija. O građi koja je ovim predmetom bila obuhvaćena daje podatke M. M. Vasić u jednom aktu upućenom sekretarijatu Filozofskog fakulteta:

*" Nastava iz Klasične Arheologije obuhvata vreme počev od najranijeg kulturnog života ljudi u oblasti Egeje, a sa njom u vezi i proučavanje kulturnih ostataka u našoj zemlji, pa sve do kraja rimskog doba. Izlažu se pisani i materijalni kulturni izvori na polju celokupnog duhovnog i materijalnog ljudskog života, i to, arhitekture, skulpture, slikarstva, umetničkih zanata, oruđa, oružja, keramike, toreutike, industrije, kovanje novca itd. U ovu oblast ulazi još religija, mitologija, kultovi, rituali i folklor ukoliko su u vezi sa očuvanim spomenicima koji se proučavaju. U isto vreme govori se o specijalnim tehnikama za svaku vrstu objekata, njihovom stilu i kompoziciji kojima se u nastavi i na vežbama daje*

*važno mesto i na šta se obraća velika pažnja. Sve što je navedeno predstavlja jednu nedeljivu celinu o čemu se predaje na časovima hronološkim redom"*(cit prema Srejšović 1983, 20).

Iz navedenog se vidi da je Miloje Vasić je u svojim predavanjima iz klasične arheologije obuhvatio ceo praistorijski i klasični period Egeje i ovdašnjeg područja, smatrajući pri tome da klasična arheologija čini osnovu svih arheoloških proučavanja.

Iako po osnovno obrazovanju istoričar, ništa manje značajan za razvoj arheologije u Srbiji bio je Vasićev savremenik Nikola Vulić (1872-1945) koji se nakon završenog doktorata u Minhenu, 1897. godine vratio u Srbiju i postavljen za profesora istorije starog veka na Velikoj školi u Beogradu (Novak 1958). Tokom svoje bogate istraživačke karijere, naročito na polju rimske provincijske arheologije, Vulić je stekao reputaciju jednog od najvažnijih istoričara prve polovine 20. veka (Marić 1959a, XI; Novaković 2011, 389; Palavestra 1999/2000, 19-20). Bio je dopisni član Francuske, Bečke i Rumunske akademije nauka i redovni član Berlinskog i Bečkog arheološkog instituta. U bogatom korpusu od oko 550 objavljenih radova Vulić se dotakao gotovo svih aspekata regionalne antičke istorije, arheologije, klasične filologije i epigrafike<sup>29</sup>. Vulić je, kao i Vasić, pripadao prvoj generaciji profesora Velike škole koja se, nakon stručnog usavršavanja u Nemačkoj, vratila da predaje na Beogradskom univerzitetu i koja je na mnogim poljima značajno unapredila obrazovni sistem u Srbiji tog doba. O tome svedoče i beleške iz Vulićevih autobiografskih zapisa (četiri sveske pod naslovom *Moj život*) u kojima piše:

*"Moji drugovi (Belić, Petronijević, Stanojević, Radonić) i ja doneli smo na beogradsku Veliku školu nov naučni duh. Moglo bi se reći da na Velikoj školi pre nas, barem u duhovnim naukama, nije bilo mnogo prave nauke. Mi smo počeli raditi sasvim onako kako se u Evropi radi...Postavio sam svoja predavanja na najvišu osnovu i obuhvatio sam njima pored grčke i rimske istorije i istoriju istočnih naroda, metodologiju, metriku, epigrafiku, kritiku tekstova, književnosti*

---

<sup>29</sup> Najpotpuniju bibliografiju radova Nikole Vulića navodi Marić 1959b, XV-XXIV.



*itd. A glavno je da sam kritiku stavio na prvo mesto. Svake godine čitave glave mojih predavanja iz osnove su menjane prema novim kritičkim ispitivanjima u svetu. Naposljetku, počeo sam odmah ispitivati istorijske spomenike naše zemlje (arheološke iz antike) o kojima domaći naučnici dotle nisu vodili gotovo nikakav račun" (cit. prema Novak 1958, x-xi).*

Neposredno pred početak Drugog svetskog rata zna se da su predavanja iz arheologije i klasične filologije bila organizovana u okviru jedne studijske grupe. Nastavni program za ovu studijsku grupu bio je osmišljen tako da se pod A polagao ispit iz klasične filologije (tj. grčkog i latinskog), pod B iz arheologije, a pod C se birao predmet iz neke srodne discipline, npr. etnologije ili iz nekog stranog jezika (Garašanin, 1996, 7). Pored Vasića i Vulića, od kojih je prvi predavao arheologiju, a drugi istoriju starog veka, među predavačima su bili i Milan Budimir koji je držao nastavu iz starogrčkog, s tim da se zna da su njegova predavanja bila naročito posvećena ligvistici i "etimološkoj školi" (Garašanin, 1996, 7) i Veselin Čajkanović, inače klasični filolog i etnolog po osnovnom obrazovanju<sup>30</sup>, koji je predavao latinski. Posle Vulićevog odlaska u penziju, istoriju starog veka je predavao Rastislav Marić, koji je 1932. godine doktorirao na Beogradskom univerzitetu sa temom *Antički kultovi u našoj zemlji* (Vitezović 2003, 175).

Razvoj arheologije na Beogradskom univerzitetu i uopšte u Srbiji tokom prve polovine 20. veka je, po svedočenjima savremenika, bio u određenoj meri obeležen ličnim i profesionalnim sukobom dva vodeća stručnjaka i autoriteta na polju antičke prošlosti, Miloja Vasića i Nikole Vulića (Garašanin 1996, 11). I Vasić i Vulić su bili na prvom mestu stručnjaci za antiku, prvi za arheologiju, drugi za istoriju. Okolnosti su, međutim, htele da je Vasić u istoriji srpske arheologije ostao zapamćen kao praistoričar, s obzirom da se praktično ceo život bavio istraživanjem praistorijskih ostataka na teritoriji Srbije. Štaviše, Vasić je pokrenuvši istraživanje nalazišta u Vinči otkrio jedno od

---

<sup>30</sup> O interdisciplinarnim vezama u istoriji srpske arheologije i etnologije vidi A. Palavestra 2011.

najvažnijih područja za pitanje evropskog neolita i svojim višedecenijskim radom na ovom lokalitetu praktično je postavio temelje za razvoj praistorijske arheologiju u Srbiji. Vulić je pak, kao klasični filolog i istoričar najviše doprineo istraživanju antičkih izvora o Balkanu, ali je u arheologiji ostao zapamćen, na prvom mestu, po otkriću kneževskih grobova u Trebeništu (Makedonija) sa izuzetno bogatim priložima (zlatne maske, rukavice, sandale, aplikacije, trake, rozete, grčke importovane bronzane posude, stakleni sudovi, nakit, šlemovi, štitovi, mačevi, ćilibar i dr.) koji svedoče o kontaktima ovog i arhajskog grčkog područja<sup>31</sup> (Vulić 1934). Ukatko, prvi je bio praistoričar, a drugi klasičar, bar u pogledu arheoloških ostataka koje su istraživali.

*"Vasić i Vulić su bili u stalnom sukobu i to se videlo i kroz njihov odnos na fakultetu. To je bio jedan čisto ljudski sukob, vrlo oštar, prvenstveno lični, koji se posle odrazio i u drugome pravcu. Vulić nije mnogo cenio praistoriju, smatrao je da je to beznačajno. Više je insistirao na klasičnoj arheologiji, i to na lokalnoj, mislim provincijskoj rimskoj pre nego na opštoj. Kažu oni koji su pre mene studirali, da je to bio potpuni raskorak između arheologije i starog veka. Jedno je drugo jednostavno ignorisalo"* (Garašanin 1996, 11).

To što su se Vasić i Vulić ignorisali, ukoliko prvog uzmemo za praistoričara, a drugog za klasičara, ilustruje, u određenoj meri, odnos praistorijske i klasične arheologije u zapadno-evropskim, a pre svega nemačkim akademskim sredinama, gde je razdvajanje predmeta istraživanja bilo jasno i oštro: klasična arheologija istražuje estetsku i umetničku vrednost antičke kulture, a praistorija je u tom periodu pretežno istraživala starost čoveka. Razlika je bila u tome što je klasična arheologija od samog početka bila i ostala direktno vezana za istorijske izvore kao primarnu vrstu podataka koje arheologija

---

<sup>31</sup> Otkrivena u toku Prvog svetskog rata, nekropola kod Trebeništa je najpre bila iskopavana od strane bugarskih arheologa, da bi u periodu 1930-1934. Vulić pokrenuo nova istraživanja na istom lokalitetu. Tom prilikom je otkrio nekoliko raskošnih grobova sa bogatim importovanim priložima<sup>31</sup> koji se datuju u kraj 6. veka p.n.e. i koji svedoče o kontaktima lokalne populacije koja se sahranjivala na ovoj nekropoli sa grčkim centrima arhajskog doba.

samo ilustruje, odnosno potvrđuje materijalnim ostacima (najčešće umetničkim), dok je praistorijska arheologija, u nedostatku istih, bila podstaknuta da razvija više i specifično arheološke metode u potrazi za podacima o prošlosti. Za razliku od toga, klasična arheologija je posedovala pisane izvore, koji su svedočili, ne samo o starosti, već i o sadržaju onoga što je bio predmet istraživanja. U vremenu bez većine današnjih metoda, tehnika i instrumenata za merenje starosti, praistorijska arheologija je, u odnosu na klasičnu arheologiju, mogla izgledati kao više spekulativna nauka. Drugo, antički grčki i rimski artefakti, percipirani kao komadi izuzetne estetske vrednosti, klasičnoj arheologiji i njenim stručnjacima pribavili su status ugledne discipline koja se zanima izučavanjem svega univerzalnog što se manifestovalo kroz nasleđe antičke kulture, a ne "tek tamo nekim" ostacima prošlosti. U odnosu na to, praistorijska arheologija, iako neuporedivo dinamičnija u razvoju, prvobitno je, unutar arheološke i šire akademske zajednice, percipirana kao manje bitna i manje atraktivna. Ako se Vasić bavio praistorijom, a Vulić antikom, onda bi se njihovo međusobno ignorisanje moglo protumačiti kao odraz šireg stanja u disciplini tog doba u smislu.

Međutim iako, Vasićev i Vulićev odnos odslikava delimično jedan opšti trend u evropskoj arheologiji 19. veka, njihovo lično razdvajanje ipak nije moglo biti tako drastično, jer se niko od njih dvojice, po pitanju predmeta istraživanja, nije bavio specifično niti klasičnom umetnošću niti praistorijom. Vulić je vrlo svesno svoje osnovno znanje iz antičke prošlosti preusmerio na istraživanje provincijske rimske arheologije na Balkanu (npr. Vulić 1911, 1925, 1926, 1933 1934b, 1936), dok je Vasić, iako radeći sa praistorijskim materijalom, dokazivao da su jonski Grci u vreme velike arhajske kolonizacije, kolonizovali i obalu Dunava, te se, drugim rečima, bavio arhajskom grčkom kulturom (npr. Vulić 1936a,b,c) Uprkos Vulićevim ironičnim opsakama na račun Vasićeve praistorije, o čemu svedoče njihovi savremenici (Garašani 1996), Vasić sebe nije smatrao praistoričarem. Naprotiv on je i sam bio izrazito podozriv prema metodu praistorijske arheologije, o čemu je, između ostalog, napisao:

*"Hipoteze su najomiljenije sredstvo za pisanje te istorije. Orkestar praistoričara nije harmoničan. On nema ni potrebne skale ni potrebnih instrumenata, koje ne*

*mogu zameniti proizvoljne hipoteze, pa je nemoguće pratiti ih i kontrolisati. Heterogene su tendencije tih hipoteza"*(Vasić 1954, 136).

Budući da su obojica, iako različito, pristupili istraživanju arheologije iz perspektive antičara, tj. onog koji se upravlja pisanim izvorima i da se niko zapravo nije bavio dubljim slojevima balkanske praistorije, njihovo "ignorisanje" nije bilo sasvim isto onom razdvajanju disciplina koje se odvijalo na nemačkim univerzitetima. Tačnije bi bilo reći, da se praistorijska arheologija, nakon početnog starta koji je po mišljenju Milutina Garašanina bio izuzetno dobar (Garašani 1984), a koji se ogleda, između ostalog, i u najranijim radovima Miloja Vasića, pala u zapećak i bila zapostavljena nekoliko narednih decenija. Takav kontekst u kome se razvijala arheologija u Srbiji objašnjava, između ostalog, zašto je uloga pisanih izvora uvek bila tako dominantna, čak i kada se, tokom kasnijeg perioda, počela istraživati balkanska praistorija pre pisanih izvora.

Uprkos obustavi rada Univerziteta tokom ratnih godina 1941-1944, u Muzeju kneza Pavla je početkom rata organizovan kurs, ujedno i muzejska praksa, za studente arheologije i istorije umetnosti, čije su studije bile prekinute zatvaranjem Univerziteta, tako da je održan izvestan kontinuitet u obrazovnom programu. U realizaciji ovog vanrednog nastavnog programa učestvovali su kao predavači Milorad Grbić, Milan Kašanin, Đorđe Mano-Zisi, Ivan Zdravković i drugi, inače muzejski radnici, a među polaznicima tog kursa bili su potonji istaknuti arheolozi i profesori arheologije na Beogradskom univerzitetu: Vladimir Milojčić, Jovan Kovačević, Draga Anđelković i Milutin Garašani (Gačić 2005, 8; Garašani 1996,13-14).

Važno je primetiti da su se u ovoj grupi predavača i studenata, koja se u vreme ratnih godina okupila oko muzeja, našli budući vodeći praistoričari, koji će tokom naredne decenije pristupiti reviziji Vasićevog tumačenja balkanske praistorije i koji će, u tom smislu, preusmeriti razvoj praistorijske arheologije u Srbiji u skladu sa tadašnjim vodećim tokovima u ostatku Evrope (Garašani 1984). Važno je takođe primetiti da je arheološka zajednica u Srbiji, koju su tokom prvih nekoliko decenija činili klasični filolozi, antički arheolozi i antički istoričari, dobila prvog školovanog praistoričara tek

dvadesetih godina 20. veka. To je bio, pomenuti Miodrag Grbić (1901-1969) koji je, u periodu između dva svetska rata, završio doktorske studije arheologije na Karlovom univerzitetu u Pragu kod profesora Lubora Niderlea (Gačić 2005)<sup>32</sup>. Iako se Grbić, bavio prvenstveno istraživanjem praistorijskih kultura na Balkanu, posebno na proučavanju hronologije i nastanka neolita, on je, kao kustos, najpre Narodnog, a potom Vojvođanskog muzeja, takođe radio sa antičkim ostacima na ovom području, a objavio je i nekoliko priloga u kojima interpretira helenističke artefakte.

#### *Balkanski institut (1935-1939)*

Osim pomenutih, uže arheoloških institucija koje su se razvijale tokom prve polovine 20. veka u Srbiji, potrebno je pomenuti i delatnost Balkanskog instituta, (1935-1939) i njegovog časopisa *Revue internationale des etudes balkaniques (Rrevija za balkanske studije)* koji su, između ostalog, bili posvećeni istraživanjima balkanske arheologije (Đorđević-Bogdanović 1996; Palavestra 1999/2000). Pretpostavljajući Balkan kao posebnu kulturno-istorijsku, lingvističku i geopolitičku celinu, institut je uspostavio novo interdisciplinarno polje istraživanja – *balkanologiju*. U takvoj koncepciji, Balkan je tretiran kao specifično područje, u kojem uticaj geografske sredine zajedno sa kulturnim i istorijskim činiocima dejstvuje tokom vekova od antike do novog doba (Antonijević 1999/2000, 25). Iako je balkanologija kao polje istraživanja od samih početaka obuhvatala i istoriju, arheologiju, etnologiju, književnost, istoriju umetnosti Balkana i balkanskih naroda, može se primetiti da je u takvoj interdisciplinarnoj koncepciji primat

---

<sup>32</sup> Grbić je po završetku studije postavljen najpre za asistenta pri katedri za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu 1926. godine. Za kustosa Historijsko-umetničkog muzeja izabran je 1927. godine. Kada je Muzej preseljen u Novi dvor i dobio ime kneza Pavla (1934), Grbić je u novom prostoru uredio izložbenu postavku praistorijske i antičke zbirke. Radeći u muzeju, Grbić je učestvovao na mnogim arheološkim istraživanjima praistorijskih i antičkih lokaliteta u Srbiji i Makedoniji. Tokom Drugog svetskog rata Grbić je izabran za vanrednog profesora na Filozofskom fakultetu i učestvovao je na prvim arheološkim iskopavanjima pod okupacijom koja su se odvijala na beogradskoj tvrđavi (Gačić 2005, 8). Zbog aktivnosti tokom rata, Grbić je u prvo vreme ostao bez posla u svim pomenutim ustanovama, da bi 1946. godine bio zaposlen u pokrajinskim institucijama obrazovanja i kulture, a nedugo potom prelazi u Vojvođanski muzej. Za saradnika arheološkog instituta izabran je 1949. godine (Gačić 2005, 7-9).

dat lingvističkim proučavanjima, sinhronijskim i dijahronijskim komparativnim analizama balkanskih jezika. Urednici pomenutog časopisa, Milan Budimir i Petar Skok, inače lingvisti po osnovnom obrazovanju, su svojim istraživačkim interesovanjem usmerenim ka lingvistici, u velikoj meri uticali na formulisanje balkanologije kao discipline (Budimir and Skok 1934, 1-28). Iako se na ovom mestu može učiniti da stoga ovaj institut i njegov časopis nisu naročito relevantni za predmet istraživanja ovog rada, ipak, nalazim važnim da se, kada je reč o istoriji arheologije ovog područja ukaže na blisku povezanost lingvistike i arheologije koja je uspostavljena kroz rad ovog instituta. U nastavku rada će postati, nadam se, sasvim jasno u kojoj meri je ta veza uticala na metodološki i interpretativni okvir ovdašnje arheologije, pa tako i na konceptualizovanje helenizma kao posebnog predmeta istraživanja.

#### *Institucionalne promene u drugoj polovini 20. veka*

Društveno-političke promene koje su usledile po završetku Drugog svetskog rata, stvaranje nove SFR Jugoslavije i uspostavljanje socijalizma kao političkog poretka, dovele su do mnogih institucionalnih promena arheološke prakse u celoj zemlji, pa tako i Srbiji. Osim ovoga, u razvoju srpske arheologije bilo je specifično i to što je Srbija, do tada bazirana na poljoprivrednoj ekonomiji, tek počev od pedesetih ušla u intezivniji proces industrijalizacije i urbanizacije, te je razvoj arheologije dugo ostao vezan za jedini razvijeni urbani centar i glavni grad Beograd (Novaković 2011, 391). Tek krajem pedesetih, kada je otpočeo intezivniji proces idustrijskog i urbanog razvoja, počela je da se uspostavlja regionalna mreža muzeja i zavoda za zaštitu, koja će dovesti do postepene decentralizacije arheološke prakse. Prvobitno postavljena koncepcija centralizacije i koordinacije arheološke prakse u celoj Jugoslaviji nije se dugo održala, i politički procesi, koji su se počev od šezdesetih godina postepeno kretali ka decentralizaciji društveno-političkog i privrednog sistema i prenošenju sve više nadležnosti na republičke uprave, posledično su za sobom donosili novine i u institucionalnom organizovanju arheologije.

Ustanova koja je imala ključnu ulogu u razvoju arheologije u Srbiji tokom nekoliko posleratnih decenija bio je Arheološki institut, osnovan 1947. godine u okviru Srpske akademije nauka. Po modelu socijalističkog upravljanja u SSSR-u, koji podrazumeva centralizaciju celokupne naučne prakse pod okriljem jedne institucije, Arheološki institut Srpske akademije nauka je osnovan sa namerom da bude posrednik i koordinator celokupnog naučno-istraživačkog rada u oblasti arheologije (Bošković Dj. 1983, 41-43). U takvom institucionalnom okviru, on je preuzeo dobar deo zadataka nekadašnjeg Srpskog arheološkog društva, izdavanje *Starinara* i održavanje godišnjih skupova arheologa Srbije, na kojima su razmatrani planovi rada ustanova i pojedinaca sa težnjom za njihovim usklađivanjem i koordinacijom<sup>33</sup> (Garašanin 1983, 13). Istovremeno, posebna pažnja je posvećena saradnji sa arheolozima i ustanovama drugih republika, na postavljanju i rešavanju zajedničkih problema, na razmeni iskustava i koordinaciji osnovnih smernica i tendencija arheologije u Jugoslaviji. Potreba za saradnjom institucija na federalnom nivou ispoljena je na savetovanju arheologa Jugoslavije održanom 1950. godine u Niškoj Banji, kada je osnovan Koordinacioni odbor arheologa Jugoslavije, koji kasnije prerasta u Arheološki savez i, konačno, u Arheološko društvo Jugoslavije. U takvim prilikama, u novim uslovima, u prvi mah nije se javljala potreba za obnavljanjem rada Srpskog arheološkog društva niti osnivanjem drugih republičkih društava (Garašanin 1983, 13). Prilike su se, međutim, promenile početkom šezdesetih godina, kada se u skladu sa političkim težnjama ka decentralizaciji Jugoslavije pokrenulo pitanje obnove Srpskog arheološkog društva, kao i arheoloških društava drugih republika. U relativno malom vremenskom razmaku u Sloveniji 1963. godine, u Hrvatskoj maja 1964. i brzo zatim u Srbiji juna 1964. godine, preduzeta je inicijativa za organizovanje republičkih arheoloških društava, najpre u vidu republičkih podružnica Arheološkog društva Jugoslavije, a nekoliko godina potom one su prerasle u savezne članice Arheološkog društva Jugoslavije. Tako je 1970. godine došlo do osnivanja, bolje

---

<sup>33</sup> Jedan od prvih sistemski koncipiranih institutskih projekata bio je izrada arheološke karte Srbije, čiji rezultati su do danas ostali samo delimično objavljeni u dvotomnom izdanju Arheološkog instituta Srpske akademije nauka: *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I* (1953) i *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II* (1956). Inače, prvi sličan pregled arheoloških nalazišta sa teritorije Srbije pojavio se 1951. čiji autori su bili Milutin i Draga Garašanin.

reći obnavljanja, starog Srpskog arheološkog društva pod nazivom Arheološko društvo Srbije (Garašanin 1983, 14). Na osnivačkoj skupštini koja je usvojila statut društva predsednik dotadašnje podružnice za Srbiju L. Sekereš je pročitao poznati Valtrovićev *Pristup*, ističući da se pred arheolozima Srbije još uvek dobrim delom postavljaju isti zadaci i slični problemi, iako u izmenjenim uslovima. U članu 10. ovog Statuta kao zadaci Društva ističu se:

- organizovanje stručne i društvene delatnosti arheologa na teritoriji SR Srbije;
- zastupanje interesa arheologa i arheologije SR Srbije;
- stručno usavršavanje članova i popularizacija arheologije, a u vezi sa tim uska saradnja sa drugim republičkim društvima i Arheološkim društvom Jugoslavije;
- organizovanje savetovanja o muzeologiji i zaštiti arheoloških dobara u cilju davanja sugestija za njihovo unapređivanje;
- održavanje naučnih skupova o pojedinim problemima i sastanaka posvećenih organizaciji naučnog rada;
- davanje inicijative za stručne akcije i arheološke izložbe i pružanje pomoći u njihovom ostvarivanju.

Arheološko društvo Srbije, sa drugim republičkim društvima, čini Savez arheoloških društava Jugoslavije (čl. 9 Statuta). Statut takođe podvlači da, u saglasnosti sa Ustavom SFRJ, arheološki radnici u SAP Vojvodini i SAP Kosovu mogu osnivati svoja arheološka društva, a da se u okviru društva mogu oganizovati i regionalne podružnice ili sekcije (čl. 2) (Garašanin 1983, 15), što se opet može čitati kao odraz (refleksija) političkog institucionalizovanja Srbije, kako iznutra, tako i u okviru Jugoslavije. Takođe, u skladu sa opštom decentralizacijom društveno-političkog i privrednog sistema i orijentacijom na samoupravljanje, instituti osnovani pri Akademiji su sada formirani kao zasebne naučne institucije, te je tako i Arheološki institut 1961. godine reorganizovan kao nezavisna naučna ustanova (Bošković Dj. 1983, 43).

Uspostavljanje regionalne mreže muzeja i zavoda za zaštitu spomenika kulture bio je jedan od ključnih uslova koje je trebalo ostvariti nakon rata, da bi se arheologija



dalje razvijala. Sa izuzetkom nekolicine lokalnih muzeja osnovanih pre Drugog svetskog rata<sup>34</sup>, svi drugi su oformljeni krejem četrdesetih i tokom pedesetih godina: Kikinda (1946), Užice (1947), Leskovac (1948), Prokuplje (1948), Kragujevac (1949), Priština (1949), Smederevo (1950), Čačak (1951), Kruševac (1951), Zaječar (1951), Valjevo (1951), Jagodina (1954), Vranje (1960) (Novaković 2011, 392). Proces regionalizacije institucija ogleda se i kroz istovremen razvoj regionalnih zavoda za zaštitu spomenika kulture. Kako je već pomenuto, ovaj proces razvoja regionalnih i lokalnih institucija odvijao se uporedo sa procesom urbanizacije i industrijalizacije zemlje.

Centralni muzej u Beogradu, ponovo kao Narodni, nastavlja svoj razvoj odmah po završetku Drugog svetskog rata, najpre i dalje u zgradi Novog dvora, potom od 1946. godine u zgradi Berze (današnji Etnografski muzej), a od 1950. godine u prostoru Hipotekarne banke, gde se i danas nalazi. Aktivnost antičkog arheološkog odeljenja u prvim poratnim decenijama, kada su u pitanju terenska istraživanja, bila je veoma velika. Samostalno i u saradnji sa drugim muzejima, Arheološkim institutom, kao i Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture, Muzej je vršio brojna iskopavanja (Parović-Pešikan 1984). Iako u par mahova rekonstruisan i adaptiran, izlagački koncept, osmišljen još u vreme Historijsko-umetničkog muzeja i Muzeja kneza Pavla, ostao je neizmenjen. Narodni muzej je bio i ostao, sve do zatvaranja preostalog segmenta stalne postavke u junu 2003. godine, u potpunosti istorijsko-umetnički muzej. Arheologija je zadržala princip hronološkog izlaganja sa akcentom na remek delima – vrhunskim umetničkim dometima, sa posebnim isticanjem zlatnih i srebrnih dragocenosti, antičke skulpture i arhitektonske dekorativne kamene plastike (Đorđević i dr. 2005, 21-22).

Dve godine po završetku rata, decembra 1947. godine, obnovljen je rad seminara za arheologiju, za čijeg upravnika je po treći put postavljen Miloje Vasić i izabran za profesora klasične arheologije. Arheološki institut je, u skladu sa propisanim zadacima na usklađivanju rada u arheologiji bio naročito posvećen obnovi nastave arheologije na

---

<sup>34</sup> Pored Narodnog Muzeja u Beogradu pre Drugog svetskog rata bili su osnovani još I muzej u Pančevu (1923), Nišu (1932), Novom Sadu (1933) i Šabcu (1933). Nekoliko decenija pre na teritoriji Vojvodine koja se u tada nalazila u okviru Austro-Ugarske osnovani su muzeji u Vršcu (1882), Somboru (1883), Subotici (1895), Sremskoj Mitrovici (1895) i Zrenjaninu (1906) (Novaković 2011, 392)

Univerzitetu imenujući svoj kvalifikovani kadar za predavače (Novaković 2011, 392). Porast broja nastavnog osoblja je iz godine u godinu doprinosa umnožavanju i raznovrsnosti obrazovnog programa i proširivanju polja znanja budućih kadrova. Odmah po obnavljanju, 1947. godine Branko Gavela, inače klasični filolog po obrazovanju, imenovan je za profesora praistorijske arheologije, da bi 1954. godine bila uvedena još dva nova predmeta – slovenska arheologija (Jovan Kovačević) i arheologija Bliskog Istoka (Dušan Glumac). Pored toga studenti su slušali predavanja iz grčkog i latinskog jezika, istorije umetnosti, istorije starog veka, nacionalne istorije, muzeologije, etnologije i jednog stranog jezika (Srejović 1983, 23-24). Nakon Vasićevog definitivnog odlaska u penziju (1955) na upražnjeno mesto za profesora klasične arheologije došao je 1956. godine Milutin Garašanin. Tako je za malo više od jedne decenije prvobitni seminar za arheologiju predavan u okviru istorije umetnosti i klasične filologije, prerastao najpre u katedru (1950), a potom 1962. godine u odeljenje za arheologiju sa zasebnim katedrama za pojedine periode prošlosti.

Odlaskom Vasića u penziju, program studija iz klasične arheologije je u izvesnoj meri promenjen. Arheologija kao istorija umetnosti koju je predavao Vasić, održala se u okviru nastavnog programa tadašnje asistentkinje Aleksandrine Cermanović koja je predavala "klasičnu antiku", ali je drugi deo predavanja iz klasične arheologije, koji je kao profesor držao Milutin Garašanin, bio posvećen provincijskoj arheologiji, odnosno arheologiji Balkana u antičko doba (Garašanin 1996, 28). Promene koje su se, Vasićevim odlaskom u penziju, desile u nastavi i u praksi klasične arheologije bile su, međutim, minorne u odnosu na promene koje su nastupile na polju praistorijske arheologije u pogledu pristupa, hronologije i celokupnog tumačenja balkanske praistorije (više o ovome Garašanin 1984).

## **Arheologija i lingvistika**

To što je razvoj klasične arheologije u Nemačkoj, a kasnije i u drugim zapadnoevropskim sredinama započeo u sklopu klasične filologije, odnosno u sklopu proučavanja klasičnih jezika i pisanih tragova, imalo je dalekosežne posledice po njen razvoj, praktično do danas. Uloga klasične filologije, pa i same arheologije kao njenog sastavnog dela, bila je da se kroz istraživanje antičkih ostataka (jezika i umetnosti) odrede kanonski važna dela i pojave koji bi mogli poslužiti kao uzor i model savremenom stvaralaštvu (Morris 2006). Iako su specijalizacija pojedinih disciplina i niz drugih društvenih promena vremenom doveli do spontanog odustajanja od tako zamišljenog prosvećujućeg i grandioznog projekta, klasična arheologija je tokom većeg dela svoje istorije ipak ostala usko vezana za istraživanje jezičkih tragova prošlosti. Takva praksa bila je vrlo izražena i u srpskoj arheologiji tokom prve polovine 20. veka, mada se u velikoj meri zadržala i kasnije, što je i razumljivo ako se zna da su začetnici discipline u Srbiji pretežno obrazovani na nemačkim univerzitetima i da je tradicija nemačke klasične škole sa posebnim akcentom na klasičnoj filologiji preneti i u Srbiju. Ipak, pre osvrta na takvu praksu u Srbiji, potrebno je objasniti kontekst u kome je istraživanje jezika i pisanih tragova antičke prošlosti u 18. i naročito u 19. veku postalo dominantno u okviru niza društvenih disciplina.

Jezik je kroz vizuru romantičarsko-nacionalističkih pokreta i ideologija u Evropi 18 i 19. veka na prvom mestu smatran odrazom narodnosti, odnosno etničke/nacionalne pripadnosti zajednice koja ga koristi, pod pretpostavkom da oni koji govore istim jezikom po prirodi osećaju pripadnost istoj zajednici (Joseph 2004, 42-48). Buđenje nacionalne svesti širom Evrope, praćeno uspostavljanjem nacionalne države kao političkog entiteta, bilo je u velikoj meri podržano prepoznavanjem jezika kao specifičnog distinktivnog obeležja pojedinačnih nacija (Blench 1997). Zahvaljujući tome, jezik je postajao briga države, te je proučavanje jezika kao suštinskog dela nacionalne kulture i identiteta formalizovano i institucionalizovano kroz obrazovne i naučne ustanove. U kontekstu evropskog filhelenstva i nastojanja da se reafirmišu kulturna dostignuća antičke prošlosti, jezik je, shvaćen kao suštinski izraz duha naroda, odnosno antičke kulture, dobio dominantno i primarno mesto na svim poljima istraživanja antičke prošlosti (Anders 1998, 14-15).

O značaju koji je pridavan istraživanjima jezičkih tragova prošlosti svedoči i Vulićev rad na prikupljanju epigrafskih spomenika po Srbiji i Makedonij, među kojima je veliki broj onih koji potiču upravo iz doba helenizma, mada Vulić nije koristio takvu klasifikaciju. Njegov višedecenijski rad na pronalaženju, prevođenju i tumačenju epigrafskih spomenika upotpunio je korpus podataka koji su prikupljeni u susednim oblastima. Reč je o natpisima i spomenicima koje je po Bosni i Hercegovini sakupljao i u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* objavio Karl Pač, zatim grčkim natpisima iz Dalmacije koje je publikovao Josip Brunšmid u *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städten Dalmatines*, te natpisima iz Hrvatske i drugih oblasti, koje je takođe objavio Brunšmid u *Vjesniku hrvatskog arheološkog društva* (preuzeto kod Marić 2003 (1933), 14). Svi latinski natpisi koji su prikupljeni u prvoj kampanji Vulićevog i Premenštajnovog zajedničkog projekta (do 1902. godine), uvršteni su u treći tom - *Illyricum*, Momzenovog *Corpus Inscriptionum Latinorum* (1867-). Približno u isto vreme radio je na prikupljanju podataka za *Corpus Inscriptionum Latinorum* i Alfred fon Domaševski, profesora iz Hajdelberga koji je tim povodom obišao 1886. godine gotovo sve veće gradove u Srbiji. Slični projekti u susednim zemljama, kao i njihove

međunarodne publikacije, ukazuju na značaj koji je pridavan prikupljanju i sistematizaciji epigrafskih ostataka. To se može smatrati odrazom specifične akademske klime u okviru klasične discipline u 19. i početkom 20. veka, koja je pisane tragove prošlosti, odnosno jezika tretirala kao nesumnjivo prioritete u istorijskom istraživanju.

Doktorska disertacija Rastislava Marića, budućeg profesora istorije starog veka na arheologiji, inače klasičnog filologa po osnovnom obrazovanju, još je jedan je od takvih primera. U studiji „*Antički kultovi u našoj zemlji*“, objavljenoj 1933. godine, Marić je pokušao da na osnovu istorijskih izvora, epigrafskih natpisa i malog broja drugih arheoloških nalaza (game i reljefi sa predstavama božanstava, statue i statuete božanstava, retki ostaci hramova), identifikuje sva božanstva i kultove za koje se može pretpostaviti da su poštovani na teritoriji tadašnje kraljevine Jugoslavije u antičko doba<sup>35</sup>. Na osnovu sistematizacije raspoloživih podataka, on je sve kultove podelio na domaće (ilirske, tračke, keltske) i strane (grčke, rimske i orijentalne). Takva klasifikacija je proizašla iz pomenute pretpostavke da su jezički ostaci svedočanstvo identiteta, odnosno narodnosti ljudi u prošlosti. Otuda je glavni kriterijum za klasifikovanje ostataka određenog kulta kao domaćeg bio upravo jezik, odnosno imena božanstava za koja se može pretpostaviti da su ilirska, tračka ili keltska.

*"O domaćim božanstvima ponešto govore i antički pisci, ali ih najbolje poznajemo po natpisima nađenim u našoj zemlji i na strani. Poznata su ili pod njihovim domaćim imenima (Medaur, Epona, Marmogije, Sabazije) ili pod imenima grčkih i rimskih božanstava s kojima su identifikovani (Neptun, Mars, Belona). Uz ime dotičnog grčkog ili rimskog boga sačuvano je ponekad, kao epitet, i domaće ime (Bind Neptun, Mars Marmogije, Jupiter Taranukno, Dijal Dionis)" (Marić 2003 (1933), 17).*

---

<sup>35</sup> Pod antičkim dobom Marić podrazumeva predrimski period koji započinje u 5. veku p.n.e, kada su datovani najraniji pisani izvorima o balkanskim plemenima i rimsko doba koje je započelo rimskim osvajanjem i trajalo do pada rimskog carstva. U takvoj hronološkoj koncepciji helenizam se ne izdvaja kao zaseban period.

Tumačenje imena božanstava kao domaćih zasniva se na etimologiji imena koja se pojavljuju na epigrafskim spomenicima. Uz to, imena dedikanata (onih koji posvećuju natpis određenom božanstvu) takođe, prema Mariću, mogu da sugerišu na poreklo kulta. Grčka imena se, po njemu, javljaju uglavnom uz grčka i orijentalna božanstva, rimska uz rimska, dok dedikanti domaćih božanstava imaju imena koja su domaćeg porekla. Upravo iz tih razloga on epigrafske spomenike smatra najvrednijim svedočanstvom za proučavanje kultova pošto je na osnovu njih često moguće saznati ne samo društveni položaj i zanimanje, nego i "narodnost" dedikanata (Marić 2003 (1933), 13). Kako je, s obzirom na minorne i uz to nepouzdanе ostatke jezika balkanskog stanovništva, moguće ustanoviti da je neko ime keltskog, ilirskog ili tračkog porekla, Marić, međutim, ne obrazlaže. Da u istraživanju narodnosti, koja je u ovo vreme očito bila jedno od ključnih pitanja o prošlosti, lingvistika ima nesumnjivo veći značaj od arheologije, vidi se po tome što Marić u svom istraživanju pridaje daleko veću važnost epigrafskim spomenicima, nego bilo kom drugom arheološkom ostatku.

Važnost koja je pridavana istraživanju jezika ogleda se u tome što je, pored klasične filologije u 18. veku uspostavljena druga važna disciplina za izučavanje jezika - komparativna ili istorijska lingvistika. Klasična filologija, specifično usmerena na istraživanje starogrčkog i latinskog je u polje svog istraživanja uključivala celokupno kulturno i duhovno staralaštvo antičkog grčko-rimskog sveta, te su otuda u okviru njenih istraživanja neretko uzimani u obzir i antički antikviteti. Komparativna lingvistika se, pak, odnosi na uže jezička istraživanja usmerena na rekonstrukciju porekla i razvoja pojedinih jezika ili grupa jezika kroz vreme. Zamah u razvoju komparativne lingvistike bio je pokrenut u 18. veku otkrićem indoevropske grupe jezika, odnosno prihvatanjem široko rasprostranjene teze o zajedničkom poreklu starogrčkog, latinskog, sanskrita i velikog broja modernih evropskih i azijskih jezika (Burton 2006, 32; Renfrew 1987, 9-19; Mallory 1989, 10-16). Ovo je dalje podstaklo istraživanje međusobnih sličnosti između poznatih jezika na nivou sintakse, fonetike, morfologije i gramatike sa težnjom da se putem komparativne lingvistike utvrdi istorija pojedinačnih jezika i grupa jezika, da se odredi poreklo i međusobna srodnost jezika, te da se rekonstruiše prvobitna forma

zajedničkog indoevropskog prajezika. Originalno formulisana teza o indoevropskoj grupi jezika je podrazumevala pretpostavku da je grupa ljudi koja je nekada živela zajedno i koristila isti, zajednički prajezik (*Ursparache*) u nekom trenutku počela da se raseljava iz prapostojbine (*Urheimat*), te da je odvajanje pojedinih grupa istovremeno vodilo ka razdvajanju i međusobnom razlikovanju jezika, a da je moguće minucioznim metodima komparativne lingvistike utvrditi vreme i stepen odvajanja pojedinih jezika od pretpostavljenog zajedničkog prajezika (Bošković J. 1871; Garašanin 1988, 12; Gavela 1977, 187-201; Renfrew 1987, 9-19). Na bazi ovih osnovnih pretpostavki o istorijskom razvoju jezika, lingvistika se upustila u rekonstrukciju mogućih migracija i uticaja koje su pojedini narodi, odnosno jezici, imali na neke druge. Široko rasprostranjeno shvatanje da je jezik jednako narod koji ga koristi, vodilo je po automatizmu sledećoj pretpostavci da će lingvistika svojim istraživanjima biti u stanju ne samo da rekonstruiše istoriju jezika, već zapravo celih naroda, njihovih običaja, institucija i verovanja (Mallory 1989). Sve pomenuto objašnjava zašto je u jeku romantičarskog nacionalizma i povećane potrebe za istraživanjem porekla naroda, jezik postao tako krucijalno važan deo istorijskog istraživanja.

Starogrčki i latinski su u svim ovim komparativnim lingvističkim istraživanjima, kao što se može pretpostaviti, imali ključnu ulogu i bili su u izvesnom smislu referentna tačka poređenja. Naime, "kolevka evropske civilizacije" je, prema rezultatima istorijske lingvistike, poreklom takođe indoevropska, te je postalo od ključnog značaja utvrditi odakle je došao narod "superiorne" kulture, odnosno rekonstruisati istoriju antičke grčke kulture pre pisanih izvora. Osim što je nudila mogućnost da putem jezika ustanovi poreklo antičke grčke kulture, istorijska lingvistika je, na bazi svojih komparativnih istraživanja, obilato spekulisala teorijama o jezičkoj srodnosti između antičkog grčkog i niza drugih poznatih jezika kako bi ustvrdila njihovu povezanost bilo u antičkom bilo u savremenom dobu.

Shvaćena na ovaj način, lingvistika u Srbiji svoj puni procvat doživljava tokom prve polovine 20. veka. Ipak, predavanje Jovana Boškovića, održano 14. januara 1871. godine u Velikoj školi – *Nauka o jeziku i njezin zadatak sa pregledom glavnih rezultata i*

*nauke o jeziku u nas*, inače štampan u *Glasniku Srpskog učenog društva* (1871), pokazuje da se zainteresovanost ovdašnjih intelektualaca za istraživanje jezika javila znatno ranije i da je, po svemu sudeći, odgovarala onovremenim trendovima u evropskoj, a naročito u nemačkoj akademskoj sredini. Bošković u ovom tekstu vrlo sistematično izlaže predmet, metod i cilj "*nove nauke*", najnovije rezultate, kao i pregled vodeće literature i objavljenih studija iz ove oblasti u inostranstvu. Kao i većina njegovih savremenika, najveću korist od istraživanja jezika Bošković vidi u tome što je ona u stanju da otkrije "narodopis" onih koji koriste određeni jezik, odnosno karakter naroda, poreklo naroda i njegovu prastaru kulturu:

*"Nauka o jeziku je narodopisu osnova. Najunutrašnjija bitnost kakvog naroda otvara se samo u jeziku njegovu. Jezik i narod uglavnome su isto, stojeći neprestano uzajmice vezani jedan za drugoga; po jeziku se uvek može suditi o narodnome karakteru...Jezik je jedini kadar da nas sasvim pouzdano izvesti o poreklu kakvog naroda...Formacija jezika ide dalje od svake istorije. Rukovođeni jezikom možemo ići za narodima u prastaro vreme, do takog perioda, odakle ne dopire do nas nikakav istorijski glas. (...) Sa jezikom kakvog naroda znamo i krug njegovih pogleda, predstava i pojmova; pomoću jezika možemo narodu tako reći da zavirimo u srce"* (Bošković J. 1871, 207-209).

O razvoju komparativne lingvistike u Srbiji u prvoj polovini 20. veka najrečitije svedoče radovi i publikacije Balkanskog instituta, osnovanog u Beogradu 1935. godine, s namerom i ambicijom da se stvori jedno interdisciplinarno polje istraživanja Balkana i balkanskih naroda. Iako je programska orijentaciji ovog Instituta nalagala istraživanje balkanske prošlosti kroz integralan pristup različitih istorijskih disciplina, komparativna lingvistika, sinhronijsko i dijahronijsko istraživanje jezika imala su nesumnjivi prioritet, naročito na polju antičkih studija (Milin 2000, 30). Korišćenjem malobrojnih podataka iz antičkih (grčkih i latinskih) izvora o narodima koji su naseljavali Balkan u prošlosti u kombinaciji sa malobrojnim sačuvanim tragovima jezika, lingvisti i drugi saradnici Instituta su u nizu studija i manjih priloga formulisali svoje pretpostavke o poreklu i srodnosti pojedinih plemena, odnosno naroda koji se pominju u izvorima, o području na



kojem su se prostirale pojedine zajednice, međusobnom mešanju jezika u određenim periodima i sl. Kada tragovi jezika nisu sačuvani, kao što je slučaj sa narodima koje antički izvori pominju kao stanovnike Balkana, narodnost, odnosno etnička pripadnost se određivala na osnovu etimologije pojedinih reči za koje se smatralo da su jezički trag naroda koji je određenu teritoriju naseljavao u prošlosti. To su mogla biti lična imena, etnonimi, toponimi i hidronimi koji se pominju u grčkim i latinskim izvorima, ili su se, u određenoj formi, očuvali u savremenom jeziku. Dominantno nastojanje da se u okviru balkanologije ustanovi poreklo jezika, odnosno naroda ili plemena koji su naseljavali Balkan u prošlosti, učinilo je lingvistiku vodećom naukom Balkanskog instituta. U šest brojeva *Rrevija za balkanske studije (Revue internationale des Etudes balkaniques)*, koliko ih je izašlo do izbijanja Drugog svetckog rata, objavljeni su brojni radovi koji, kombinujući istorijske izvore i pretpostavljene jezičke tragove starobalkanskih naroda, pokušavaju da utvrde poreklo, srodnost i rasprostranjenost zajednica koje pominju antički pisci (više o ovome vidi u Milin 2000; Sikimić 2000).

U tom smislu naročito se ističe dugogodišnji rad filologa Milana Budimira, koji je na osnovu jezičkih tragova iz prošlosti, sačuvanih u balkanskim toponimima i hidronimima, istraživao indoevropsko poreklo Ilira, dokazujući da je jezik predgrčkih Pelasta ili Pelazga bio najstariji indoevropski dijalekt kojem su pripadali jezici ilirskih, tračkih i makedonskih plemena na Balkanu (Barišić 1967, I; Garašanin 1988, 14-15).

Teorijom o Pelazgima, kao najstarijem indoevropskom sloju, Milan Budimir se praktično upustio u polemiku oko pitanja pradomovine, odnosno porekla Indoevropljana sa vodećim lingvistima tog doba. Dominantno tumačenje porekla Indoevropljana u okviru nemačke lingvistike između dva svetska rata bilo je da se pretpostavljena zajednička pradomovina naroda, nalazila na području severne Nemačke, Jutlanda i dela Skandinavskog poluostrva, tamo gde se kasnije lociraju Germani koji su, stoga, po njima, i najčistiji Indoevropljani (Garašanin 1988, 12-13; Gavela 1977, 187-197). Iz ovog područja su se, kako se pretpostavljalo, nosioci već formiranih praoblika jezika i jezičkih grupa Indoevropljana raširili migracijama na razna područja evroazijskog kontinenta do onih oblasti koje su iz istorijskih izvora poznate kao njihova "domovina". Suprotno

tome, Milan Budimir je dokazivao da su antički Pelazgi, narod koji se na više mesta pominje u starogrčkim i latinskim izvorima,<sup>36</sup> bili najstariji Indoevropljani naseljeni na širem području od Apeninskog poluostrva, preko Balkana i Male Azije, sve do Palestine (Sedaj 1989, 274). Pelazge, kao pretpostavljene najstarije Indoevropljane, Budimir često označava i kao doklasične Indoevropljane, sugerišući time da su oni naseljavali ovo područje još pre doseljavanja helenskih Indoevropljana. Lingvistički metod koji koristi kako bi potvrdio takvu tezu podrazumeva, pre svega, etimologiju etnonima drevnih Pelazga koje je nalazio sačuvane u različitim formama u toponomastici širom Balkanskog poluostrava, ukazujući na taj način na tragove "doklasičnih" jezičkih elemenata na ovom prostoru (Sedaj 1989, 270-271).

Nastojanje Milana Budimira da, kako je pomenuto, dokaže da su ovom najstarijem indoevropskom, doklasičnom narodu pripadali i Iliri, takođe je moglo biti u vezi sa njegovim suprotstavljanjem mišljenju vodećih nemačkih lingvista, koji su u skladu sa opštim teorijskim postavkama o postanku i širenju indoevropskih jezika, tvrdili da su se Iliri iz nordijske domovine doselili na područje istočne Nemačke, Mađarske, Austrije i Bosne u bronzanom dobu, i da su se tokom gvozdenog doba dalje selili ka jugu, do Makedonije (Garašanin 1988). Suprotno sledbenicima germanskog nordizma Budimir je isticao da formiranje najstarijih indoevropskih govora i jezika treba tražiti negde na balkanskom jugu, odnosno u jugoistočnoj Evropi i da su, među brojni drugim narodima poznatim iz istorijskih izvora, starobalkanski Iliri takođe bili doklasični, odnosno dohelenski Indoevropljani naseljeni širom Mediterana (Sedaj 1989, 274).

Pojava i razvoj komparativne lingvistike, kao i dominantna uloga koju je imala u odnosu na druge istorijske discipline, doprineli su tome da pitanja vezana za porekla naroda postanu središnja tema istorijskog istraživanja u 19. i početom 20. veka. Arheologija, koja je tradicionalno bila vezana za klasičnu filologiju, naročito je bila

---

<sup>36</sup> Osim u Ilijadi (XVI, 333), Pelazge kao narod iz daleke prošlosti pominje Herodot (I, 56), a potom Strabon. (V, 2,4; VII, 10). Herodot misli da su oni govorili varvaskim jezikom i da je antički narod, kao pelaški pretapajući se u Helene, zaboravio svoj i naučio helenski jezik, dok Strabon kaže da su Pelazgi bili rasprostranjeni po celoj Heladi i definiše ih kao prastari narod.

podložna uticajima lingvistike, te su poreklo naroda u prošlosti, njihova teritorijalna rasprostranjenost i srodnost takođe postali glavne teme arheološkog istraživanja (Blench 1997). Ovo je došlo do punog izražaja formulisanjem kulturno-istorijskog pristupa, koji je suštinski odredio dalji pravac razvoja arheologije u 20. veka. Kultura, poistovećena sa narodom, odnosno jezikom, kao glavna jedinica istraživanja prošlosti, potom migracija i difuzija kao glavni mehanizmi koji objašnjavaju promene u prošlosti, osnovne su pretpostavke na kojima je zasnovan kulturno-istorijski pristup u arheologiji (Jonson 1997; Olsen 2002; Palavestra 2011a), a one su, kao što se vidi, originalno formulisane u kontekstu razvoja istorijske lingvistike.

Naime, trebalo bi se podsetiti da je čuveni nemački arheolog, ujedno i jedan od utemeljivača kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji, Gustav Kosina (Gustaf Kossinna) bio lingvista po osnovnom obrazovanju i da je njegovo istraživanje i formulisanje "naseobinske arheologije" bilo potaknuto pitanjem indoevropskog porekla Germana. Pripisujući naročito veliku starost neolitu severne Evrope, što se kasnijim istraživanjima pokazalo netačnim, Kosina je tvrdio da je to ono vreme kada su se Indoevropljani iz svoje nordijske pradomovine počeli raseljavati širom Evrope i Azije. Tako je pretpostavio jedanaest talasa migracija, delom primarnih, iz same pradomovine, delom sekundarnih, iz drugih oblasti do kojih su najpre bili dospeli. Arheološke dokaze za ovakve migracije Kosina nalazi u slučajnim i izrazito formalnim analogijama između određenih elemenata materijalne kulture, koje smelo povezuje bez obzira na nepremostive razlike u prostoru i vremenu (Garašanin 1988, 12-13). Primera radi, sličnost u sistemu ukrašavanja grnčarije *Mondsee* grupe u alpskom prostoru oko 2000. godine p.n.e, sa mnogo strajjim pojavama u neolitu severne Evrope s jedne i sa sistemom zantno kasnije dekoracije geometrijske keramike Grčke s druge strane, poslužila mu je kao dokaz da nosioci *Mondsee* grupe predstavljaju Grke na prelazu iz indoevroske pradomovine do njihove istorijske teritorije. Iako najpoznatiji, Kosina nikako nije bio usamljen u svom pristupu i metodu istraživanja materijalnih ostataka prošlosti koji su uspostavljeni pod uticajima istorijske lingvistike.

Upravo sličnu tendenciju povezivanja lingvističkih i arheoloških podataka, s idejom da se istraži poreklo poznatih naroda u prošlosti, moguće je zapaziti i u istraživačkoj koncepciji Balkanskog instituta. Primera radi, Paul Krečmer, jedan od istaknutih saradnika ovog Instituta, objašnjava u prvoj *Knizi o Balkanu*,<sup>37</sup> u članku *Praistorija Balkana u ogledalu jezika*, razloge za jedan integralan pristup arheologije i lingvistike u istraživanju prošlosti kojim se rukovodi balkanologija:

*"Tu temu (praistoriju) rasvetljavaju donekle dve nauke: arheologija i lingvistika. Arheologija crpe svoje znanje iz ostataka preistorijskog stanovništva i njegove materijalne kulture, ali nije u stanju da utvrdi narodnost i jezik tog stanovništva. Lingvistika opet dolazi baš do tih jezičkih rezultata..."* (Krečmer 1936, 21).

U interdiciplinarnom konceptu Balkanskog instituta arheologija je, kao što se vidi, bila pozvana da, kad god je to bilo moguće, zaključke do kojih se došlo lingvističkim istraživanjima ilustruje i potvrdi arheološkim materijalom. Drugim rečima, bila je pozvana da tragom istorijske lingvistike traga za materijalnim ostacima kojima bi dopunila znanja o istoriji i kulturi naroda na Balkanu. U tom interdisciplinarnom odnosu između arheologije i lingvistike koji je začet na Balkanskom institutu, a koji je već imao svoju celovekovnu tradiciju na nemačkim univerzitetima, arheologiji je pripao zadatak da putem materijalnih ostataka prepozna i potvrdi distribuciju naroda i plemena i njihovu kulturu u prošlosti. Drugim rečima, moglo bi se reći da su, između ostalog, upravo kroz rad ovog Instituta postavljeni temelji za razvoj znamenite kulturno-istorijske škole u Srbiji.

---

<sup>37</sup> Balkanski institut je pored svog stručnog časopisa (*Revue internationale des etudes balkaniques*), za širu čitalačku publiku namenio specijalno izdanje – *Knjiga o Balkanu (1936.)*, u kojem su u nešto izmenjenoj verziji sabrani ključni radovi autora koji su objavljivali za *Revue internationale des Etudes balkaniques*.

### **Helenistička Vinča Miloja M. Vasića**

Prvi školovani arheolog u Srbiji, Miloje Vasić, iako obrazovan na vodećim nemačkim univerzitetima za istraživanje antike koji su formulisali klasičnu arheologiju kao istoriju umetnosti antičkog perioda, nije, međutim, bio tipični predstavnik ove škole<sup>38</sup>. Zapravo, Vasić je dosledno sledio nemačku školu u pogledu značaja koji je pripisivao antičkoj grčkoj kulturi, ali je u toj oceni preterao, čak i po utisku njegovih savremenika, što ga je odvelo u krajnje neprihvatljive interpretacije praistorije Balkana. Po povratku u Srbiju 1899. godine, Vasić je kao kustos Narodnog muzeja i profesor arheologije na Velikoj školi, svoje prve radove posvetio pitanjima antičke rimske prošlosti na području Srbije. Međutim, našavši se u zemlji neobično bogatoj praistorijskim nalazima Vasić se vrlo rano okrenuo pitanjima balkanske praistorije (Bošković Dj. 1958; Garašanin 1984). Pa ipak, znanja iz antičke grčke prošlosti do kraja će ostati osnovno polazište svih njegovih istraživačkih pitanja i odgovora. Naime, okolnosti da su se u vreme njegovog istraživačkog stasanja i razvoja desila najveća otkrića iz oblasti antičke Grčke - koja je, ne treba zaboraviti, bila glavna oblast njegovog interesovanja i obrazovanja - kao što su Šlimanovi nalazi u Troji i Mikenima, kao i potpuno novi rezultati istraživanja Artura Evansa na Kritu uticale su u velikoj meri na njegov

---

<sup>38</sup> Kompletanu bibliografiju radova M.M. Vasića navodi Marić 1958, xv-xx.

istraživački pristup praistoriji Balkana. Pre svega, ti lokaliteti su svojim otkrićima fascinirali i akademsku i širu javnost, iznoseći opipljive podatke o znatno dubljim slojevima praistorijske prošlosti antičke grčke kulture o kojima se pre toga po pravilu znalo samo iz mitskih i literarnih ostataka. Moglo bi se pomišljati da je ovo bio bar jedan od razloga zašto je Vasić celog svog života tvrdoglavo tragao sa ostacima grčke kulture u balkanskoj praistoriji.

U vreme kada u evropskoj praistorijskoj arheologiji postaje sve popularnija nordijska teorija o kulturnom primatu severa u razvoju evropske praistorije, Vasić je bio kritičan prema takvim idejama i ukazivao na značaj egejskih uticaja koji su preko Balkanskog i Apeninskog poluostrva stizali do Srednje Evrope (Garašanin 1984). Uvidevši niz analogija između bronzanodopskih nalaza na teritoriji Srbije i mikenskih nalaza u Egeji, Vasić je u svojim ranim radovima ukazao na ključnu ulogu egejskih uticaja na razvoj metalnog doba na Balkanskom području (Vasić 1906 a,b). Teorija o kulturnim uticajima koji su dolazili sa jugoistoka Evrope, koju je Vasić formulisao istražujući u bronzanodopske nalaze iz Srbije, uz sve šanse da ga uvrsti u red vodećih praistoričara tog doba, zavela ga je, međutim, u ćorsokak antičke prošlosti. Radovi koje je u *Starinaru* objavio dve godine kasnije, naročito oni koji se bave nalazima tipa Žuto Brdo u potpunosti su revidirali njegovu prvobitnu hronologiju, jer je početak veze Podunavlja sa Egejskim svetom pomerio u 7. vek p.n.e. čime je arhajska grčku kulturu istakao kao ključnu za razvoj balkanske prošlosti (Vasić 1908a,b; Vasić 1910). U krajnjem ishodu, ovo ga je dovelo do toga da je u finalnoj analizi svojih višedecenijskih istraživanja na lokalitetu Vinča, klasifikovao kao helenističke najmlađe slojeve i nalaze sa ovog, kao i niza drugih lokaliteta koje je smatrao istovremenim (Vasić, 1934; Vasić 1936 b,c,d )<sup>39</sup>.

---

<sup>39</sup> Lokalitet Vinča je još tokom devedesetih godina 19. veka privukao pažnju i domaćih i evropskih arheologa zbog hiljade, pretežno keramičkih, objekata koji su pre početka bilo kakvih iskopavanja prikupljeni na ovom lokalitetu i preneti u Narodni muzej u Beogradu. Prva terenska istraživanja organizovao je Vasić 1908. godine koja će, uz finansijsku pomoć sa strane (na prvom mestu novčanim sredstvima Ruskog arheološkog instituta), biti nastavljena 1911-1913. godine. 1924. godine Vasić nastavio istraživanja u saradnji sa britanskim arheologom John Lynton Meyers koja su, međutim, obustavljena zbog nedostatka finansijskih sredstava. Nekoliko godina potom, putem ličnih poznanstava Vasić je došao do značajne finansijske podrške britanskog mecena Čarlsa Hajda (Charles Hyde) iz Brimingema koji je obezbedio sredstva za nekoliko budućih kampanja (1929-1931, 1933-1934) (1983).

Osim što je tvrdio postojanje "nesumnjivog kontinuiteta" grčke kulture koji se održao na ovom području još od arhajskog doba sve do vreme helenizma, Vasić je čak pomišljao da je u vreme helenizma, "Vinča bila u kulturnoj – možda i u političkoj, a utoliko pre u kultnoj vezi sa Malom Azijom i Jonijom" u prilog čega navodi nalaze novca dijadoha Lizimaha nađenih u Kargaču, koji je, kao što se zna, nakon Aleksandrove smrti vladao Azijom, Trakijom i Makedonijom (Vasić 1954, 157).

Bez obzira na to što se sa današnje tačke istaženosti ne može prihvatiti Vasićeve hronologije i tumačenje Vinče, to što je u njenom kulturnom sloju, između ostalog, nedvosmisleno identifikovao i helenističke nalaze (Vasić 1936b, 199), navelo me je da njegovu interpretaciju, takođe, uvrstim u analizu konteksta u kome je istraživao helenizam, odnosno helenistički nalazi u Srbiji. Ovo smatram važnim, naročito s obzirom na autoritet koji je ovaj istraživač imao među generacijama srpskih arheologa, kao i zbog uticaj koji je njegovo delo imalo na razvoj srpske arheologije u celini. Otuda sam pretpostavila da se u Vasićevim interpretacijama helenizma mogu naći neki važni aspekti mišljenja uz koje je lakše razumeti kasnije pojave u razvoju koncepta helenizma u domaćoj arheologiji.

Uprkos očiglednim stilskim, tehnološkim i funkcionalnim razlikama između arheološkog materijala otkrivenog u Vinči i arhajskih nalaza iz Egeje, Vasić je odlučno insistirao na navodnim analogijama i indirektnim istorijskim izvorima koji dokazuju arhajsko poreklo vinčanske kulture. Priznajući da na vinčanskom lokalitetu nije pronađen nijedan fragment grčke arhajske keramike, nijedan komad novca, niti monumentalna arhajska arhitektura (Vasić 1936b, 176), on je nalazio sličnosti u materijalnoj kulturi ovih, prostorno i hronološki, udaljenih područja. Razloge za pomenuta odstupanja u analogijama Vasić nalazi i u tome što je Vinča samo "ogranak jonske kulture u perifernoj i varvarskoj oblasti" (Vasić 1936b, 175), koju su osnovali kolonisti iz Jonije, ali su u njoj živeli i "drugi nacionalni elementi", te se stoga može smatrati kolonijom "Miksijelina

(Μιξέλληνας)" (Vasić 1936b, 176)<sup>40</sup>. Kao takvo naselje je, po Vasiću, nastavilo da živi sve do dolaska Rimljana na Balkan.

Vasićeva hronologija Vinče počiva prevashodno na uspostavljanju analogija između vinčanskih nalaza i materijala iz jonskih kolonija na obali Egejskog i Crnog mora. Iako se analogije koje je on izneo u prilog datovanju ne mogu smatrati čak ni formalnim, pošto se vinčanski materijal i stilski, i tehnološki i funkcionalno bitno i očigledno razlikuje od ostataka poreklom iz Jonije, on je insistirao na takvim dokazima koji "nesumnjivo" potvrđuju vreme osnivanja naselja u Vinči, kao i kasniji kontinuitet koji seže do doba rimskog osvajanja. Pored toga, radio je stratigrafsko kotiranje svakog predmeta posebno, što, po njegovim rečima, potvrđuje "svagda pojavu istih osnovnih karakteristika na istim kotama, iako na raznim tačkama ovog naselja" (Vasić 1963b, 186). Iako prepoznate razvojne faze, utvrđene na osnovu dobijenih kota, u prvi mah nije iskoristio da kulturni sloj u Vinči podeli u periode (tipa: arhajski, klasični, helenistički), u svojim kasnijim radovima on eksplicitno navodi helenistički sloj Vinče (1953: 34), koji, po njemu, pripada mlađem gvozdenom dobu. Nalazi iz ovog sloja kojima Vasić poklanja naveću pažnju pripadaju grupi tzv. panonske keramika, koja se u Vinči pojavljuje u sloju između 3,9m i 0,2m, koju on u indeksu pojmova u svojoj monografiji iz 1936. godine takođe imenuje kao helenističku (Vasić 1936b, 136; tabla LXXVI, Sl. 286, 287, 288, 289; tabla LXXVII, Sl. 290, 291a, 291b; sl 294 a,b).

*"Panonska keramika je samo jedna novina u kulturi vinčanskih stanovnika. Njena pojava niti bitno menja, niti prekida dotadašnju kulturu u Vinči. Ona samo bogati vinčansku keramiku novim oblicima i novom vrstom dekoracije odmenjujući urezane trakaste ornamente sa žigosanim ubodima. S ovom poslednjom vrstom, koja postoji od 6,1m do 3,1m "panonska keramika" je u jednom kraćem vremenskom intervalu, od 3,9m do 3,1m savremena. Posle 3,1m ona je potpuno zamenjuje. "Panonska keramika" je u Vinču najpoznija keramička vrsta, a izrađivana je sve do kraja njena naselja" (Vasić 1936b, 135-136).*



Reč je o ručno pravljenim posudama, pretežno od "nedovoljno prečišćene zemlje", boje od crne, preko mrko-crvene do blede crvene. Oblici koje Vasić prepoznaje među fragmentima tzv. "panonske" keramike su amfora, zdela, pitosi, dok u najvećem broju slučajeva navodi fragment "suda". On ističe da posude "panonske" keramike često ima oblike, koji se mogu objasniti samo uticajima metalnih uzora. Površine posuda je najčešće "prevučena crnom prevlakom", koja je nekada uglačana, a nekada nije. Od ornamenata najprisutnije su urezane prave i krive linije, spirale, redovi horizontalnih uboda, plići i kraći urezi postavljeni na različite načine, plastične i urezane trake od kojih su pojedine naizmenično ispunjene ubodima i sl. Ornamentalni motivi takođe često imitiraju pojave na metalnom posudu (Vasić 1936b, 160, 166-138, 199).

Može se uočiti da je Vasić, bez obzira na izrazite greške u hronologiji balkanske praistorije, u tumačenju artefakta koje je smatrao helenističkim koristio iste opšte pretpostavke o razvoju materijalne kulture u ovom periodu koje su proizašle iz tradicije istorijsko-umetničkog pristupa. Najpre, on je helenističku, odnosno panonsku, keramiku smatrao u osnovi grčkom, ističući da "njena pojava niti bitno menja, niti prekida dotadašnju kulturu u Vinči (Vasić 1936b, 135-136). Kao što je većina istoričara umetnosti smatrala da su sve forme helenističke kulture, bez obzira na orijentalne uticaje, u osnovi ostale grčke (Burstein 1997; Politt 1993), isto stanovište nalazimo i kod Vasića. Uočene promene poput novih oblika i novih vrsta dekoracije na najmlađim, helenističkim, nalazima iz Vinče, Vasić je u skladu sa šire prihvaćenom pretpostavkom o razvoju keramike tokom helenističkog perioda, doveo u vezu sa uticajem odnosno pokušajem imitiranja metalnog posuda u keramici.

*"Najinteresantnija pojava na "panonskoj" keramici je dug život pojedinih njenih karakterističnih odlika, čiji postanak u oblasti istočnih Grka pripada arhajskom dobu, a u Vinči se ona pojavljuje i pri kraju 1 veka pre n.e. Ma koliko interesantna i zagonetna, ta pojava nije neobjašnjiva. Jonskom kolonizacijom crnomorskih obala preneti je i u Dunavsku dolinu kultura i civilizacija grčkog arhajskog doba kao prva viša i razvijenija kultura, koja je za sobom ostavila duboke i neizgladive tragove. Ona se ovde, kao mikenska kultura u Joniji, održala*

*kroz vekove, osvežena stalnim kulturnim kontaktom između dotičnih oblasti čak i za vreme rimske vladavine u Dunavskoj dolini kao i docnije"* (Vasić 1936b, 138).

Ukratko, Vasić helenističkom označava poslednju fazu života na ovom naselju koja se hronološki, po njemu, poklapa sa helenističkim periodom i proteže dalje, u vreme rimskih osvajanja, ali materijalna manifestacija tog doba u ovom području je, po njemu, očito drugačija od onoga što se uobičajeno podrazumeva pod helenizmom. Ono što helenističku, panonsku, keramiku čini specifičnom jeste to što ona odražava visok stepen arhaizma, odnosno elemenata koji se uobičajeno sreću na grčkom materijalu iz arhajskog perioda, koji su se, međutim, u ovom području održali u kontinuitetu bar do 1. veka p.n.e.

Za razumevanje Vasićeve uloge u srpskoj arheologiji, ponajmanje je važno to što je Vinča pogrešno datovana, naročito ako se ima na umu stepen neistraženosti ovog i šireg područja u to vreme. Daleko je zanimljivije sagledati na koji način je Vasić objašnjavao tako drastične i očigledne razlike u arheološkom materijalu koji je on, međutim, smatrao analogijama i istovremenim. Znatno pre konačne sinteze o Vinči (1936 a,b,c) Vasić je, revidirajući svoje prvobitne zaključke o vezama Balkana i bronzanog doba Egeje, bio prinuđen da stilske analogije između nalaza sa teritorije Srbije i mikenskih nalaza u Egeji, koje je prvobitno uočio (Vasić 1908a,b; Vasić 1910), objasni kao *survivance*, tj. nasleđe iz mikenskog doba koje je kao gradivni element arhajske grčke kulture znatno kasnije preneto na Dunav u vreme velike grčke kolonizacije (Vasić 1910, 195-201; 1953a, 47). Na isti način je, kao što se vidi, očigledne razlike između vinčanske "panonske keramike" i istovremenih grčkih (helenističkih) nalaza objašnjavao kao *survivance* elemenata arhajske grčke kulture na panonskoj keramici iz kasnijeg, helenističkog perioda. Drugim rečima, u materijalu "vinčanske kolonije" koji bi, prema Vasićevoj interpretaciji, hronološki odgovarao helenizmu, održali su se tragovi arhajske kulture, kao što su se u Joniji vekovima nakon njenog prestanka održali tragovi mikenske kulture. Kulturna pojava koju Vasić označava kao *survivance* je navodno zabeležena na različitim područjima i u različitim periodima, a naročito se da jasno i očigledno pratiti u razvoju grčke kulture, počev od kritsko-mikenskog doba do danas (Vasić 1951, 13-16).

Iako bi se moglo reći da je Vasić "dugo trajanje", odnosno kontinuitet određenih elemenata, smatrao kroskulturnim fenomenom (v. Vasić 1951), on je, ipak, uočenu arhaičnost i konzervativnost u pogledu izbora motiva i celokupne izrade artefakata, kao naročito prisutnu i izražnu karakteristiku na vinčanskim ostacima dovodio u direktnu vezu sa drugom važnom pojavom - *kontinuitetom autohtone kulture* (Vasić 1954). To podrazumeva kontinuitet dominantne (autohtone) kulturne tradicije vezane za konkretno geografsko područje, koji se ispoljava, a ponekad i suštinski određuje neke kulturne manifestaciju iz mlađih perioda. Iako se tokom vremena narodi menjaju, kultura autohtona, što su u Vasićevom slučaju bili Jonski Grci doseljeni na obale Dunava i helenizovani varvari,<sup>41</sup> ostaje dominantna, odnosno prenosi se na duhovni i kulturni svet kasnijih doseljenika. Iz svega navedenog, može se zaključiti da je Vasić izvesne razlike između egejskog/grčkog i vinčanskog helenizma, odnosno upadljivi stilski "arhaizam" na vinčanskom materijalu, objašnjavao dominantnim uticajem "kulture autohtona" na Vinčanskom području koji se ogleda kroz "dugotrajnje", odnosno *survivance* kulturnih tradicija.

Osim što mu je upotreba koncepta *survivance* omogućila da određene pojave u vinčanskom materijalu dovede u hronološku i kulturnu vezu sa arhajskom Grčkom, Vasiću je isti koncept koristio i prilikom tumačenja određenih pojava u savremenoj kulturi. Tako je, pretpostavivši da je Vinča jonska kolonija iz arhajskog perioda, niz običaja u savremenoj srpskoj kulturi doveo u vezu, odnosno protumačio kao izvorno grčke (Vasić 1954). Na primer, rekonstruišući elemente Dionisovog kulta u savremenim običajima, koji se u određenim delovima Balkan prate još od arhajskog perioda, Vasić ističe kako su "u tom dugom vremenskom intervalu" prešle preko ove oblasti invazije

---

<sup>41</sup> Na više mesta Vasić postavlja pitanje etničke pripadnosti stanovnika Vinče. Polazeći od toga da su Vinču osnovali istočni Grci (Jonjani) on dalje precizira da su kolonisti jonskih kolonija bili raznih rasa i narodnosti koje su tada postojale u Egeji i na obalama Male Azije (Vasić 1936b, 180). Stoga se, kako ističe Vasić, "može zaključiti, da su stanovništvo Vinče sačinjavali razni nacionalni elementi, među kojima grčki element izvesno nije bio najmalobrojnije zastupljen. Civilizovanjem autohtonih i mešavinom između njih s jedne strane i grčkih i drugih kolonista s druge strane postalo je to stanovništvo, ono što Herodot i mi, podrazumevamo pod imenom Μυζέλληνες, to jeste varvarizovani Grci ili jelinizovani varvari, kakve ih predstavljaju i sve proučene karakteristične odlike na očuvanim kulturnim ostacima iz Vinče" (Vasić 1936b, 184)

raznih naroda, među njima i invazije Srba u 7. veku i Bugara u 11. veku, "ali te invazije nisu iskorenile orgijazam (sastavni ritual Dionisove religije) u dubokim popularnim slojevima autohtona. Na protiv, on se održava i danas u istočnoj polovini trupa balkanskog poluostrva" (Vasić 1954, 161). Slično objašnjava i poreklo slave kod Srba, koju vezuje za grčki kult pokojnika:

*« Ako naš narod nije imao kult pokojnika pre doseljavanja na Balkan, on ga je morao ovde primiti od već davno grčiziranih autohtona s kojima se izmešao i primio ih u svoju sredinu. Ne sme se zaboraviti, takođe, da su Srbi ušli u oblast Vizantije koja je i pre i posle primanja hrišćanstva bila zemlja Jelina i jelinizovanih autohtona još od doba osnivanja Vinče. Novi stanovnici, poznato je obično primaju višu kulturu autohtona. (...) Nije moralo nastati potpuno izumiranje autohtona pa da nastane rađanje novog naroda, sadašnjih Srba. Autohtoni i osvajači postojali su istovremeno jedni pored drugih, ali je bilo potrebno dugo vremena za formiranje jednog današnjeg naroda. Taj proces nas mora interesovati jer se njime jedino može pojasniti karakter Srba kao naroda, koji interesuje sve poznavaoce tih istorijskih događaja i okolnosti (Vasić 1954, 163).*

Iako su potonje generacije odbacile Vasićevu hronologiju i tumačenje Vinče kao pogrešne, moguće je uočiti da je uticaj njegovog koncepta kontinuiteta kulture autohtona vezan za specifično geografsko područje bio dalekosežan u razvoju srpske arheologije (vidi Palavestra 2011). To se, između ostalog, može uočiti i u praksama koje se tiču istraživanja helenizma (npr. Mano-Zisi 1954; Mano-Zisi i Popović 1979, 6; Parović-Pešikan 1977/8, 60).

Osim toga, pokazaće se da je njegova pretpostavka o ključnom, determinišućem uticaju koji je arhajska grčka kultura imala na ovom području za sve ono što će se događati tokom narednih vekova balkanske praistorije, bila veoma prisutna i među brojnim kasnijim autorima. Bez direktnog pozivanja na Vasića, verovatno zbog velike razlike u pogledu hronologije artefakata sa kojima su radili, oni su helenističke nalaze sa

područja Balkana veoma često tumačili kao poslednju fazu razvoja koji je započeo i može se kontinuirano pratiti još od arhajskog perioda, kada su balkanske zajednice stupile u prvi intenzivniji odnos sa grčkim centrima na jugu (npr. Grbić 1958; Mano-Zisi 1954, 6; Mano-Zisi i Popović 1959, 60-62). Kao i u brojnim drugim slučajevima, tumačenje uloge uticaja arhajske grčke kulture na ovom području interpretiraće se kao dalekosežno u tom smislu da omogućava razumevanje postanka i postojanje mnogih kulturnih pojava i običaja do današnjice (Mano-Zisi i Popović 1959, 1979, 6; Parović-Pešikan 1977/8, 60).

## **Klasična arheologija kao istorija umetnosti antičkog perioda**

### *Stilsko-hronološka klasifikacija helenističkih artefakata*

Izuzme li se Vasićeva hronologija Vinče, helenistički period u Srbiji je do Drugog svetskog rata, sudeći po broju i sadržaju objavljenih radova, u arheološkom smislu bio gotovo nepoznat. Najraniji nalazi koji su u klasifikovani kao helenistički pojavili su se kao rezultat pomenutih sistemskih arheoloških istraživanja koja su vodili zaposleni Muzeja kneza Pavla krajem dvadesetih godina 20. veka na području Makedonije. Naročito impresivne rezultate pružila su dugogodišnja iskopavanja u Stobima. U periodu između dva rata najvećim delom su otkrivene građevine koje pripadaju kasnom periodu istorije grada (4-6. vek): ulice, crkve, javni objekti i privatne palate; drugim rečima, velike površine gradske teritorije koje su mogle dati odgovor na pitanja o izgledu i planiranju kasnoantičkog grada (Parović Pešikan 1984, 97). Pošto se radi pretežno o objektima koji hronološki ne ulaze u predmet razmatranja ovog rada, ja ću ih na ovom mestu samo taksativno pobrojati onim redom kojim su otkrivani, bez detaljnijeg ulaženja u njihovu arheološku problematiku: rimsko pozorište (1924-1928), Parinejeva palata (1927-1931), episkopska bazilika (1931-1933), zapadna gradska kapija (1932-1933), sinagoga bazilika (1931-1932), Poliharmosova palata (1931-1932), Peristerijina kuća (1933-1934), bazilika sa krstionicom/civilna bazilika (1937), kompleks episkopske palate

(1941) (Petrović J. 1932, 1932/34; Mano-Zisi 1933/34a,b, 1936) . Uz prateće pokretne nalaze, pretežno kasnoantičkog perioda, otkriven je i manji broj arheoloških ostataka helenističkog doba, što je već tada navodilo na pretpostavku o znatno starijem poreklu grada. Međutim, verovatno iz želje da se otkrije što veća površina sa monumentalnim gradskim objektima, retko se išlo u njihovo detaljnije stratigrafsko ispitivanje, a nalazi iz ranijih perioda su samo delimično sakupljeni, i to uglavnom samo oni koji su smatrani umetničkim delima od "neprocenjive" vrednosti (Petković 1937)<sup>42</sup>.

U jednom izveštaju o kampanji iz 1927/28. godine, rukovodilac istraživanja Vladimir Petković, među pretežno rimskim skulpturama navodi i tri primerka helenističke skulpture: mermerni reljef sa predstavom Pana i nimfi kako igraju (kat. 64), bronzana skulptura satira koji svira frulu (kat.65) i bronzana skulptura satira koji igra (kat. 66) (Petković 1937, 12-21). Izraziti istorijsko-umetnički pristup prilikom analize pomenutih nalaza odredio je, ili bolje reći ograničio, interpretativne okvire Petkovićevog rada. Nakon sumarne napomene o kontekstu nalaza – da potiču iz severoistočnog peristila Teodosijeve palate, i ugrubo određene dekorativne funkcije skulptura, autor potom prelazi na deskripciju svakog pojedinačnog komada sa detaljnim napomenama o fizičkom položaju predstavljenih figura. Nakon opisa nalaza, sledi pokušaj da se, na osnovu uočenih stilskih karakteristika, odredi hronologija svakog komada. Tako, na primer povodom *Igre nimfi sa Panom*, Petković ističe da je reč o primerku arhaističke umetnosti što se vidi po "krutim linijama nabora na draperijama, crtama lica, ritmu igre i krutom držanju tela kod nimfi", ali da bi reljef ipak pre mogao biti iz "helenističke epohe, pošto je ovde arhaizam znatno ublažen" (Petković 1937, 12-13). U prilog tome navodi se i to što se figure na reljefu presecaju, te se time postiže utisak perspektive i ukazuje na doba posle Lisipa (Petković 1937, 13).

---

<sup>42</sup> Na bazi rezultata do kojih se došlo tokom kasnijih istraživačkih kampanja, naročito onih koje su se odvijale u saradnji Narodnog muzeja u Titovom Velesu i Univerziteta Teksasa u Ostinu 1970-1974, definitivno su utvrđeni helenistički slojevi u stratigrafiji Stoba kao i prostorna distribucija helenističkog naselja (Mano-zisi 1973; Mano-Zisi and Wiseman 1975; Wesolowski 1973) odakle potiču uzgredni helenistički nalazi prikupljeni tokom istraživanja pre drugog svetskog rata.

U poznatoj tradiciji klasične arheologije, Petković je takođe pokušao da svoje primerke atribuiraju, ako ne konkretnom umetniku, onda bar uzoru po kome su rađene. Tako u slučaju *Satira koji igra* (kat. 66), on na osnovu položaja tela i gesta, nalazi analogije sa jednom slikom satira koju je uradio slikar Antifolis i pretpostavlja da je njegovo čuveno delo kasnije kopirano u skulpturi, te da bi primerak iz Stobija mogao biti upravo jedna od tih kopija (Petković 1937, 19)

O istim nalazima helenističke skulpture, neposredno nakon istraživanja u Stobima, pisao je Miodrag Grbić u *Umetničkom pregledu* (Grbić 1938b). Pored ovoga, *Umetnički pregled* je iskopavanja u Stobima propratio sa nekoliko priloga o gradskoj arhitekturi, mozaicima, dekorativnoj plastici i drugim nalazima "umetničke vrednosti" (Grbić 1938b; Mano-Zisi 1937,1939, 1940). Među predmetima koji se navode kao helenistički bile su dve pomenute bronzane skulpture satira (kat. 65-66) (Grbić 1938b). Ukazujući na sličnost sa poznatim nalazima satira iz Pompeja, Grbić ih je datovao u kasnohelenistički period ističući tom prilikom da je to "već ono vreme u kome se prvobitno helenističko izgubilo i primilo izgled nove rimske umetnosti". To, kako se navodi, važi za oba satira "jer je umetnički duh kod obojice isti" (Grbić 1938b, 312).

Pored Stobija, druga velika istraživačka kampanja na području Makedonije vođena je na lokaciji antičke Herakleje Linkestis (1936-1938), na zapadnoj strani Bitoljskog polja. Na osnovu istorijskih izvora zna se da je antički grad Herakleju Linkestis, koji se kontinuirano razvijao preko deset vekova (4. vek p.n.e – 6. veka n.e), osnovao Filip II Makedonski kao vojno uporište na severozapadnoj granici Linkestide (današnje Bitoljsko polje) (Papazoglu 1957: 186-194). S druge strane, postoji i mišljenje da ju je osnovao Filip V (Mikulčić 1966: 66). Još pre početka sistemskih iskopavanja, Herakleja je bila poznata u arheološkoj javnosti po nekolicini slučajnih nalaza, na prvom mestu po mermernoj statui govornika Eshina, koja je dospela u Britanski muzej, i po kopiji Fidijine *Atene Paretenos* (kat. 49) koja je, par godina pre početka iskopavanja, prenetu u Muzej kneza Pavla. O kopiji Fidijine *Atene Partenos* je rukovodilac istraživanja u Herakliji Miodrag Grbić, pisao u junskom broju *Umetničkog pregleda* iz 1938. godine. Ukazujući na stilske odlike pomenute skulpture i poredeći je sa drugim, do tada poznatim



kopijama, Grbić naročito ističe njenu "bliskost" sa originalnim Fidijinim delom, iz čega zaključuje da je "antički umetnik morao direktno crpsti inspiracije sa originala u Partenonu, kada mu je uspelo da do tančina predstavi Atenu Partenos" (Grbić 1938a, 274). Za razliku od nekih drugih autora (Popović B. Lj. 1994, 381; Mano – Zisi 1954, 6) Grbić ovu skulpturu ne imenuje eksplicitno kao helenističku, ali kaže da je "ponikla možda u danima veće umetničke slobode" (Grbić 1938a, 275), misleći, verovatno, na helenistički period grčke umetnosti. Ipak, lepotu i značaj kojim se statua ističe nad drugim kopijama on vidi upravo u tome što je "verno sačuvala tradiciju uzvišenog klasičnog stila" (Grbić 1938a, 275).

Nekoliko godina nakon ovog slučajnog otkrića, 1935. godine, nekolicina lokalnih arheologa – amatera je izvršila sondiranje terena na više mesta, prilikom čega su otkriveni monumentalni ostaci gradske arhitekture iz kasnoantičkog perioda. Na bazi ovih rezultata, Muzej kneza Pavla je naredne godine odlučio da krene u sistemsko istraživanje lokaliteta i sa gradskim vlastima u Bitolju postignut je dogovor o uslovima iskopavanja: novootkriveni spomenici biće vlasništvo opštine, a Muzeju će pripasti umetnički predmeti (kamena plastika, mozaici, predmeti primenjene umetnosti) po izboru njegovih stručnjaka (Ninković 2009, 18). O rezultatima ovih istraživanja (1936-1938) Grbić je u više navrata pisao u *Umetničkom pregledu* (Grbić 1938c, 1939). Pored izveštaja o topografiji terena, pregleda glavnih urbanih struktura i objekata i iskopavanih zona, Grbić među pretežno kasnoantičkim nalazima pominje i jednu mermernu skulpturu žene zaogrnutu plaštom u prirodnoj veličini, koju naziva "jelinističkim radom", a koja je, inače, kao spolija nađena u jednom zidu iz kasnijeg prioda (Grbić 1939, 235). Sa istog područja, iz nekropole pronađene u selu Grejašnica kod Bitolja, Grbić u drugom članku o grčkoj teraktori (1937) pominje još dva helenistička nalaza: poprsje žene sa dijademom na glavi (kat. 50) i ženu zaogrnutu u peplos (kat. 51) (Grbić 1937, 6).

U istom periodu otkriveni su i ostaci antičke nekropole u Budvi. Pošto je do otkrića došlo slučajno, prilikom izgradnje hotela Avala 1936. godine, podaci o kontekstu nalaza nisu sačuvani. Štaviše, velika količina helenističkog zlatnog nakita koji je iskopan tokom prvobitnog otkrića je opljačkana i nepovratno izgubljena (Martinović 1972, 72;

Rendić-Miočević 1959, 7). Radi prikupljanja osnovnih podataka o ovom značajnom lokalitetu sledeće godine su u reviziona istraživanja poslali Mihovil Abramić, od strane Arheološkog muzeja u Splitu i Jozo Petrović, ispred Muzeja kneza Pavla. Pošto je lokalitet u dobroj meri bio devastiran, a pokretni arheološki nalazi u velikoj meri pokradeni izveštaj ovih revizionih iskopavanja objavljen u *Umetničkom pregledu* 1939. godine sadrži vrlo malo informacija o samim helenističkim nalazima. Jozo Petrović je u njemu dao pregled stratigrafije terena u kojoj je prepoznat jedan mlađi horizont grobova sa spaljenim pokojnicima iz rimskog perioda i drugi stariji sa skeletnim sahranjivanjem koji se mogao dovesti u vezu sa, iz istorijskih izvora poznatim, naseljima grčkih kolonista na Jadranskoj obali (Petrović J. 1939)<sup>43</sup>. Iako je kasnije na ovom lokalitetu potvrđeno obilje materijala označenog kao helenistički, u ovom izveštaju nijedan nalaz ni stilski ni hronološki nije uže specifikovan kao helenistički. Mada je značajan deo budvanskih nalaza, iskopanih 1936/37. godine, ukraden, veći deo onoga što je preostalo, ili je kasnije otkupljeno od privatnih lica, danas se nalazi u muzejskim zbirkama u Budvi, Cetinju, Splitu, Beogradu i Zagrebu. Kao i u slučaju istraživanja koja su vršena na području susedne Makedonije, Narodni muzej u Beogradu je za svoju zbirku nabavio pre svega one budvanske nalaze koji se smatraju reprezentativnim u umetničkom smislu, odnosno predstavljaju "izuzetne" komade antičke toreutike (kat. 22-28) i zlatarstva (kat.29-33).

Na osnovu do sada pomenutih publikacija, kao i drugih radova sličnog sadržaja, može se uvideti da su najraniji helenistički nalazi, otkriveni putem terenskih istraživanja, pretežno svrstavani u neki od tri osnovna stila: arhaistički, klasicistički i novoatički. Svi navedeni pravci, stilski se oslanjaju na tradiciju arhajske i klasične grčke umetnosti tako što je podražavaju u formi manirizma, ili je naprosto kopiraju. Hronološki, međutim, oni nisu striktno helenistički. Arhaistički stil se, na primer javlja u 4. veku p.n.e. i traje dalje tokom helenizma. Njegove tipične osobenosti, bar kada je reč o skulpturi, su upotreba arhajskih stilskih elemenata kao što su frontalnost i pun profil prikazanih figura, ili

---

<sup>43</sup> Ovo mišljenje, da su grobovi sa inhumacijom u ovoj nekropoli odreda stariji od onih sa spaljenim pokojnicima, tj. da pripadaju periodu grčke kolonizacije je kasnije izmenjeno pošto je utvrđeno da pojedini grobovi iz rimskog, kasnoantičkog i ranohrišćanskog perioda takođe sadrže inhumirane sahrane (Rendić-Miočević 1959, 9)

specifično prikazivanje draperija sa uskim talasasto završenim prevojima (Grbić 1958, 29). Novoatički stil predstavlja isti trend u oponašanju arhajske grčke tradicije, samo što je on mlađi (javlja se u 1. veka p.n.e.) i više je, kako ističe Grbić, kopistički u odnosu na raniji arhaistički stil. Novoatički pravac došao je naročito do izražaja u ranocarskom periodu kada su Rimljani sami počeli u velikoj meri da kopiraju grčka dela, ali sa uočljivim rimskim primesama, kako navodi Grbić (1958, 29). Svi radovi u kojima je pisano o nekolicini najranijih helenističkih nalaza sa područja Makedonije i Crne Gore uglavnom se fokusiraju samo na stilsku analizu, da bi se utvrdilo kojem od pomenutih stilskih pravaca delo pripada i da bi se na osnovu toga predložilo datovanje. Tako u analizi već pominjanog reljefa sa Panom i nimfama (kat. 64), Grbić uzima u obzir stilske odlike kao što su uprošćenost likova, nesrazmerno veliki rogovi kod Pana, grubost nabora na haljinama, težina pokreta, neskladnost Panovog tela i pre svega nesrazmernost šaka obeju nimfi sa leve strane i zaključuje da "zbog svega toga nelepog i neujednačenog" ovaj reljef treba pripisati novoatičkoj školi 1. veka p.n.e. "kada je popustila ranija stilska strogost" (Grbić 1958, 30). Sličnim postupkom stilske analize Grbić, određuje druga dva reljefa iz Drača (kat. 47-48), koja je u međuveremenu nabavio Narodni muzej, kao arhaistička dela helenističke epohe (Grbić 1958, 33-34).

Sasvim u skladu sa poznatom tradicijom istorijsko-umetničkog pristupa, koji je u to vreme još uvek dominirao klasičnom arheologijom, ovdašnji autori su, kako se primećuje, prvobitno takođe bili zainteresovani isključivo za one artefakte koji se smatraju ostatkom, odnosno tragom stilskog razvoja u umetnosti. Uočene stilske sekvence u razvoju grčke umetnosti, koje je Vinkelman predočio na osnovu analize monumentalne grčke skulpture, potom su aplicirane na gotovo sve nalaze koji su, opravdano ili ne, smatrani delima umetničke vrednosti (Popović B. LJ. 1987; Grbić 1958). Grbić je, na primer, u pokušaju da stilsko-hronološki odredi helenističke terakote sa područja Makedonije (kat. 50-51), njihov razvoj i stilske osobenosti doveo u vezu sa razvojem monumentalne grčke skulpture, zanemarujući pri tome bilo kakav kontekst ili funkciju konkretnih artefakata (Grbić 1937). Iz istog istorijsko-umetničkog pristupa potiče nastojanje autora da atribuiraju artefakte tako što pretpostavljaju umetnike čija dela

su mogla biti uzor za izradu konkretnih primeraka (Petković J. 1937), odnosno određujući stilski izraz koji ih svrstava u određenu umetničku tradiciju (Grbić 1938a, 274; Popović B. LJ. 1987). U vezi sa atribucijom, bilo je i nastojanja da se putem komparativne analize pisanih podataka o određenom delu (koje obično nije sačuvano) i svih kasnijih kopija, ustanovi primerak koji stilski najvernije kopira original (Newby 2006, 52). Tako je Grbić, poredeći kopiju Atene Partenos iz Herakleje Linkestis sa drugim poznatim kopijama Fidijinog dela zaključio da je "antički umetnik morao direktno crpsti inspiracije sa originala u Partenonu, kada mu je uspelo da do tančina predstavi Atenu Partenos" (Grbić 1938a, 274).

Kada je reč o hronologiji, potrebno je primetiti da veći deo pominjanih nalaza, naročito oni sa područja Makedonije, potiče iz vremena kada su Rimljani već osvojili i naselili Balkan, odnosno teritoriju sa kojih artefakti potiču, pa autori u njihovoj stilskoj izradi prepoznaje s jedne strane helenističku tradiciju, a sa druge uticaj nove rimske umetnosti (Grbić 1937, 6; 1938b, 312; Popović, B. LJ. 1987). Drugim rečima, artefakti mogu biti stilski klasifikovani kao helenistički, a da to istovremeno ne upućuje na datovanje predmeta u helenistički period na konkretnom području. U takvim slučajevima, helenizam, kao stilski odlika, upućuje samo na kulturnu tradiciju izrade takvih artefakata u Grčkoj. Odnosno, helenističkim se smatraju svakako oni antički grčki nalazi koji hronološki odgovaraju dobu helenizma, ali helenistički mogu biti i nalazi koji potiču iz rimskog perioda, ako u njihovom stilskom izrazu postoji prepoznatljiva grčka tradicija. U prilog tome mogu se navesti i nalazi iz ostave pronađene u Tekiji na Dunavu koji su, na osnovu nalaza novca datovani u drugu polovinu 1. veka n.e, u vreme kada je balkansko područje ušlo u sastav rimskog carstva (Mano-Zisi 1954; Mano-Zisi 1957, 7)<sup>44</sup>. Sadržaj

---

<sup>44</sup> Tzv. ostava iz Tekije (rimska Transdierna) je zatvorena arheološka celina koja je slučajno pronađena 1948. godine u selu Tekija na donjem Dunavu. Reč je bakarnoj posudi koja je ležala kraj zida rimske građevine i u njoj se nalazilo 8 zlatnih komada nakita (minduše i prstenje), 90 srebrnih predmeta (narukvice, igle-ukosnice, delovi rimskog vojničkog pojasa, posuđe, embleme) i 111 komada rimskog novca (republički novac, imperatorski novac Avgusta, Tiberija, Nerona i Domicijana). Posuda je nađena na dubini oko 3 m, a bila je zakopana ispod tankog sloja pepela, uz sam zid koji je bio sačuvan na dubini od 1,5 m. Taj zid građen od lomljenog kamena debeo 0,7 m nalazio se u sastavu jednog pravougaonog prostora širokog 3, 10m koji je predstavljao završni deo neke rimske građevine. Sem ovih podataka koje je dao inženjer D. Babić koji je prisustvovao otkriću, detaljniji uslovi nalaza nisu poznati (Mano-Zisi 1957, 7).

ostave, nakit, vojnička oprema, srebrno posuđe, srebrne ikone i novac ukazuju, prema Mano-Zisiju, na heterogeno kulturno poreklo artefakata, ali sa izrazitim helenističkim obeležjima. To se pre svega odnosi na nekoliko zlatnih minduša (kat 70–72), i tri zlatna prstena (kat. 73-75) za koje se smatra da "pokazuju zanimljive primerke razvijenog helenizma" (Mano-Zisi 1957, 12, 48). Ikonografija srebrnih iskucanih ikona (kat. 76-81) koja takođe, "pokazuje vanredne kvalitet helenističke veštine" istovremeno svedoči o uticaju istočnjačkih kultova (Kibebe i Sabazija) odomaćenih na ovom području (Mano-Zisi 1954, 16). S obzirom da je, na osnovu istorijskog konteksta, ostava pripisana rimskom oficiru iz doba Domicijanovih Dačkih ratova, sadržaj njenih nalaza, prema Mano-Zisiju, ukazuje na mešoviti, ali ipak izrazit helenistički karakter kulturnih uticaja koji su se ispoljili na Balkanu nakon rimskog osvajanja. Arheološki ostaci, kako se ističe, sugerišu na izraziti kontinuitet helenizma na ovom području i tokom rimske epohe<sup>45</sup> (Mano-Zisi 1954, 16).

Ukratko, svi do sada pomenuti artefakti su klasifikovani kao helenistički s obzirom na stilske osobenosti – arhaizam, klasicizam, kopizam, koje se pretežno vezuju za helenistički period i smatraju se karakterističnim stilskim izrazom za njamlađi period grčke kulture. Pošto su neki od ovih stilskih pravaca, na prvom mestu novoatički, istovremeno posvedočeni u široj primeni i na italском poluostrvu i na drugim područjima koja su Rimljani, počev od 2. veka p.n.e, postepeno osvajali, smatra se da su oni isto tako karakteristični za rani rimski period, pa se otuda neretko klasifikuju kao grčko-rimski. Ovakvi nalazi, koji se stilski vezuju za grčku/helenističku tradiciju, ali iz rimskog perioda, smatraju se potvrdom znamenite pretpostavke o tome da je Rim preuzeo grčku kulturu kao sopstveno nasleđe i nastavio da je razvija tokom vekova u kojima su grčke zajednice u političkom smislu prestale da postoje (Popović 1987, 16). S obzirom na to da je većina najranijih helenističkih nalaza poticala sa teritorije koja je već bila osvojena od strane Rimljana ili zato što se za neke artefakte može pretpostaviti da su importovani sa

---

<sup>45</sup> Jaku helenističku tradiciju ispoljenu kroz stilske osobenosti pojedinih predmeta sa teritorije centralnog Balkana, Đorđe Mano-Zisi prepoznaje na kasnoantičkim mozaicima iz Stoba koji se datuju u 5. vek n.e. (Mano-Zisi 1937, 8-9).

italskog poluostrvo<sup>46</sup>, oni su često označavani i kao grčko-rimski. Takva klasifikacija je, kao što će se videti u nastavku, u velikoj meri uticala na specifično viđenje helenizma u praksama srpske arheologije, gde se, nasuprot uobičajenoj pretpostavci o mešanju grčke i orijentalnih kultura, kao ključna odlika helenizma vrlo često ističe mešanje grčke i rimske (italske) kulture (Grbić 1958; Popović 1987).

### *Helenizam kao prelazni period u razvoju grčko-rimske antičke kulture*

Kao što vidimo, upadljivo obeležje najranijih radova koji se na bilo koji način dotiču helenizma kao predmeta istraživanja je dominantan istorijsko-umetnički pristup. Sve do sredine 20. veka, gotovo svi artefakti klasifikovani kao helenistički, istovremeno su smatrani primercima helenističke umetnosti. U tom pogledu, klasična arheologija u Srbiji je imala mnogo toga zajedničkog sa pristupom koji se tradicionalno negovao u ostatku Evrope. Osim pristupom, ovdašnji arheolozi su se, i u tumačenju helenističke umetnosti, odnosno kulture, oslanjali na vodeće interpretacije ovog perioda koje su već više od dva veka postojale među evropskim istraživačima. U kojoj meri su se određena tumačenja helenizma, čije poreklo je moguće pratiti unazad bar do 18. veka, uvrežila kao opšta mesta klasične arheologije ilustruće odlomak iz jednog Grbićevog teksta objavljenog u *Umetničkom pregledu* iz 1941. godine, koji se ni po čemu bitnom ne razlikuje od sličnih radova objavljivanih u drugim evropskim zemljama. Naime, predstavljajući jedan od najvećih spomenika helenizma – *Oltar u Pergamu*, Grbić je izneo opštu ocenu helenističke umetnosti u odnosu na epohu, društvo u kome je ponikla, a pre svega u odnosu na razvojnu skalu istorije umetnosti koja, kako se to uobičajeno pretpostavlja, započinje antičkom Grčkom, a završava se modernom Evropom:

---

<sup>46</sup> Tri plastične vaze (kat. 34, 36) koje su u Narodni muzej dospale kada je 1937. godine, prilikom gradnje hotela u Budvi smatra se da su verovatno bile izrađene u nekoj od južnoitalskih radionica (Tarentum, Gnatia), te da su pored drugih sličnih nalaza sa Jadranske obale, importovane iz Italije (Veličković 1957, 30).

*"Prošireni grčki kulturni svet, koji je tada zauzimao čitav istočni deo Sredozemlja, traži što više umetničkih dela, a ova pojava išla je na štetu vrednosti umetničkog rada. I život je bio brži i intenzivniji, što se i na umetničkim tvorevinama ogleda. Starija umetnikova večna borba oko iznalaženja novih oblika i izraza zamenjena je ustaljenim manirima, zanatskim skoro, ali sigurnim u dopadljivosti površnom efektu. (...) Orijent, koji je sada postao neizbežan u svojim uticajima, možda samo koncepciji kolosalnog u religioznom i nadzemnom u mitskom što je ranije strano bilo Grcima i njihovom izjednačavanju božanskog sa ljudskim. (...) Pergamon, Antiohija i Aleksandrija su umetnička središta grčkog jelinističkog sveta. Umetnički sjaj Atine i njenu političku moć zasenjuju ova nova mesta oslobođena klasične tradicije i političke demokratije. Ličnost izbija u svemu, i u umetnosti. Stvaraju se nove perspektive za razvoj portreta. Monarsi i dvor, vojskovođe i doglavnici, upliću se u umetnost i žele sebe u skulpturi ili slici. Tako je stvoren uslov za karakteristično, čega ranije nije bilo, kada je lepo i harmonično bilo osnovan ton u stilskom stvaranju. Ali to karakteristično je sjajno sve dotle, dok je realno. Lagano se šablonizuje i zaodeva u plašt strasnog i pompeznog, ili elegantnog i nežnog. Tu je istok udario svoj pečat, diskretno, ali osetno i neizbežno. Vremenom čega ranije nije bilo uopšte kod Grka, karakteristično dobija notu humora, postaje groteskno. Visoka kraljevska umetnost jelinizma silazi dole u najšire narodne slojeve željne i u umetnosti drečeće disonancije. Draž nakaznosti potiskuje vladalačku draž monumentalnog i luksuznog. To uglavnom važi za celu jelinističku umetnost, za slikarstvo i sitnu umetnost"* (Grbić 1941, 5-7).

Eksplícitan stav o degradaciji helenističke umetnosti u poređenju sa delima klasičnog doba Grbić dovodi u vezu sa društvenim činiocima, kao što je uvođenje orijentalnog tipa monarhije i svih društvenih tradicija koje to sa sobom donosi. Ovo je, kako on ocenjuje, dovelo do osetnog nazadovanja u odnosu na ranije dostignuti nivo umetničkog izražaja, tako da se degradacija grčke kulture u helenističkom periodu smatra

direktnom posledicom uticaja koje su orijentalne kulture izvršile na grčku umetničku tradiciju. Grbićevo polazište o degradaciji helenističke umetnosti se ispoljilo u njegovom radu u kojem pišući o kopiji Fidijine Atene Partenos iz Herakleje (kat. 49), ističe njen značaj, lepotu i važnost, s obzirom na očuvanu "uzvišenost" klasičnog stila koji se primećuje u njenoj izradi (Grbić 1938a, 275). Kao i mnogi njegovi prethodnici, na čelu sa Vinkelmanom, i mnogi savremenici, Grbić specifičan karakter helenističke umetnosti (npr. manirizam, karakterizaciju, pompeznost, i grotesknost), odnosno stilske i tehničke novine, smatra posledicom promenjenih uslova života tokom ovog perioda u najopštijem kulturno-istorijskom smislu. Tu se pre svega misli na uvođenje novog političkog poretka (monarhija nasuprot polisima), migracije Grka na istok i njihov zajednički život sa drugim populacijama, širenje grčkog jezika na osvojenim područjima i sl. Kao i cela tradicija na koju se naslanja, Grbićev pristup je izrazito helenocentričan utoliko što se, nasuprot pretpostavljenoj mešavini grčke i istočnih kultura, helenizam sagledava kao poslednji period razvoja grčke umetnosti i kulture, pri čemu se svesno ili nesvesno ignorišu druge tradicije. U slučajevima kada se, pak, obraća pažnja na uticaj istočnih tradicija, onda se one uglavnom karakterišu kao negativne i degradirajuće. Uprkos tim veoma nepovoljnim društvenim okolnostima i njihovim posledicama po umetničko stvaralaštvo, Grbić ipak vidi svrhu takve "prirode" ovog doba i njegove umetnosti:

*"Jelinizam i pored svih svojih burlesknih elemenata udario u umetnosti nove pravce. Sama epoha bila je veliki filter kroz koji je za rimsku umetnost ranih careva prošlo samo najbolje, realno, oslobođeno primesa idealizovanja i karakterizovanja. Rimski umetnici su se kod kuće, u južnoj Italiji upoznali sa jelinizmom. Pompeji i Herkulanum su jelinistička mesta na rimskom tlu. Te veze su još i pojačane uključivanjem Grčke u rimsku zajednicu. Ovo vezivanje značilo je ujedno i prestanak grčke umetničke tradicije. Novi osvajač je svugde potisnuo jelinizam i dao svoje rimsko obeležje umetnosti. Samo ponekad, sporadično i prolazno, umetnost se vraća grčkim uzorima u vidu klasicizma pod Avgustom, Markom Aurelijem ili Pupijenom. To je više bespomoćna reakcija na postojeće stanje u kome su i kopisti podražavali tradiciju. Tako se jelinizam pokazuje kao*



*neizbežan deo u kontinuitivnom razvoju grčke i rimske umetnosti kao i evropske antike uopšte "* (Grbić 1941, 7).

Iz navedenog proizilazi da je helenizam bio nužna istorijska uvertira u doba rimske umetnosti, kojim je najzad objedinjeno ono što se uobičajeno podrazumevalo pod evropskim antičkim nasleđem. Drugim rečima, Grbić posmatra helenizam kao poslednju etapu grčke umetnosti, ali i kao prelazni period, tokom koga dolazi do prožimanja i integrisanja grčkih i italjskih tradicija na rimskom tlu, što će u konačnom ishodu dovesti do formiranja nove rimske carske umetnosti. Kao što je već pominjano, uloga Rima u recepciji helenizma se tradicionalno sagledava kao ključna u procesu prenošenja i očuvanja grčke kulture tokom kasnoantičkog perioda. Usvajanjem svih "vitalnih" kulturnih odlika grčkog nasleđa, Rim je, kako se uobičajeno smatra, kroz sopstvenu kulturu održao i preneo u nasleđe Evrope kulturna dostignuća "grčkog genija", odnosno "duha". To što Grbić mešanje grčke i rimske kulture vidi kao ključnu odliku helenizma može se, dakle, pripisati interpretativnoj tradiciji kojoj je pripadao. S druge strane, pak, takvo njegovo viđenje moglo bi biti posledica toga što većina helenističkih nalaza koji su ušli u njegovu analizu potiču iz vremena kada je područje na kome su nađeni već bilo osvojeno od strane Rimljana, ili je reč o artefaktima za koje se smatra da su importovani sa Italjskog poluostrva. Drugim rečima, takvi artefakti bi se mogli okarakterisati kao ostaci helenizma na rimskom području, pa zato i ne čudi što Grbić najveću pažnju posvećuje uticaju koji je grčka kultura imala na Rim tokom helenizma.

Kao što je u opštem tumačenju helenizma, zasnovanom na analizi Oltara u Pergamu, ukazivao na ključnu važnost ovog doba kao prelaznog perioda u razvoju grčko-rimske umetnosti (Grbić 1941, 7), Grbić je do istog zaključka došao i prilikom tumačenja helenističkih skulptura sa teritorije Makedonije (Grbić 1958, 44). Naime, težište njegove analize helenističkih skulptura koje uzima u razmatranje, jeste da se ukaže da ovi ostaci svedoče o procesu integrisanja i međusobnog uticaja grčke i italjske kulture, između ostalog i na teritoriji Balkana. Prema Grbićevom tumačenju, taj proces je inicijalno započeo na tlu Italije, u Velikoj Grčkoj nekoliko vekova pre helenizma (tokom arhajskog perioda), a moguće ga je, kako on smatra, pratiti na osnovu materijalnih tragova na

teritoriji Makedonije počev od 2. veka p.n.e, a na teritoriji Srbije počev od 1. veka n.e. Kako je Rim vojno i politički osvajao teritoriju po teritoriju, od kojih je balkansko područje bilo među prvim, prenosio se, prema Grbiću, i ovaj kulturni proces i ostavljao je svoje tragove u materijalnoj kulturi (Grbić 1958).

Tragove ovog procesa, tj. stilskog mešanja grčkih i italskih tradicija, Grbić prepoznaje, između ostalog, na pominjanim nalazima dva bronzana Satira iz Stoba (kat. 55-56), koji u osnovi pripadaju tzv. pompejanskoj (novoatičkoj) umetničkoj školi, koja se na tlu Italije (u Lacijumu i Kampaniji) razvila u vreme helenizma pod izrazitim grčkim uticajem (Grbić 1958, 44). Upravo je ovaj umetnički centar na tlu Italije u kome je došlo do interakcije grčke (helenističke) i rimske (italske) umetnosti, najviše doprineo tome da rimska umetnost preuzme grčke tradicije i postane nastavak helenističke umetnosti (Grbić 1958, 42). Drugim rečima, pompejanski stil, koji Grbić uočava na satirima iz Stoba predstavlja mešavinu grčke (helenističke) i italske umetnosti i ona predstavlja čvrstu osnovu u formiranju potonje carske rimske umetnosti (Grbić 1958, 42). O razvojnoj vezi između helenističke grčke i rimske umetnosti svedoče po Grbiću i četiri mermerne glave pronađene na tlu Makedonije (Kat. 63, 67-69). I portretna umetnost koja je počela da se razvija krajem 4. veka p.n.e. je upravo tokom tri helenistička veka postala izraženo realistična, za razliku od klasičnog idealizovanja, te se otuda može smatrati da je helenistički portret bio preteča rimske portretne umetnosti. Sličan pristup i tumačenje helenističkog portreta moguće je naći i u tekstu Ljubiše Popovića koji je povodom izložbe *Antički portret u Jugoslaviji*, štampan uz katalog nalaza (Popović B. LJ. 1987). Pomenute, kao i niz drugih nalaza iz Makedonije, datovanih u helenističko doba (npr. dve terakote tipa tangara nađene u grobovima na području antičke Herakleje Linkestis (kat. 50-51), Grbić koristi kao dokaz da je područje Makedonije u vreme helenizma bilo uključeno i integrisano u tzv grčki kulturni krug. Potporu ovoj tvrdnji on nalazi u tome što se za neke od predmeta na koje se poziva može tvrditi da su rađeni u lokalnim makedonskim radionicama (Grbić 1958, 36-37). Iako su severnija balkanska područja (u čiji sastav ulazi i teritorija Srbije) ostala izvan helenističkog sveta, prirodna, geografska veza sa južnim grčkim područjima je, kako se ističe, omogućila izvestan upliv, odnosno

uticaj helenizma i na ovoj teritoriji. Kada su ova područja, koja "prirodno" gravitiraju ka grčkim kulturnim centrima osvojena od strane Rimljana i postala deo rimske imperije, inteziviran je proces mešanja i međusobnih uticaja s jedne strane grčke (helenističke), a sa druge rimske umetnosti (Grbić 1958).

Osim što je u skladu sa široko rasprostranjenim viđenjem uloge Rima u prenošenju nasleđa antičke grčke kulture, Grbićevo tumačenje pomenutih nalaza kao primeraka rane grčko-rimske umetnosti, potrebno je sagledati u kontekstu celokupnog narativa u okviru kojeg on iznosi takvo tumačenje. Rad u kome iznosi ovo stanovište – *Grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju* (1958) ima za cilj da predstavi razvoj antičke umetnosti na centralno-balkanskom području (misli se na područje današnje Makedonije i Srbije) od početka I milenijuma p.n.e do 4. veka n.e. Istorija umetnosti koju u ovom radu rekonstruiše Grbić odnosi se isključivo na elemente grčke i rimske umetnosti koji su ostavili trag na pomenutoj teritoriji. Ostaci koji bi eventualno svedočili o nekoj lokalnoj umetničkoj koncepciji su samo uzgred i sporadično pomenuti u ovoj istorijskoj analizi razvoja umetnosti. Polazeći od pretpostavke da je zbog svog geografskog položaja centralni Balkan tokom ove duge vremenske sekvence bio izložen naizmeničnim, a ponekad i istovremenim uticajima Grčke s jedne i Italije s druge strane, Grbić pokušava da sagleda kakve su i kolike tragove ovi umetnički centri ostavili na tom prostoru u vremenskom razdoblju dužem od jednog milenijuma (Grbić 1958, XV). Otuda su predmet njegove analize isključivo "dela visokog umetničkog kvaliteta", što će reći: oni komadi koji se mogu dovesti u vezu sa grčkom, odnosno rimskom umetničkom produkcijom (Grbić 1958, XIII).

Uzme li se u obzir da Grbić kao ključnu odliku helenizma vidi mešanje grčkih i italjskih tradicija, moglo bi se ustvrditi da je njegovo nastojanje da pokaže kako je centralni Balkan vekovima pre helenizma bio izložen naizmeničnim, a ponekad i istovremenim uticajim Grčke, odnosno Rima, trebalo da ukaže da se, između ostalog, upravo na Balkanu odigrala uvertira u istorijski proces svetskih razmera, koji će, kako se onda uobičajeno smatralo, ključno doprineti razvoju moderne kulture i njene umetnosti.

### *Istorijsko-umetnički pristup u službi tradicije*

Na osnovu svega onog što je do sada rečeno, može se konstatovati da je klasična arheologija u Srbiji, kao uostalom i u ostatku Evrope, istraživala ostatke antičke prošlosti prvenstveno kroz sagledavanje njihovih umetničkih vrednosti, s ciljem da se ukaže na značaj koji one imaju u savremenoj kulturi. U takvoj koncepciji, arheološki kontekst artefakata bio je gotovo u potpunosti zanemaren, a predmet istraživanja bili su objekti sami po sebi, odnosno njihova umetnička vrednost. Iako su određeni podsticaji za promenu takvog istoričarsko-umetničkog pristupa pojavili već krajem 19. veka, usled razvoja arheološke metodologije u praiistorijskoj arheologiji, generacije koje su i dalje obrazovane po modelu nemačke *Alttertumswissenschaft* nisu adekvatno odgovorile na nove izazove i ostale su i tokom većeg dela 20. veka na stanovištu začetnika discipline. Uvrežena predstava o stilskom razvoju, njenoj dinamici i dostignućima pojedinih faza aplicirana je na svaki novootkriveni artefakt. To je dovelo do izrazite stagnacije u razvoju, kako u pogledu pristupa i metodologije, tako i problematike vezane za antičku prošlost. Ova opšta tendencija u klasičnoj arheologiji jasno je došla do izražaja i u srpskoj arheologiji, utoliko što se može primetiti da su radovi koji se bave helenističkim nalazima, kako po predmetu i sadržaju, tako i po strukturi i pristupu, ostali prilično ujednačeni tokom većeg dela istorije discipline. Ilustracije radi, osvrnuću se na zbirku helenističkih terakota sa područja antičkog Amfipolisa o kojoj je pisao M. Veličković 1958. godine, potom, T. Cvijetićanin 1992. godine i V. Krstić 2009. godine. Najraniji primerci ovih terakota (kat. 1-21), inače prvi put publikovani 1958. godine u tematskom katalogu Narodnog muzeja - *Katalog grčkih i rimskih terakota* (Veličković 1958), dospeli su u muzej još krajem 19. veka, potom je manja zbirka otkupljena početkom 20.

veka<sup>47</sup>. Narodni Muzej u Beogradu je 1967. godine otkupio iz privatnog vlasništva novih 340 komada terakota istih tipova o kojima su prvi podaci objavljeni 1992. godine (Cvijetićanin 1992), a potom 2009. godine (Krsić 2009) u *Zborniku Narodnog Muzeja*. Mesto porekla ovih nalaza je određeno na osnovu toga što je veliki broj sličnih terakota pronađen prilikom iskopavanja helenističke nekropole u Amfipolisu. Takođe, takva provencijencija je u skladu s navodima pojedinih vlasnika koji su kao poreklo terakota naveli područje Halkidika (Cvijetićanin 1992, 350-351). Prema ustanovljenoj klasifikaciji, većina ovih terakota ima mitološki sadržaj i smatra se da su više od dve trećine njih predstave boga Atisa<sup>48</sup> (Veličković 1958, Cvijetićanin 1992), dok manji broj donosi predstave iz svakodnevnog života (Krsić 2009). Svi pomenuti autori ove nalaze označavaju kao helenističke i datuju ih u 2-1. vek p.n.e.<sup>49</sup> S obzirom na istorijski kontekst područja na kome se javljaju, Veličković ih, međutim istovremeno označava i kao grčko-rimske, pošto svi navedeni primerci potiču iz vremena kada su Rimljani već osvojili područja na kojima su terakote nađene (Veličković 1957, 34). Datovanje ovih terakota u period nakon rimskog osvajanja Makedonije, odnosno u 2-1. vek p.n.e (Veličković 1957, 33-39) određeno je, pre svega, na osnovu poznatih podataka iz istorije Amfipolisa, gde se na osnovu društvenih i ekonomskih prilika može zaključiti u kojem vremenu treba tražiti trenutak nastanka ovih figurina (Cvijetićanin 1992, 351)<sup>50</sup>. Osim toga, takvom datovanju

---

<sup>47</sup> Većina terakota koje su objavljene u ovom katalogu su otkupljene 1896. godine od P. Kostića i 1904. godine od B. Nušića.

<sup>48</sup> Atisov kult koji je nastao u Frigiji se vremenom proširio na Lidiju, Bitiniju i ostrav Rodosa. Vremenom na tlu Male Azije ova religija je helenizirana uvođenjem elemenata eleusinskih misterija iako se ne može reći da je naišla na mnogo pristalica na tlu Grčke. Atisov kult Rimljani prihvataju tokom punskih ratova (204. godina p.n.e) zajedno sa kultom Kibebe koja se slavila kao Magna Mater. Potvrde Atisovog kulta nalaze se na području Italije, Španije, Portugalije, Francuske, Nemačke, Bugarske, Jugoslavije i Severne Afrike (Cvijetićanin 1992, 350).

<sup>49</sup> Atisove predstave, iz kasnijeg rimskog perioda, imaju veoma malo sličnosti u ikonografskoj šemi i stilskim karakteristikama sa onima koje se nalaze u zbirci Narodnog muzeja (Cvijetićanin 1992).

<sup>50</sup> Amfipolis, iz čijih radionica se pretpostavlja da potiče većina terakota koje je Veličković objavio, nastao je 438. godine p.n.e. na reci Strimonu u Trakiji, kao atinska kolonija u vezi sa eksploatacijom rudnog bogatstva istočne Makedonije, tj. planine Pangeje. Stalni sukobi sa Spartom (422. godine p.n.e pada pod njenu vlast), Tračanima i stanovnicima Tasosa, obeležavaju prve decenije života ovog grada. Sa rastućom moći Makedonije njen uticaj u području Amfipolisa je bio sve jači, da bi Filip II najzad osvojio grad 375. godine p.n.e. Za vreme Filipa V (221-179. p.n.e) i Perseja (179-168 p.n.e) Amfipolis postaje baza za vojne operacije Makedonije. Osim što je bio značajan vojni centar, Ovaj grad je predstavljao i jak ekonomski punkt Makedonskog kraljevstva. Populacija Amfipolisa u ovom periodu je bila poljoprivredna i urbana,

ide u prilog i to što Atisove predstave iz kasnijeg rimskog perioda imaju veoma malo sličnosti u ikonografskoj šemi i stilskim karakteristikama sa onima koje se nalaze u zbirci Narodnog muzeja (Cvijetićanin 1992).

Pošto je Veličković u okviru *Kataloga grčkih i rimskih terakota* (1958) izneo glavne zaključke stilsko-hronološke analize, potonji radovi su učinili samo kompleksnijim njegov pristup u smislu stilsko-tipološke klasifikacije, ali su svi osnovni zaključci do kojih su došle potonje autorke u principu ostali isti. Obrađujući manji deo ove zbirke, Veličković je sve nalaze kulturno klasifikovao kao helenističke i na osnovu stilskih osobenosti datovao ih je u 2-1. vek p.n.e. Prilikom kasnijeg publikovanja novootkupljenih komada izvršena je najpre klasifikacija prema "predmetu sadržaja" na grupu statua koje se odnose na "predstave pozajmljene iz stvarnog života" (Krstić 2009) i one koje imaju mitološki sadržaj (Cvijetićanin 1992). Putem stilsko-tipološke analize, u okviru obe grupe utvrđeno je po nekoliko tipova koji mogu da imaju i svoje varijante (Cvijetićanin 1992, 353-358, Krstić 2009, 205-213). Razvijena tipologija "predstava pozajmljenih iz svakodnevnog života" koja sadrži 15 tipova od kojih je svaki zastupljen sa 1-7 pojedinačnih komada, čini se, kao i u slučaju tipologizacije prve grupe terakota (Cvijetićanin 1992 353-358) pomalo suvišnom, jer nije jasno na koji način je svrsishodna za bilo koje od zapažanja i zaključaka do kojih se dolazi na kraju rada. Tako razvijena tipologizacija materijala čini se neadekvatnom i s obzirom na ukupan broj od 85 terakota koje su analizirale ove autorke<sup>51</sup>. Iako je u njihovom radu primetan pokušaj da terakote iz Amfipolisa interpretiraju s obzirom na pretpostavljenu religioznu funkciju ove vrste artefakata, odnosno da ih dovedu u vezu sa širenjem orijentalnih kultova tokom helenističkog perioda (Cvijetićanin 1992, 352-353; Krstić 2009, 215-216 ), taj aspekt tumačenja je u principu minoran u odnosu na dominantno mesto koje zauzima stilsko-

---

čine je seljaci i trgovci i zanatlije. Posle rimskog osvajanja 168. godine p.n.e. Amfipolis je postao centar jedne od četiri rimske provincije (Cvijetićanin 1992, 352)

<sup>51</sup> Od 340 terakota koje su otkupljene 1967. godine u inventar je zavedeno ukupno 87 primeraka o kojima su objavljeni pomenuti radovi, dok je ostatak zaveden u studijski materijal i prema tome nije ni podvrgnut stilsko tipološkoj analizi.

tipološka analiza, koja, međutim, iako izrazito kompleksnija, nije dala nijedan novi odgovor u odnosu na one do kojih je došao Veličković 1958. godine.

Ovaj primer ilustruje opšti trend u pristupu klasične arheologije u drugoj polovini 20. veka, koji bi se može okarakterizirati, kao svojevrsni manirizam. Uobičajena procedura - kulturna klasifikacija, stilska analiza, tipologija, hronologija i na posletku, zaključak o mestu konkretnog artefakta na poznatoj skali umetničke vrednosti – u određenom smislu je kanonizovana, kao i sam predmet istraživanja antičke prošlosti. Time bi se donekle moglo objasniti zašto su autori mlađe generacije, čak i kada prepoznaju mogućnost za dodatna tumačenja i proširivanja problematike vezane za određene nalaze, ostajali na stanovištu začetnika discipline, ne odustajući od utvrđene procedure u analizi i tumačenju artefakata.

## **Kulturno-istorijska arheologija**

Period najintenzivnijeg razvoja arheološke prakse u Srbiji od pedesetih do devedesetih godina 20. veka najbolje se da sagledati kroz sadržaj nove serije *Starinara* koji je na teritoriji SR Srbije i dalje bio vodeći arheološki časopis. Prilično ujednačen raspon tema od ranog paleolita do kasnog srednjeg veka, uz učešće mnogobrojnih arheologa iz svih arheoloških institucija, ne samo iz Srbije, već i iz drugih republika - što je karakteristika *Starinara* u ovom periodu – može se smatrati posledicom procesa urbanizacije i industrijalizacije koji je započeo pedesetih godina, naročito na teritoriji Srbije, Crne Gore i Makedonije. Intenzivna izgradnja privredne i industrijske infrastrukture, koja je sa sobom pokrenula mnogobrojne građevinske radove, dovela je do izrazitog povećanja broja arheoloških otkrića, uglavnom slučajnih, od kojih su mnogi prerasli u sistemska arheološka istraživanja na terenu. Sve do ovog vremena, arheološki nalazi iz perioda helenizma na teritoriji moderne Srbije bili su prilično oskudni, i ako se izuzme omanja zbirka antičkih statueta, reljefa i drugih nalaza, koji su pre rata prikupljeni pretežno na području Makedonije i Crne Gore, helenizam je u Srbiji u arheološkom smislu bio gotovo nepoznat. Rezultati ovih novih terenskih istraživanja na teritorijama susednih republika su, iako ne revolucionarno i drastično, u izvesnoj meri proširili opseg istraživačkih pitanja i tumačenja helenističkih nalaza. Tome je pogodovalo i to što je u drugoj polovini 20. veka praistorijska arheologija u Srbiji, kao i u ostatku



Jugoslavije, prolazila kroz najintenzivniji period razvoja, te je u sklopu brojnih njenih istraživanja koja su preduzeta u ovom periodu otkriven i priličan broj artefakata koji su klasifikovani kao helenistički, ili se dovode u vezu sa helenizmom.

Da bi se razumeo arheološki pristup istraživanju helenističkih nalaza tokom ovog perioda, najpre treba podsetiti da je većina artefakata koji su klasifikovani kao helenistički otkrivena u arheološkom kontekstu mlađeg gvozdenog doba. O ovom periodu postoji izvesna količina pisanih izvora, ali prilično oskudna u pogledu vrste podataka koje nudi. Zna se ponešto o političkoj istoriji pojedinih balkanskih plemena, o nekim ključnim (uglavnom ratnim) događajima između njih i Rimljana i Makedonaca, ali o privrednoj, društvenoj i kulturnoj prošlosti ovog područja iz istorijskih podataka može se saznati vrlo malo (Papazoglu 2007a,b). Iako bi se u takvoj situaciji očekivalo da arheološki podaci bar delimično popune mnogobrojne rupe u znanju o području centralnog Balkana u vreme helenizma, oni su u najvećoj meri korišćeni da potvrde ono što se već i pretpostavljalo na osnovu izvora. Podaci o teritorijalnom razgraničenju, ili pak oblastima naseljavanja pojedinih plemena, o njihovim seobama i ratnim prodorima na druge teritorije, o njihovo etničkoj pripadnosti Ilirima ili Tračanima drugim rečima, svi oni podaci koji su bili dostupni u izvorima, postali su skoro isključivi cilj arheološkog istraživanja, u smislu njihove potvrde ili osporavanja. Pored toga, istorijska lingvistika je, kako je već naglašeno, takođe usmerila arheološka istraživanja na pitanja o poreklu starobalkanskih naroda. Na primer, povezivanje određenih vrsta artefakata sa nekim plemenom za koje izvori navode da je živelo na teritoriji na kojoj su takvi nalazi otkriveni bio je uobičajen način raspoznavanja materijalne kulture poznatih plemena. Baš kao što je lingvistika povezivala jezičke ostatke sačuvane u toponimima ili hidronimima nekog područja sa narodima koje antički izvori pominju kao stanovnike iste teritorije, arheologija je otkrivene materijalne ostatke tog područja identifikovala kao distinktivne ostatke konkretnog naroda, odnosno plemena i tragom distribucije tih ostataka pratila kretanje pretpostavljene zajednice kroz prostor i vreme. Svaki diskontinuitet i pojava materijalnih ostataka tipičnih za neku susednu oblast, odnosno pleme ili narod, mogli su lako biti objašnjeni nekim od podataka o seobama, pljačkama i ratovima iz ovog doba o kojima

pišu izvori. Nastojanje da se arheološki podaci upotrebe kao potvrda onoga o čemu su govorili pisani izvori neizbežno je vodilo ka pretpostavci da materijalna kultura sadrži informacije o etničkoj/plemenskoj pripadnosti onih koji su je proizveli i koristili. Arheologija je na taj način svoje istraživačke ciljeve usmerila ka potvrđivanju prostorne i hronološke distribucije balkanskih plemena, pretpostavljajući da su materijalni ostaci, naročito oni vezani za kult sahranjivanja, mada često i krajnje utilitarni predmeti, odraz etničke ili plemenske pripadnosti (Dzino 2007; Garašanin 1988; Kaiser 1995; Srejšović 19979; Vasić, R. 1990). Drugim rečima, tipičan arheološki pristup u istraživanju ovog perioda je bio izrazito kulturno-istorijski. Ukoliko se izuzme zamena termina kultura, tj. kulturna grupa, nazivima plemena i plemenskih zajednica koje pominju grčki i rimski izvori, rekonstrukcija prošlosti balkanskih zajednica u periodu od kraja 4. do kraja 1. veka p.n.e, sa stanovišta istraživačkog pristupa, tipičan je primer kulturno-istorijske arheologije.

Sporadična pojava artefakata tradicionalno povezanih za grčkim načinom proizvodnje i upotrebe, objašnjavana je uobičajeno i gotovo isključivo kao posledica helenizacije, kulturnih uticaja grčke, odnosno helenističke kulture na pojedine regije Balkana. Mehanizmi takvih kulturnih uticaja ili su sumarno ili nisu uopšte objašnjavani. Kao najčešći uzrok, pretpostavlja se trgovina između mediteranskog područja i unutrašnjosti Balkana ili, ako za to ima osnova u istorijskim izvorima, smatra se da su neke oblasti bile kolonizovane Grcima. Uz vrlo oskudno problematizovanje vrste i stepena odnosa koji su doveli do pretpostavljene helenizacije u perifernim područjima helenističkog sveta, arheologija je nastojala da, prateći prostornu distribuciju helenističkih nalaza, rekonstruiše takozvane puteve kojima su takvi uticaji stizali u sevne delove Balkana.

Tipičan primer takvog pristupa u istraživanju helenizacije na području Srbije predstavlja članak Dušanke Vučković-Todorović *Helenistička keramika iz Jošaničke Banje* (1961a). Autorka u kontekstu ilirskog materijala na teritoriji južne Srbije prepoznaje određenu količinu (ne više od deset fragmenata) helenističkih nalaza i na osnovu njihove prostorne distribucije pokušava da potvrdi jedan od pretpostavljenih

puteva uticaja koji je išao vardarsko-moravskom dolinom. Počev od gornjeg toka Vardara dalji put "penetracije grčke kulture prema severu", dolinom Morave, mogao bi se po njoj pretpostaviti na osnovu pojedinačnih helenističkih nalaza na lokalitetima Oraovica kod Preševa i na lokalitetu Humska Čuka kod Niša (Vučković-Todorović 1961a, 124). Drugi pravac širenja grčke kulture mogao je od gornjeg toka Vardara ići dalje na sever, ne samo moravskom, već i ibarskom dolinom, za šta ona nalazi potvrdu u tome što je na lokalitetu Gradina kod Jošaničke Banje, takođe iskopano par fragmenata helenističke keramike (Vučković-Todorović 1961a, 124). Helenistički nalazi, koje autorka smatra tragom grčkih kulturnih uticaja u ilirskom području mahom su lokalni proizvodi, ali rađeni po grčkim uzorima. Tačnije, reč je o fragmentima skifosa i askosa rađenih na vitlu, koji se smatraju tipičnim formama grčkih posuda, ali koji nisu importovani već lokalno proizvedeni. Tako bi se moglo zaključiti da se helenizacija u ovom slučaju ogleda kroz usvajanje ili kopiranje formi grčkih posuda u lokalnoj keramičkoj proizvodnji. Osim forme, način dekoracije prisutan na dva, pretpostavlja se, importovana fragmenta (jedan koji je premazan metalnim firnisom i jedan sa reljefnim ornamentom) takođe se uzimaju kao argument u prilog pretpostavci o putevima helenizacije koji su išli duž Morave i Ibra.

O stepenu helenizacije na osnovu tipičnih grčkih oblika i načina dekorisanja keramike govori i Maja Parović-Pešikan u pokušaju da sumira rezultate arheoloških istraživanja u Boki Kotorskoj, koja su se odvijala šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka (Parović-Pešikan 1977/78). Kao osnovni cilj ovih višegodišnjih istraživanja ona ističe mogućnost da se istraže karakteristične odlike materijalne kulture ilirskih plemena u užim regijama, poput Kotorskog zaliva. Drugim rečima, polazi se od toga da bi arheološki podaci mogli doprineti proveriti, ili bolje reći potvrdi, pisanih izvora u kojima se pominju različita ilirska plemena na ovom prostoru. U tipičnom kulturno-istorijskom maniru, zaključuje se da različiti obredi sahranjivanja pod tumulima koji su uočeni u severnim i južnim delovima zaliva predstavljaju "potvrdu poznatih podataka iz istorijskih izvora prema kojima su severnu i južnu obalu Rizonskog zaliva naseljavala različita plemena: na severu su živeli Plereji, dok su južno od Rizonskog zaliva, sve do ušća

Drima, živeli Enheleji" (Parović-Pešikan 1977/78, 60)<sup>52</sup>. Glavni arheološki indikator helenizovanosti ovih ilirskih plemena predstavljaju nalazi keramičkog materijala:

*"Pokretni arheološki nalazi na ispitivanim lokalitetima, a posebno u naseljima, najvećim delom se sastoje od fragmenata keramike. Među njima veliki deo otpada na odlomke amfora, a zatim prema zastupljenosti u opštoj masi keramičkih nalaza slede fragmenti grube ilirske keramike, pa tek onda različite vrste finijeg posuđa: crnofirnisana i mrkofirnisana keramika, prosto stono posuđe bez ikakvih premaza i veoma neznatan broj primeraka gleđosanog posuđa. Ovakav procentualni sastav opšte mase nalaza keramike jeste znak velike helenizacije ilirskog stanovništva u predrimsko doba. Sada više nije u pitanju prisustvo pojedinačnih importovanih objekata, nego masovna upotreba helenističke keramike u svakodnevnom životu u kome se ogleda spajanje stare ilirske tradicije sa helenističkom kulturom. I pored toga što se još čuvaju tradicionalni oblici života i sahranjivanja pod tumulima, ipak se u svemu očituje duboko prodiranje helenističke kulture u najosnovnije ćelije – u porodični, kućni inventar i pogrebni kult, što se vidi u nalazima helenističke keramike u nasipima tumula u blizini naselja." (Parović-Pešikan 1977/8, 58).*

Stilsko-tipološka analiza pomenutih keramičkih nalaza koji se smatraju tipično helenističkim (helenistički tipovi grčko-italskih i italskih amfora, crnofirnisovana i mrkofirnisovana keramika) služi da bi se odredile glavne hronološke i prostorne smernice pretpostavljenog prodora helenističke kulture na ovo područje, odnosno helenizacije. Ujedno, prisustvo helenističke keramike uzima se kao svedočanstvo "najintenzivnijeg perioda života na ispitanim naseljima" (Sv. Luka, Gomilica, Pjaca), što se, po autorki, može potvrditi i poznatim tokom istorijskih događaja na području Boke Kotorske

---

<sup>52</sup> Kada je reč o načinu sahranjivanja na južnoj obali Boke Kotorske, autorka ističe, da se isti obred sahranjivanja na ovom području može pratiti još od ranog bronzanog doba sve do dolaska rimljana. Takođe, "tu konzervativnost" koja se vidi u pogrebnom ritualu, potvrđuju i nalazi grube ilirske keramike iz antičkog doba koji, i oblikom i fakturom, veoma podsećaju na one koji su datovani u bronzano doba. Otuda, ona zaključuje da se "na taj način, konzervativnost i dugo čuvana tradicija pokazuje kao lokalna kulturna karakteristika ovog područja koja se opaža kako u kasnoilirsko doba, tako i, može se reći, do naših dana." (Parović-Pešikan 1977/8, 60)

(Parović-Pešikan 1977/8, 61). Naime, u pitanju je period ekspanzije ilirske države Ardijeja koji su u 4. veku p.n.e. proširili svoju vlast na Jadransku obalu, odnosno na područje Boke Kotorske i severno od nje, sve do reke Neretve. Najveća zastupljenost helenističkih nalaza datuje se u period od sredine 3. do 2. veka p.n.e, odnosno u ono vreme kada su oblasti oko Rizonskog zaliva igrale značajnu ulogu u ilirskoj državi Argona i Teute (Parović-Pešikan 1977/8, 61). Tako rezultati arheoloških istraživanja potvrđuju podatke u istorijskim izvorima, najpre o teritorijalnom razgraničenju dva susedna ilirska plemena, a potom i o istaknutoj ulozi ilirske države u makedonsko-rimskim odnosima.

Dok procenu o visokom stepenu helenizovanosti određenog područja Maja Parović-Pešikan donosi na osnovu ukupne mase nalaza koji su stilski izrazito grčki, Ivan Mikulčić, pak, u članku koji sumira rezultate arheoloških istraživanja na području antičke Pelagonije ističe da o još većem nivou helenizacije govore nalazi lokalno proizvedenih keramičkih posuda izrađenih po uzorima na grčke oblike i načine ukrašavanja (Mikulčić 1965/6, 239). To je pokazatelj da je lokalno stanovništvo na određenoj teritoriji ne samo konzumiralo grčke proizvode, nego je i samo ovladalo tehnikom za proizvodnju takvih predmeta. Otuda se, po njemu, može zaključiti da je to područje još više integrisano u helenistički način života.

*"(...) u IV veku p.n.e. u Pelagoniji, u vreme koje iako još prethodi neposredno počecima helenističke epohe, možemo primetiti osnovna obeležja koja važe za veliku helenističku zajednicu Mediterana – prevaga visoko heleniziranih lokalnih proizvoda nad sve ređim uvezenim predmetima iz vodećih grčkih centara koji usled naglog razvoja lokalnih proizvodnih snaga sada gube onaj značaj i privlačnost kakvu su imali ranijih vekova"* (Mikulčić 1965/6, 239).

Sintezom arheoloških podataka do kojih se došlo kroz istraživanja na području Pelagonije tokom pedesetih i šezdesetih godina, on zaključuje da je postepeni proces helenizacije započeo još u arhajskom periodu, da bi u helenizmu to još više intenzivirano i Pelagonija je "ravnopravno" uključena u helenističku zajednicu. Osim pomenutih

ostataka keramičkih posuda o tome, kako on kaže, svedoče i raznorazni metalni nalazi, kao na primer, strigili koji ukazuju na praktikovanje izrazito grčkih običaja (Mikulčić 1965/6, 241).

Kao što se vidi na osnovu pomenutih primera, većina artefakata klasifikovanih kao helenistički prikupljena je tokom istraživanja na teritorijama susednih republika (Makedonija, Crna Gora, Hrvatsko primorje), ili su artefakti otkupljivani od privatnih vlasnika koji su ih nabavljali u inostranstvu. S obzirom da se teritorija savremene Srbije nalazila na periferiji helenističkog sveta, odnosno da nije ulazila u sastav nijedne od helenističkih monarhije, takva zastupljenost nalaza je i očekivana. Pa ipak na području jugoistočne Srbije postoji manji broj lokaliteta, koji su na osnovu dosadašnjih istraživanja opredeljeni kao helenistički (Mikulčić i Jovanović 1968, Popović 2005, Šukriju 1989; Bulatović 2009; Vranić 2009).

Prvi takav lokalitet, ujedno jedini koji je sistematski istraživan, je Kale-Krševica (Bujanovca), smešten na severoistočnim obroncima planine Rujen, tako da svojom konfiguracijom dominira nad Južno-moravskom i Vranjskom kotlinom. Lokalitet je prvi put otkriven 1965. godine, tokom arheološkog rekognosciranja ove regije kojim je rukovodio Milan Jovanović, kustos Narodnog muzeja u Vranju. Tri godine kasnije, nakon manjeg sondažnog istraživanja, u *Vranjskom Glasniku* su objavljeni iscrpni rezultati koji su ukazivali da se radi o "helenističkom opidumu", utvrđenom naselju sa podgrađem (Mikulčić i Jovanović 1968). Desetak godina kasnije lokalitet je ponovo obuhvaćen regionalnim rekognosciranjem u okviru projekta "*Utvrđena Ilirska naselja na teritoriji Srbije*", koji je sproveo Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti (1976-1978), mada na njemu nisu nastavljena terenska istraživanja. Tek 2001. godine, skoro četiri decenije nakon otkrića, Arheološki institut iz Beograda je u saradnji sa Narodnim muzejem u Beogradu, Narodnim muzejem u Vranju i Filozofskim fakultetom u Beogradu organizovao novo istraživanje. To je bila uvertira u prva sistemska istraživanja lokaliteta započeta 2002. godine, koja u kontinuitetu traju do danas (Popović P. 2005, 2006, 2009; Krstić 2005; Antić i Babić 2005; Jeremić 2005; Vukadinović 2005; Vranić 2009).

Lokalitet Kale-Krševica je, dakle, prvi put opredeljen kao helenistički na osnovu rezultata sondažnih istraživanja vršenih 1968. godine (Mikulčić i Jovanović 1968). Zašto su se autori koji su publikovali rezultate opredelili za takvu klasifikaciju, nije sasvim jasno. Naime, kako je utvrđeno na osnovu stilsko-tipološke analize koja je tom prilikom urađena, pokretni arheološki materijal, sačinjen pretežno od keramičkih artefakata, pripada hronološki periodu od kraja 5. do početka 3. veka p.n.e. Osnovne tri vrste keramike ustanovljene prilikom klasifikovanja materijala su: *grčki import* (atičke crvenofiguralne posude, crnofirnisovane posude, amfore), *siva helenizirana keramika rađena na vitlu* i *gruba keramika rađena rukom*. Oblici posuda prve dve grupe su poznati oblici iz repertoara gčke keramike kao što su skifosi, kiliksi, hidrije, ojnohoe, pikside, lekiti i amfore, s tim da se importovane grčke posude jasno razlikuju od lokalno proizvedene sive helenizirane keramike. Osim što prikupljeni nalazi hronološki pretežno prethode dobu helenizma (datovani su u kraj 5. do početka 3. veka p.n.e), ni jedna od pomenutih vrsta keramičkih nalaza se ne smatra tipičnom helenističkom keramikom (Rotroff 1991; 1997; 2006a,b), pa je otuda još više nejasno zašto su se Mikulčić i Jovanović odlučili da utvrđeno naselje u Krševici odrede kao helenistički opidum. Štaviše, u zaključnom razmatranju oni ističu da bi se, zbog niza analogija u keramičkom materijalu, naselje u Krševici trebalo vezati za područje Trakije (i Tračane), pre nego za Ilire (Mikulčić i Jovanović 1968, 370). Moguće je da se u takvoj etničkoj atribuciji naselja<sup>53</sup> kriju razlozi zbog kojih je Krševica klasifikovana kao helenističko nalazište. Ako je naselje koje se na ovom lokalitetu razvilo krajem 5. veka p.n.e. smatrano tračkim i ako se zna da je Filip II oko 350. godine p.n.e. pokorio Trakiju, moguće je da su Mikulčić i Jovanović, po ugledu na neke bugarske arheologe koji početak helenizma datuju u vreme nakon Filipovog osvajanja, pretpostavljeni trački lokalitet, iz vremena nakon što je Filip pokorio Tračane, svrstali u helenizam. Da se radi o visokom stepenu helenizovanosti naselja autori zaključuju na osnovu odnosa zastupljenosti između sive helenizirane keramike rađene na vitlu i grube, ručno rađene, keramike, koji se kreće u

---

<sup>53</sup> Element koji, po Mikulčiću i Jovanoviću, takođe ukazuje na etničku pripadnost nekadašnjih stanovnika krševičkog Kalea je tip grobnih konstrukcija sa pratećim pojavama u načinu sahranjivanja (Mikulčić i Jovanović 1968, 370)

razmeri od 4:1. Takođe arhitektonska i građevinska rešenja primenjena na Krševici, po njima, ukazuju da je ona bila delo helenskih majstora, tj. da je "planski rađena po narudžbini jednog u znatnoj meri "heleniziranog bazileja" i, takođe, znatno helenizirane sredine"(Mikulčić i Jovanović 1968, 370).

Zašto se naselje u Krševici nije dalje razvijalo tokom helenizma, odnosno koji su razlozi njegovog napuštanja početkom 3. veka p.n.e, Mikulčić i Jovanović dovode u vezu sa istorijskim i arheološkim podacima vezanim za političko i teritorijalno širenje Dardanaca.

*"Na zapadnoj periferiji ravnice, oko dvadesetak kilometara jugozapadno od Krševice razvija se u isto vreme jedan drugi helenistički centar (Oraovica kod Preševa) – oppidum manji i "varvarskiji" od Krševice koji, međutim, živi i kroz helenističku epohu. Niz specifičnih obeležja na keramici tesno ga povezuju u grupu istovremenih naselja kumanovsko-skopskog basena i koji bi, u to više nema sumnje, predstavljali moćne dardanske oppida. Nije li glavni razlog zamiranja krševičkog oppidum-a baš i širenje ovog novog, vitalnijeg elementa sa zapada i njegova dominacija nad gornjim slivom Južne Morave? Arheološki i istorijski podaci se u poslednje vreme dopunjuju: nekako u kasnom V – ranom IV veku niču odjedared velika dardanska utvrđena naselja u čitavoj skopskoj kotlini topeći u nezadrživom naletu starosedelački element, posle kraćeg perioda stabiliziranja, od vremena Filipa II oni su već u svetlu istorije, agresivni, u punom naponu snage; krajem IV i početkom III veka Dardanija je za ovo područje prava velesila" (Mikulčić i Jovanović 1968, 371).*

Većina kasnijih istraživanja kojima je bio obuhvaćen lokalitet Krševica u prvi plan su isticala problem etničke atribucije naselja, ali se zaključci o tom pitanju, od autora do autora, prilično razlikuju. Edi Šukriju, koja je doktorirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu sa temom *Helenizovana keramika Starijeg gvozdenog doba u SAP Kosovo* 1989. godine, Krševicu je prilikom sistematizacije dardanskih nalaza, za razliku od Mikulčića i Jovanovića, opredelila kao dardansko naselje (Šukriju 1989, 150-151).



Naime, Krševicu, kao i niz nalaza u timočko-moravskom basenu, Edi Šukriju koristi kao jedan od glavnih argumenata za njenu tezu da je u toku etnogeneze Dardanaca, negde krajem 4. veka p.n.e, došlo do napuštanja gradinskih naselja na Kosovu, a da je njihov život nastavljen u severnijim ravničarskim krajevima, pa i u Krševici. Pretpostavljeno premeštanje kosovskih naselja u ravnije predele ona objašnjava kao posledicu novonastalih ekonomskih i društvenih odnosa koji se u arheološkom materijalu prate od kraja 6. veka, kao i političkog jačanja Dardanaca u predstojećim vekovima, o čemu ponešto govore pisani izvori (Šukriju 1989, 151). Društvene i ekonomske promene koje Šukriju prepoznaje u razvoju dardanskog društva na Kosovu tokom starijeg gvozdenog doba i koje će uzrokovati pretpostavljeno premeštanje sa gradinskih u ravničarske krajeve, prate se preko vrlo slične, iako kasnije datovane, vrste nalaza koja je potvrđena i na Krševici. Reč je, pre svega, o pojavi vitla u proizvodnji keramike, pojavi grčkog importa<sup>54</sup> i imitiranju grčkih oblika u proizvodnji lokalne keramike<sup>55</sup> (Šukriju 1989: 141). Ukupno, smatra se da ovi nalazi svedoče o razvoju aristokratske klase i društvene stratifikacije u dardanskom društvu, i da se period 6-4. veka p.n.e, kada se datuju ove promene u materijalnoj kulturi, može identifikovati kao protourbana faza Dardanaca na Kosovu<sup>56</sup>. Pojava slične materijalne kulture na Krševici i u timočko-moravskom basenu tokom narednih vekova (u doba helenizma) i istovremeno napuštanje gradinskih naselja na području Kosova, smatra se potvrdom da se život dardanskih naselja nastavio i nakon 4. veka u severnim ravničarskim predelima.

---

<sup>54</sup> Importovana grčka keramika se na kosovskim lokalitetima javlja od kraja 6. veka p.n.e i sastoji se od najstarijih hioških amfora za transport, zatim atičkih, halkidijskih ili iz nekog drugog susednog područja. Uočava se da na Kosovu izostaje atički import keramike crvenofiguralnog stila 5. veka ali, se javlja imitiranje crnofirnisovanih atičkih sudova i keramika st. valentin stila (Šukriju 1989: 145).

<sup>55</sup> Siva helenizirana keramika rađena na vitlu je karakteristična po tome što se, u velikom procentu, sastoji od posuda koje svojim oblikom imitiraju grčke proizvode. Lokalna keramika rađena na vitlu po svojoj funkciji može se podeliti u tri grupe: stona (skifosi, zdele, tanjiri, amfore, hidrije), za kućne potrebe (veće hidrije i amfore, krateri, lekane) i kuhinjska (Šukriju 1989: 147-148).

<sup>56</sup> Pojava domaće helenizirane keramike ukazuje, kako ističe Šukriju, na nastanak novog društvenog sloja, zanatlija tj. na pojavu kvalifikovanih keramičara s potrebama za tržišnim centrom, kao jednim od preduslova za nastanak urbanih centara. To je takođe donekle smanjilo potrebu za većim importom takve vrste robe (Šukriju 1989: 149-150).

Problem etničkog određenja naselja u Krševici pokazuje u kojoj meri je pitanje teritorijalnog razgraničenja balkanskih plemena u predrimsko doba bilo zastupljena tema srpske, odnosno jugoslovenske arheologije u drugoj polovini 20. veka. Naime, osim navedene dve atribucije, Krševica je u radovima Viktorije Sokolovske, koja je počev od sedamdesetih intezivno radila na istraživanju antičkih lokaliteta u Makedoniji, opredeljena kao peonsko naselje (Sokolovska 2011, 19-22). U tipičnom kulturno-istorijskom postupku, ona tragom arheoloških analogija na širem području Makedonije i južne Srbije, u kombinaciji sa podacima o teritorijalnom razgraničenju balkanskih plemena, ocrta granice područja koje je bilo naseljeno Peoncima. Upravo na osnovu sličnosti između keramičkog materijala koji je otkiven na Krševici i na nizu drugih antičkih lokaliteta u Makedoniji zaključuje da je Krševica bila jedno od najudaljenijih peonskih naselja na severu (Sokolovska 1986; 2011, 22).

Bez obzira kojoj etničkoj grupi (Tračanima, Dardancima ili Peoncima) je pripisano naselje u Krševici, u sva tri slučaja kao ključni kulturni i društveni proces koji je "pozitivno" uticao na razvoj ovog naselja ističe se helenizacija. Ona se kao i u svim prethodno pomenutim slučajevima prati, pre svega, preko importovanih grčkih artefakata (u najvećem broju slučajeva radi se o keramičkim posudama) i sive helenizirane keramike rađene, kako se pretpostavlja, po grčkim uzorima. Dalje, o procesu helenizacije na Krševici svedoče prema autorima i ostaci arhitekture, takođe izvedene po ugledu na grčko građevinarstvo. Opšti utisak o "visokom stepenu helenizovanosti" krševičkog naselja najzad je doveo i do četvrte etničke atribucije – da su u Krševici bili naseljeni Grci koji su iz nekih razloga emigrirali iz Egejskog područja u južnomoravsku dolinu (Popović P. 2006).

Podaci dobijeni tokom poslednje serije istraživačkih kampanja na lokalitetu Kale-Krševica, koje u kontinuitetu traju od 2001. godine do danas, tumače se, između ostalog, u prilog takvoj tezi. Petar Popović koji ispred Arheološkog instituta vodi istraživanja na Krševici ističe da se grčki uticaji u životu ovog naselja mogu uočiti u skoro svim aspektima: "urbana struktura, luksuzna roba, novac i kompletan način života su na ovom mestu bili drugačiji u poređenju sa susednim regionima, tako da su samo grčki imigranti

mogli uzrokovati tako snažne kulturne promene" (Popović P. 2006, 164; 2009). Još jedna pretpostavka koja, je u vezi sa ovom – o prisustvu Grka u Krševici, je da bi otkriveno naselje moglo da locira ilirsko mesto Damastion koje se pominje u jednom odlomku Strabonove *Geografije*, a o čijem postojanju svedoče i nalazi i damastionskog novca u širem okruženju.<sup>57</sup> Strabon u tom odlomku piše o naseljavanju Grka u ilirskom Damastionu negde u zaleđu Makedonije (VIII, 16, 6). Naime, pod pritiskom Atine, u doba Peloponeskog rata (431 i 423. godine), stanovnici halkidičkog grada Mende i ostrva EGINE napustili su svoje domove i krenuli u Iliriju (Papazoglu 2007a, 34-35). Iako ostavlja otvorenu pretpostavku o lociranju Damastiona na lokalitetu Krševica (Popović P. 2005, 164; 2006, 531), Petar Popović smatra da ne treba odbacivati mogućnost da je naselje u Krševici bilo u vezi sa eksploatacijom damastionskih rudnika. Depoziti zlata i srebra u zoni koja se pruža od egejske obale i Pangejskih planina ka srpsko-bugarskoj granici, u kojoj je intezivna eksploatacija počela krajem 6. veka, navodi se kao mogući izvor rude koju su koristile damastionske kovnice novca, ukoliko su bile u vezi sa krševičkim ostacima (Popović P. 2005, 164; 2006, 530)<sup>58</sup>. Ako bi se neosporno potvrdilo da je Damastion bio lociran na Krševici, onda bi postojeći istorijski podaci o preseljenju Grka u ovo mesto potvrdili arheološku pretpostavku da su Krševicu naseljavali Grci<sup>59</sup>. Međutim, na ovom stepenu istraženosti, takvo tumačenje može ostati samo na nivou pretpostavke.

Sve pomenute etničke atribucije stanovnika Krševice se zapravo baziraju na istom istraživačkom pristupu i postupku. Postojeći istorijski podaci o području naseljavanja pojedinih balkanskih zajednica u ovom periodu pokušavaju se upotpuniti arheološkim istraživanjem koja polaze od pretpostavke da materijalna kultura koju izrađuje neka grupa

---

<sup>57</sup> Damastionski novac je u većem broju pronalazan u skopsko-kumanovskom području i dalje u istočnoj Makedoniji i zapadnoj Bugarskoj, kosovsko-metohijskoj oblasti kao i u dolini Južne Morave (Vranje, Kutina kod Leskovca) (Papazoglu 2007b, 146; Popović P. 2006, 530). Na samoj Krševici nije, međutim, još uvek pronađen ni jedan primerak damastionskog novca.

<sup>58</sup> Mikulčić i Jovanović ukazuju na isto ovo područje kao potencijalni izvor rude koji je moglo iskorištavati naselje u Krševici, s tim da ga ne dovode u vezu sa Damastionom (Mikulčić i Jovanović 1968, 371-370)

<sup>59</sup> Pitanjem lokacije Damastiona bavili su se brojni istoričari i arheolozi. Kao mogućnosti ponuđene su različite lokacije: područje severno od Ohridskog jezera (oko Debra), gornji tok Drima, Kosovo (naročito bogato srebrnom rudom se ističe područje oko Novog Brda) (Papazoglu 2007a, 74).

sadrži specifične stilske, funkcionalne i tehnološke karakteristike i da se na osnovu distribucije materijalnih ostataka tipičnih za pretpostavljenu zajednicu može pratiti teritorija njenog naseljavanja. Uočene sličnosti između arheoloških nalaza sa lokaliteta Krševica i arheoloških ostataka koji su nalaženi na pretpostavljenoj teritoriji Tračana, Peonaca ili Dardanaca uzimaju se kao argument u prilog tvrdnji da je i Krševicu naseljavala neka od ovih populacija. Isti pristup se primenjuje i u slučaju pretpostavke da su Krševicu naseljavali Grci. U prilog ovakvoj atribuciji koriste se istorijski izvori koji govore o doseljavanju Grka u unutrašnjost Balkana, a kao arheološka argumentacija ističe se izrazita helenizovanost materijalne kulture na ovom lokalitetu. Osim arhitekture, koja je tehnički bazirana na znanjima koja su već vekovima primenjivana u mediteranskom grčkom području (Jeremić 2005), o visokom stepenu helenizovanosti ovog naselja zaključuje se pre svega po masovnoj produkciji keramičkih posuda čiju su oblici analogni grčkoj keramici i na osnovu određene količine importovanih predmeta

Najzad, postoji li i šta je to karakteristično helenističko u materijalnoj kulturi ovog naselja? Na bazi dosadašnjih istraživanja na ovom lokalitetu, ustanovljena su četiri hronološka i kulturna horizonta: kasno bronzano doba (I), rano gvozdeno doba (II), horizonti s kraja klasičnog i početka helenističkog perioda (III) i kasni laten (IV) (Popović P. 2005, 143-144). Ustanovljeni horizont III s kraja klasičnog i početka helenističkog perioda hronološki se poklapa sa periodom počev od 4. veka do sredine 3. veka p.n.e, odnosno odgovara periodu prelaza iz starijeg u mlađe gvozdeno doba (po Garašaninu). Zbog niza analogija u pogledu arhitekture i pokretnih arheoloških nalaza sa ostacima koji se u širem vremenskom periodu javljaju u grčkom svetu, horizont III na Krševici hronološki je opredeljen, ili bolje reći sinhronizovan, prema ustanovljenoj hronologiji grčkih polisa, u kraj klasičnog i početak helenističkog perioda. Nemogućnosti da se nalazi iz ovog horizonta, niti stratigrafski niti stilski jasno razdvoje na klasičnu i helenističku fazu, već dovoljno govori o tome da na lokalitetu nema tipičnih helenističkih ostataka. Pomenute analogije sa grčkom materijalnom kulturom su više opšteg, formalnog karaktera, u smislu da nalazi upućuju na tradiciju proizvodnje iste vrste artefakata u grčkom svetu, nego što ukazuju na neke tipično helenističke pojave.

\* \* \*

Kao što se može zapaziti, na osnovu pominjanih primera iz srpske arheologije, artefakti klasifikovani kao helenistički, inače, pronalazeni u arheološkom kontekstu mlađeg gvozdenog doba na širem području Balkana bili su na prvom mestu problematizovani kao trag helenizacije nekog od poznatih balkanskih plemena, odnosno naroda. Atribucija prepoznatih arheoloških celina, uobičajeno nazivanih kultura, određenim plemenima, koja se kao severno-balkanski stanovnici pominju u pisanim izvorima bilo je dominantno obeležje arheologije u Srbiji. Svaki uočeni trag helenizacije na pretpostavljenom području nekog od ovih plemena/narda, arheologija je pokušavala dovesti u vezu sa pisanim podacima koji pominju kontakte Grka sa balkanskim zajednicama, ne bi li se arheološki materijal uklopio u poznatu sliku o plemenskoj/etničkoj stukturi Balkana u predrimsko doba.

Polazeći od opšte pretpostavke da je arheologija u stanju da putem materijalnih ostataka identifikuje jasno izdvojene i stabilne etno-kulturne grupe koje poistovećuje sa Ilirima, Tračanima, Peoncima, u kombinaciji sa drugom, takođe opštom, pretpostavkom da je moguće pratiti razvoj materijalne kulture pretpostavljenog naroda u vremenu koje daleko prethodi nastanku pisanih izvora u kojima se takvi narodi prvi put pominju, kulturno-istorijska arheologija u Srbiji je pre svega bila zainteresovana za rekonstrukciju etnogeneze pojedinih naroda kroz vreme (Benac 1987; Garašanin 1988; 1991; Srejšović 1973; Vasić, R. 1990). Naslanjajući se na metodološku, teorijsku i interpretativnu tradiciju istorijske lingvistike, kulturno-istorijska arheologija je početak etnogeneze pojedinih starobalkanskih naroda dovodila u vezu sa indoevropskim seobama koje su se na ovom području odigrale krajem neolita/početkom eneolita. Međusobnim mešanjem, kontaktima i suživotom između novonaseljenog i zatečenog neolitskog stanovništva, kao i sa populacijom koja se na ovo područje doseljavala tokom kasnijih migracija, odvijao se proces etnogeneze, odnosno nastanka plemena i naroda koje kao stanovnike Balkana pominju antički izvori (Garašanin 1991, 31-32). Iako bi se ovakvo teorijsko stanovište moglo smatrati prihvatljivim do određene mere i iz današnje perspektive, s obzirom da

ukazuje na konstruktivističku prirodu naroda, etnogeneza se u praksama srpske arheologije uglavno svodila na pitanje kontinuiteta pojedinačnih naroda, odnosno arheoloških grupa/kultura kroz vreme. Sva pomenuta balkanska plemena/etniciteti na čijoj pretpostavljenoj teritoriji su konstatovani, između ostalog, i helenistički nalazi, se po, opštem mišljenju, arheološki mogu pratiti vekovima pre pojave pisanih podataka o njima, obično do početaka bronzanog doba. Tako su pra- i proto-faze etnogeneze većine plemena koja se pominju u pisanim izvorima, a koja su poistovećena sa određenom arheološkom kulturom, pronalažene u periodima eneolita i bronzanog doba, dok se arheološki kontekst mlađeg gvođenog doba, u kome su pronalaženi i pretpostavljeni helenistički ostaci, obično vezuje za završnu fazu razvoja, odnosno etnogeneze paleobalkanskih naroda (Benac 1987; Garašanin 1988; Sokolovska 1986; Srejšović 1973. 1979; Šikriju, 1989; Vasić, R. 1990). Uočeni materijalni tragovi helenizacije tokom poslednjih vekova praistorije, što će reći artefakti klasifikovani kao helenistički, obično se tumače u svetlu poznatog stanovišta o prosperitetu i napretku koje je prihvatanje helenskih običaja i načina života donelo balkanskim zajednicama. Visok stepen helenizovanosti materijalne kulture na pojedinim lokalitetima iz mlađih perioda gvođenog doba tumači se kao dokaz urbanizacije i, sa njom povezane, društvene stratifikacije kao pretpostavljenih elemenata društvenog i političkog razvoja u finalnoj fazi etnogeneze (Šukriju 1989). S druge strane, prevashodno zanimanje za kontinuitet elemenata lokalne materijalne kulture, kao odraza etničkog kontinuiteta, uobičajeno navodi autore, da, kada konstatuju "visokog stepena helenizovanosti" na određenom lokalitetu ili u regiji, takvu pojavu pojasne i specifikuju naglašavajući da je, uporedo sa helenizacijom, postojao i izraziti kontinuitet elemenata lokalne materijalne kulture, što po nekima od njih, predstavlja specifičnost ovdašnjeg područja kroz duge, milenijumske periode, sve do danas (Parović-Pešikan 1977/8).

## **Refleksivnost arheološke prakse u Srbiji**

Na osnovu pregleda nekih od vodećih rezultat kontekstualizacije pristupa, metoda, političke uloge i celokupnog koncepta helenizma u okviru šire akademske i specifično arheološke zajednice, iznetom u poglavlju *Koncept helenizma u klasičnoj arheologiji*, može se zapaziti da veći broj takvih preispitivanja modernističko interesovanje za antičku grčku prošlost, pa otuda i klasičnu arheologiju, dovodi u kontekst imperijalističko-kolonijalističkih politika vodećih evropskih nacija (Babić 2008; Bagnall 1997; Gosden 2001; 2004; Dietler 2005; Hamilakis 2008; Owen 2005; Snodgrass 2005; Stain 2005).

Znameniti mit o antičkoj Grčkoj kao kolevci evropske civilizacije, koji se smatra središnjim konstruktom ideologije filhelenstva, bio je u određenom smislu preduslov za tumačenje antike po analogiji sa modernim evropskim iskustvima. Kao što je već pominjano, ideja o kulturnom poreklu Evrope je nastala kroz specifičnu recepciju nasleđa antičke grčke kulture i njene uloge u modernom svetu. Traganje za moralnim i estetskim uzorima u antici, koje datira još od renesanse, postepeno je tokom 18. i 19. veka institucionalizovano i kanonizovano kroz obrazovne i kulturne ustanove širom Evrope. Istorijska istraživanja, između ostalog i arheološka, koja su doprinela "prepoznavanju" veličine, lepote i kvaliteta antičke grčke kulture, a pre svega njene umetnosti, presudno su uticala na šire inelektualno i političko zalaganje da se njeno kulturno nasleđe uspostavi kao estetski i moralni uzor moderne evropske kulture (Morris 2006). U početku ograničen

na svet obrazovane i političke elite, mit o antičkoj Grčkoj kulturi kao kolevci evropske civilizacije je tokom 19. veka sistematski proširen na širi sloj srednje klase, čime je u izvesnom smislu dovršen projekat filhelenstva. Rezultat je bio taj da se svaki iole obrazovan čovek u Evropi 20. veka mogao identifikovati sa kulturom/civilizacijom koja ima poreklo u antičkoj Grčkoj. Pod pretpostavkom da se moderno društvo ponaša i razvija po uzoru na antičku grčku kulturu, odnosno u skladu sa njenim estetskim, političkim i racionalnim principima, već je u 18. veku postalo smisljeno, ili čak logično, pretpostaviti da su određene pojave, onda i sada, verovatno slične i uporedive. Pošto je u 19. veku sprovedena sistematična "helenizacija" Evrope kroz obrazovne, kulturne i naučne ustanove, kroz političke, pravosudne i administrativne institucije evropskih država, postajalo je sve prirodnije tražiti sličnosti, odnosno analogije između iskustava antičkog grčkog i savremenog doba.

Iako je konstruisanje mita o evropskom kulturnom poreklu bilo u velikoj meri vođeno prosvetiteljskim idealima intelektualne elite u nastojanju da stvori moderno društvo (Most 2008) i specifičnom recepcijom umetnosti i njene uloge u društvu, ono se, međutim, danas sve više kritikuje kao refleksija ekonomskih i političkih interesa evropskih država u okviru kojih je inicirana i utemeljena takva predstava o evropskom kulturnom poreklu. Kolonizacija prekomorskih oblasti u modernom dobu, čiji su razlozi bili prevashodno ekonomski i geopolitički, uspešno je ideološki branjena narativima koji su moderne Evropljane predstavljali kao nastavljače i naslednike superiorne civilizacije (Alcock 1994; Burstein 1997; Dittler 2005; Gosden 2001; Hingley 2009; Owen 2005; Snodgrass 2005). Poput Grka koji su, kako se tradicionalno tumači, helenizovali varvare, Evropljani su, kao naslednici i baštinici iste kulturne tradicije, imali da civilizuju i modernizuju ostatak sveta i da tekovine grčke kulture prenesu drugim narodima. Ovo uvreženo mišljenje o nasleđenoj civilizacijskoj misiji koje se raširilo među Evropljanima pod uticajme ideologije filhelenstva, dobro ilustruju reči Džiblerta Mareja, britanskog filologa s polovine 19. veka :

*"Svakako možemo da kažemo, bez laskanja samim sebi, da je u visoko razvijenoj civilizaciji koju je Evropa nasledila i predala dalje svojim rođacima preko*



*okeana, upravo helenizam ono što varvarin odbija, a ipak žudi da razume i preuzme"* (cit. kod Dietler 2005, 1).

Ukratko, uspostavljajući kontinuitet sa nasleđem kulture koja je, u poređenju sa drugim, predstavljena kao superiorna, kao univerzalni uzor i model, Evropa je sebi obezbedila istorijsko pravo da kolonizuje ostatak sveta i da mu nametne svoje vrednosti kao univerzalne.

Istorijske prilike na teritoriji Srbije su bile znatno drugačije i usmerene ka oslobađanju od imperijalne vlasti s jedne strane osmanske, a sa druge austrougarske. Od samih početaka formiranja discipline istraživanje antičke prošlosti je, međutim bilo u središtu pažnje. Kao i u drugim evropskim sredinama, jedan od glavnih predmeta istraživanja srpske arheologije od samih njenih početaka bile su antička grčka i rimska umetnost, odnosno kultura. S obzirom na prilično bogato arheološko nasleđe rimske prošlosti na ovom području, ne iznenađuje to što je rimska provincijska arheologija zaživela rano i što se razvila u jedno od vodećih polja istraživanja srpske arheologije (Novaković 2011; Parović-Pešikan 1984). S druge strane, ostaci grčke prošlosti na teritoriji Srbije niti su brojni niti su naročito reprezentativni, bar ne u onom umetničkom, smislu u kome su grčki ostaci privlačili pažnju ranih istraživača. Pa ipak, antička grčka kultura, umetnost i uopšte prošlost je od samih početaka discipline bila u žiži interesovanja ovdašnjih arheologa. Osnivači discipline Valtrović, potom Vasić, Vulić i drugi su na više mesta vrlo jasno istakli ključnu ulogu antičke prošlosti u arheološkom istraživanju. Takođe, jedno od izrazitih obeležje klasične arheologije u Srbiji sve do polovine 20. veka, bio je istorijsko-umetnički pristup, odnosno shvatanje arheologije kao istorije umetnosti antičkog perioda, iz čega su dalje proizilazila sva uobičajena tumačenja koja srećemo i u drugim evropskim arheologijama tog vremena (v. poglavlje *Klasična arheologija kao istorija umetnosti antičkog perioda*). Helenizam je, s jedne strane, tumačen kao doba degradacije u pogledu kulturnog i umetničkog stvaralaštva (Grbić 1941, 5-7), dok je, istovremeno naglašavana njegova važnost s obzirom na mešanje grčke i italske kulture kao preduslova za nastanak moderne evropske civilizacije (Grbić 1958; Popović 1987). Pošto je u istom tom periodu celokupna srpska arheologija bila upadljivo

obeležena specifičnim pristupom i tumačenjem Miloja Vasića, za koje se ne može reći da su na bilo koji način bili tipični, pomenute paralele ovdašnje i evropske klasične arheologije nisu, svakako bile bez izuzetaka. Ipak, ako za sada ostavimo Vasića po strani, moguće je uočiti niz sličnosti između evropske i srpske klasične arheologije u istom periodu po pitanju pristupa, metoda i tumačenja artefakata klasifikovanih kao helenistički. Osim upadljive uloge istorije umetnosti kao referentnog okvira istraživanja, specifična uloga klasične filologije, odnosno istorijske lingvistike je, kao i u ostatku Evrope, imala ključnu ulogu i određivala smernice daljeg razvoja.

Ako je kanonizacija estetskih i etičkih vrednosti antičke grčke kulture imala za cilj, kako se sve češće kritikuje, da legitimizuje vodeće evropske sile u njihovim imperijalističko-kolonijalističkim težnjama, postavlja se pitanje koju ulogu je imala posvećenost antičkoj prošlosti kao pretpostavljenoj kolevci evropske civilizacije u društveno-istorijskom kontekstu na području moderne Srbije?

Preispitujući status i ulogu klasične arheologije u modernom svetu, savremena istraživanja su pokazala da je osim imperijalizma, ova specijalizovana oblast znanja u određenoj meri služila i u formiranju nacionalnih ideologija širom Evrope (Morris 1994; 2006; Hamilakis 2008; Díaz – Andreu, 2007). Povećano zanimanje za nacionalizam krajem 20.veka, kao izraziti društveni fenomen modernog doba, njegovo istorijsko i društveno poreklo dovelo je do niza studija koje, između ostalog, ukazuju na ključnu ulogu razvoja nacionalizma u oblikovanju i formiranju modernih znanja i narativa o prošlosti. Istorijski počeci nacionalizma i društveni mehanizmi koji ga suštinski određuju različito su određeni od autora do autora. Za tzv. moderniste nacionalizam je izrazito moderna pojava, čiji se razvoj prati od kraja 18. veka (Anderson 1983; Gellener 1983; Hobsbawm 1990). Razloge, procese i mehanizme koji su nacionalizam doveli u središte modernosti ovi autori, međutim, objašnjavaju na različite načine. Poreklo nacije Anderson traži u društvenom kontekstu Američkog rata za nezavisnost, odakle se ideja proširila na Evropu (Anderson 1983: 46). Urušavanje dinastičkih vladavina i religijskih uverenja skopčano sa širenjem štamparstva u 18. veku bili su, po njemu, ključni društveni faktori koji su doveli do uspostavljanja ideje o novoj "zamišljenoj političkoj zajednici" ,

odnosno naciji. Za Gellnera i Hobsbawma moderni nacionalizam se može sagledati kao direktna posledica industrijalizacije i razvoja kapitalizma u Evropi. Suprotno ovom uvreženom mišljenju o naciji kao modernističkom fenomenu, drugi autori poreklo nacije nalaze još u srednjem veku (Smit 74-86; Hasting 1997: 11). Hasting, na primer, tvrdi da su etniciteti prerasli u nacije ili integralne delove nacija onog trenutka kada su njihovi vernakulari prešli iz oralne u pisanu formu, a naročito prevodjenjem Biblije na jezik sa kojim se identifikuje određena zajednica (Hasting 1997, 11).

Istraživanje istorijskih početaka nacionalizma i društvenog konteksta u kome je počeo da se razvija svakako je u velikoj meri doprinelo razumevanju ovog društvenog fenomena koji i dalje snažno utiče na našu društvenu stvarnost. Treba, međutim imati na umu da nacionalizam nije jednoobrazna ili uniformna društvena pojava sa jasno utvrđenim društvenim mehanizmima i dinamikom razvoja, koja je kroskulturalno rasprostranjena. Naprotiv, nacionalizam se različito manifestuje kroz vreme, zavisno od šireg društvenog konteksta u kojem se pojavljuje i razvija. Drugim rečima, nacionalizam je u konstantnom nastajanju i konstruisanju (Hamilakis 2007, 15). Treba ga razumeti kao dinamičan društveni mehanizam koji se oblikuje, preoblikuje i prilagođava u odnosu na druge relevantne faktore koji se često drastično razlikuju od konteksta do konteksta ili kroz vreme. Bez obzira na pomenute razlike u objašnjenju nastanka nacije i nacionalizma, postoji generalno slaganje o važnosti istorijskih narativa preko kojih nacije uspostavljaju kontinuitet sa prošlošću kako bi tim putem obezbedile legitimitet u sadašnjosti (Smit 2010, 139).

Bez obzira na hronološko-prostorni okvir u kome posmatraju razvoj nacionalizma, svi pomenuti autori, analiziraju dinamiku ovog procesa pretežno kroz društveno-ekonomske i političke okolnosti vremena u kome se on odvija. S druge strane, polje kulture i kulturnih praksi uzimaju se u razmatranje samo sporadično, obično kao instrument za mobilizaciju nacije, kao intelektualna alatka uobličena prema datom političkom programu ili kao usputni proizvod šireg društvenog razvoja. Većina dosadašnjih studija na ovu temu svakako upućuje na kulturnu retoriku i aktivizam pojedinaca ili institucija, ali takvi primeri se obično navode kao usputne ilustracije za

socio-ekonomske i političke procese i događaje. Drugim rečima, opšte je prihvaćeno da se nacionalizam kao ideologija poziva na specifičnu nacionalnu kulturu, ali se ne smatra da je njome generisan. Suprotno takvoj tendenciji, J. Lirsen se zalaže za formalizovanje "kulturnog nacionalizma" kao zasebnog polja istraživanja u studijama nacionalizma, zbog presudnog značaja koji, po njemu, ima kultura u formiranju nacionalnog identiteta (Leerssen 2005 3-4). Lirsen tvrdi da otkrivanje nacionalne kulture nije pasivna refleksija političkih događaja, već da im prethodi, te da upravo kulturna retorika omogućava da nacija u sledećoj etapi postane fokus političke lojalnosti (Leerssen 2005, 3-4). Da bi objasnio inicijalni proces otkrivanja nacionalne kulture u izgradnji nacionalne ideologije on uvodi koncept "kultivacija kulture". To uključuje aktivnosti pojedinaca, neformalnih grupa i institucija usmerenih na instrumentalizaciju polja kulturnih praksi u nastojanju da se definiše nacionalna kultura. Kulturno polje koje se kroz aktivnosti pomenutih aktera redefiniše i reuspostavlja u nacionalnim okvirima obuhvata: jezik, književnost u najširem smislu reči, materijalnu kulturu (od umetničkih dela, preko spomenika i antikviteta do tradicionalne nošnje) i nematerijalne prakse poput običaja, folklora, sporta itd (Leerssen 2005, 24-28). Model "kultivacija kulture" Lirsen uvodi kao heurističko sredstvo za analizu početne etape u izgradnji nacionalne ideologije. Međutim, on sam naglašava da polje kulturnih delatnosti nije ograničeno samo na rane faze uspostavljanja nacionalne ideologije, već da ideja nacionalne kulture, predstavlja suštinski element za razumevanje identiteta određene nacije i u njenim kasnijim fazama (Leerssen 2005, 12). Kako je kroz prethodni tekst predočeno da su arheologija i njena praksa tokom većeg dela istorije discipline, osim kao naučno-istraživačke, percipirane takođe i kao kulturne delatnosti i da su najdirektnije dovodene u vezu sa kulturnom politikom države, onda bi potencijalnu vezu između arheologije i nacionalizma trebalo tražiti u tom kontekstu.

### *Klasična arheologija u službi zvaničnog državnog nacionalizma*

Od svih evropskih država do danas se u literaturi najviše diskutovalo o ulozi filhelenstva u procesu nemačkog ujedinjenja u jednu nacionalnu državu (Babić 2008; Diaz – Andreu 2007; Levinger 2000; Morriss 1994; 2006; Most 2008; Smit 2010). Smatra se da je superioran i kanonski status koji je antička grčka kultura zadobila sredinom 18. veka bio prvobitno iniciran upravo od strane nemačkih rodoljuba kao izraz nemačkog nacionalnog i kulturnog otpora protiv francuske osvajačke i imperijalne politike (Diaz – Andreu 2007, 327; Morris 1994, 16). Institucionalizacija takve kulturne politike, uperene protiv francuskih imperijalnih stremljenja, odigrala se u Pruskoj početkom 19. veka, nakon katastrofalnog poraza koga su Nemci pretrpeli od strane Napoleona 1806. godine. Državne reforme pokrenute s ciljem nacionalne mobilizacije za odbranu od Napoleona, obuhvatile su, pored vojne i ekonomske, takođe i reformu obrazovanja.

Ovakvo tumačenje odnosa između nemačkog filhelenstva i nemačkog nacionalizma ima i svoje protivnike. Uprkos brojnim uočenim podudarnostima između filhelenstva i nacionalnih ideologija u ovom period, postoji mišljenje da ova dva diskurzivna temelja modern evropske kulture na mnogo načina nisu bili kompatibilni i saglasni u pogledu ideja koje su propagirali (Most 2008). Polemišući sa viđenjem da je nemačko filhelenstvo bilo izrazito nacionalističko Glen Most (Glenn Most) iznosi nekoliko kontraargumenata. Prvo, Humboltov obrazovni program, iako svesno usmeren u cilju obnove nemačkog nacionalnog identiteta, bio je baziran na filhelenstvu koje po mnogo čemu odstupa od klasične nacionalne ideologije koja propagira vraćanje sopstvenim korenima i samodovoljnost sopstvenog nacionalnog nasleđa (Most 2008, 157). Upravo suprotno, Humbolt je smatrao da je za obnovu posrnule nemačke nacije potrebno usvojiti vrednosti i načela druge kulture i ugraditi ih u spostveni nacionalni

identitet. Filhelenstvo, koje je još u 18. veku percipirano kao opšte evropsko dobro, na koje su se pozivale i druge vodeće države u Evropi, teško da je moglo poslužiti kao temelj za izgradnju identiteta pojedinačnih nacija. Naprotiv, proces izgradnje nacionalnog identiteta zahteva razdvajanje i isticanje različitosti na simboličkom nivou, te u tom smislu filhelenstvo nije moglo biti ideologija preko koje bi Nemci zasnovali svoju kulturnu i nacionalnu specifičnost. Izgradnja nemačke nacije i politički naponi Pruske da ujedini stotine nezavisnih nemačkih kneževina zahtevali su drugačiju vrstu istorijskih narativa na kojima bi se utemeljio kontinuitet nacije i stvorila srž nemačkog identiteta. Naime, u istom ovom periodu, početkom 19. veka, u Nemačkoj je primetno snažno interesovanje za lokalnu srednjovekovnu i praistorijsku prošlost, što je bilo u direktnoj vezi za nastojanjem da se odredi specifično poreklo nemačke nacije u odnosu na ostatak Evrope (Diaz -Andreu 2007, 317-318; Ingo 1996, 165-166). Štaviše, rivalitet koji je usledio između pristalica različitih učenja, onih koji su favorizovali klasičnu, odnosno lokalnu, germansku, prošlost, reflektuje nastalu tenziju među onima koji su primat davali univerzalnoj antičkoj grčkoj kulturi, odnosno nacionalnoj nemačkoj kulturi (Ingo 1996,168).

Most dalje navodi kako, takođe pada u oči da nacionalna ideologija koja pojedinca podređuje naciji i centralnoj političkoj sili ima malo toga zajedničkog sa demokratskim ustrojstvom nezavisnih grčkih polisa koje su slavili filhelenisti širom Evrope zbog navodnih kosmopolitiskih osobnosti njihove kulture (Most 2008, 158-159). Ako je, dakle, nemački nacionalni pokret u filhelenstvu tražio ideološku potporu za ujedinjenje stotine nezavisnih kneževina onda čudi to što je izbor pao na Grčku klasičnog perioda, proslavljenu upravo po slobodi nezavisnih gradova -država, kada su mnogi drugi slučajevi iz antičke prošlosti mogli poslužiti kao bolji model nacionalnoj ideologiji (Most 2008, 162). Polemišući sa tvrdnjama da su kriterijumi za izbor antičke grčke kulture kao temelja evropske civilizacije bili vođeni političkim nacionalnim interesima, Most (tvrdi da je odlučujući kriterijum za ovakav izbor bio u stvari estetskog karaktera i da takav izbor reflektuje jedan opšti trend u recepciji antičke grčke umetnosti u 18. i 19. veku, pre nego nacionalnu ideologiju (Most 2008, 159). Naturalizam, red, balans i mera, koji

karakteriču antičku grčku umetnost, usvojeni su kao univerzalni estetski principi kojima se meri umetničko dostignuće. Ovaj specifičan ukus u recepciji umetnosti koji je prevladao tokom 18. i 19. veka proširen je i na druge aspekte života posredstvom mišljenja da je prijemčivost za čistu lepotu nužan preduslov za unapređenje racionalnih i moralnih strana ličnosti. Otuda se tvrdi da je Humboltovo nastojanje da mladu nemačku naciju obrazuje na temeljima grčke umetnosti, književnosti i filozofije bilo vođeno uvrenjem da će nesumnjiva i opšte prihvaćena estetska superiornost ovih dela imati blagotvorna dejstva na mlade naraštaje (Most 2008, 159), tako da je ta reforma bila vođena više prosvetiteljskim nego nacionalnim idejama.

Tvrđnja da se koreni filhelenstva vezuju za prosvetiteljske, pre nego za nacionalne pokrete ima svoje opravdanje, kada je reč o 18. veku. Međutim, porastom nacionalizma širom Evrope u 19. veku, intelektualni pokret koji se zalagao za filhelenstvo je omasovljen tako što je, posredstvom državnih obrazovnih i kulturnih institucija, ugrađen i prilagođen zvaničnim nacionalnim ideologijama. Jedan od primera za to predstavlja upravo reforma obrazovanja koja je sprovedena u Nemačkoj početkom 19. veka. Obrazovna reforma, izvršena pod pruskim ministrom Vilhelmom fon Humboltom, dala je primat izučavanju antičke grčke kulture, koja je među nemačkim intelektualcima bar pola veka ranije uspostavljena kao neprikosnoveni temelj učenosti i prosvećenosti. Potreba države da stvori kulturnu protivtežu Napoleonovim imperijalnim nastojanjima da Francusku predstavi kao novi Rim, vodila je preko prosvećenih helenofila kojima je poveren zadatak da nemačke kulturne i obrazovne institucije uspostave na znanjima i dostignućima antičke grčke kulture (Levinger 2000, 2-6). Pretendujući na status vođe nemačkog ujedinjenja, Pruska je iskoristila francusko osvajanje južnih nemačkih teritorija, kako bi izvršila homogenizaciju i probudila nacionalnu svest, te se obrazovne reforme, sprovedene u cilju duhovne i moralne obnove nacije, mogu smatrati delom njene sistematski sprovedene nacionalne politike i propagande. Otkrivši u obrazovanju sredstvo za mobilizaciju nacije, pruska monarhija je svoje prosvećeno građanstvo stavila u direktnu službu države, dajući mu misiju da kroz obrazovanje mladih naraštaja radi na izgradnji nemačkog nacionalnog i kulturnog ponosa, odnosno identiteta.

Projektovana od strane centralizovane državne politike, pruska reforma obrazovanja može se, kako to formuliše Entoni Smit, smatrati sredstvom zvaničnog državnog nacionalizma (Smit 2010, 144). Raspravljajući o pojavi nacionalizma kao ideološkog pokreta, on ističe da se zanimanje za istoriju, kao prateći element nastajućih nacionalizama, počev od 18. veka razvijalo u dva smera, ka klasičnoj prošlosti s jedne strane i nacionalnoj s druge (Smit 2010, 139). Istorija koju je cenio neoklasični pokret bila je u suštini građanska i politička, nadahnuta prosvetiteljskim idejama, a poticala je iz tumačenja klasične antike kao civilizacijske visoravni koja se ponovo obrazuje u modernoj Evropi, ali na još višem stepenu (Smit 2010, 141). Paralelno sa njom, u Nemačkoj je, kao i u drugim evropskim državama postojala vrlo izražena tendencija da se nacionalni mitovi utemelje na nasleđu lokalne (praistorijske i srednjovekovne) prošlosti (Wiwjorra 1996, 176). Oba ova stremljenja, i neoklasicizam i nativizam predstavljaju varijante šireg romantizma, čežnje za idealizovanim zlatnim dobom i herojskom prošlošću, koji mogu poslužiti kao uzor za kolektivnu regeneraciju u sadašnjosti. Za razliku od šire rasprostranjene ideje o germnskom poreklu nemačke nacije, uloga filhelenstva u formiranju nemačke nacionalne ideologije i identiteta vezuje se isključivo za napore države da preko obrazovane srednje klase i obrazovnih institucija, aktuelizuje pitanje nemačkog nacionalnog identiteta, kao i da se posredstvom kulturne i obrazovne politike odupre imperijalnim nastojanjima Francuske.

Međunacionalna rivalstva, poput ovog nemačko-francuskog, koje je između ostalog ispoljeno kroz nastojanje obe države da svoj nacionalni i kulturni identitet utemelje na nasleđu antičke Grčke, odnosno Rima, mogu se smatrati jednim od razloga zbog kojeg je antičko (grčko-rimsko) nasleđe ugrađivano u nacionalne mitove. Naime, niz primera pokazuje da je kao direktan proizvod nacionalnih i imperijanih ideologija u Evropi 19. veka nastupila svojevrsna trka, rivalstvo i međunacionalno nadmetanje za materijalno nasleđe antičke grčko-rimske kulture, kojim se postizao simbolički kulturni presitž. To takmičenje se ispoljilo kroz doslovnu trku u sakipljanju antičkih antikviteta i stvaranju nacionalnih muzeja u kojima su prikupljeni artefakti svedočili o kulturnom nasleđu i prosvećenosti dotične nacije (Hamilakis 2008, 275-276). Ne bi trebalo gubiti iz



vida da je klasična arheologija uspostavila svoju terensku praksu upravo u kontekstu ovih sakupljačkih projekata koje su vodili uticajni pojedinci, samostalno ili kao službenici evropskih država.

Slučaj Lorda Eldžina, koji je tokom svog ambasadorskog poslanstva u Turskoj (1798-1804) uspeo da skine skulpture sa najčuvenijeg helenskog hrama - Partenona, da ih transportuje u Englesku, da bi desetak godina kasnije završile u Britanskom muzeju, predstavlja najčuveniji slučaj ove vrste (Babić 2008, 25-30). Uz dopuštenje turskog sultana, Eldžinovi ljudi su 1801. godine započeli dug posao na izradi crteža i odlivaka akropoljskih spomenika, a jedan značajan broj skulptura je tom prilikom skinut sa hrama i prevezen u Englesku. Kada je nakon četiri godine Eldžinov mermer stigao u Englesku, debata o opravdanosti njegovog postupka već je uveliko pokrenula tamošnju javnost. Najzad, 1816. godine u raspravi pred Parlamentom, odlučeno je da se Lordu nadoknadi deo troškova čitavog poduhvata i da se zbirka atinskih skulptura smesti u Britanski muzej (Babić 2008, 30). U izvještaju posebne komisije Parlamenta o pitanjima Eldžinove kolekcije mermernih skulptura, zapisano je, između ostalog, i ovo:

*"(...) ako je tačno, kao što smo to naučili iz istorije i iz iskustva, da slobodne vlade obezbeđuju tlo koje je najpogodnije za proizvodnju domaćeg talenta, za sazrevanje snage ljudskog uma i rast svake vrste izvrsnosti (...) ni jedna zemlja ne može biti pogodnija nego što je naša vlastita da obezbedi časno utočište ovim skulpturama"* (cit. prema Goff 2005, 8).

Okolnosti pod kojima se engleski Lord domogao partenonskog mermera takođe su bile delimično diktirane političkim rivalstvom između Engleske i Francuske. O rivalstvu koje je, između ostalog, ispoljeno kroz međusobnu trku u prikupljanju antičkih spomenika svedoči pismo Eldžinovog privatnog sekretara, Vilijema R. Hamiltona, koji ga upozorava da francuske pretenzije nisu ograničene samo na Italiju i da Francuzi čekaju pogodnu priliku da se ponovo domognu atinskih spomenika. On ga dalje obaveštava da u Atini sedi francuski "čovjek" kome je francuski ambasador iz Carigrada dao instrukcije da ne propušta nijednu priliku da uzme iz Atine sve što se uzeti može (Goff 2005, 6).

Kao u Nemčkoj, nasleđe antičke grčke, odnosno grčko-rimske kulture, je i u drugim evropskim državama predstavljalo simbolički kapital kojim nacija iskazuje svoju prosvetčenost, vitalnost, nacionalni i kulturni prestiž u odnosu na druge nacije, kao i svoju pripadnost evropskoj civilizaciji. Kao što je Humbolt izučavanje antike predstavio kao pouzdan temelj za razvoj i usavršavanje budućeg nemačkog čoveka i nemačke nacije u celini, jedan od pristalica odluke da partenonske skulpture treba da ostanu u Engleskoj, ovako je diskutovao povodom tog pitanja pred Parlamentom:

*"posedovanje ovih dragocenih ostataka antičkog genija i ukusa doprinelo bi ne samo boljoj umetnosti već i uzdizanju našeg nacionalnog karaktera, bogatstva i veličine."* (cit prema Goff 2005, 7).

Uprkos brojnim primerima koji ilustruju upotrebu grčkog nasleđa u ideologizovanju nacije, ipak, kao i u slučaju Nemačke, ne može se reći da je uspostavljanje kontinuiteta između antičke grčke kulture i moderne nacije bilo u direktnoj vezi sa konstruisanjem nacionalnih mitova o poreklu i specifičnosti. Moderni nacionalizam je, i u ideološkom i u faktičkom smislu, uvek povezan sa konkretnom teritorijom, odnosno suverenitetom koji nacionalna država ostvaruje nad nekim područjem. Kako je poznato da se većina modernih država nalazi na području koje geografski nije obuhvaćeno granicama antičkog sveta, izvesno je da pretpostavljeno nacionalno identifikovanje sa antičkom Grčkom, nije bilo u direktnoj vezi sa nacionalnim mitom o poreklu na osnovu koga se, po pravilu, ostvaruje istorijsko pravo nad određenom teritorijom. Osim Italije i Grčke, sve druge moderne nacije su svoj istorijski kontinuitet i poreklo bazirale na specifičnim ostacima lokalne (obično srednjovekovne) prošlosti, dok je, s druge strane, uspostavljanje kontinuiteta sa nasleđem antičke grčke ili rimske kulture, služilo potvrđivanju civilizacijskog legitimiteta nacije, njene kulture i države u modernom svetu.

Da filhelenstvo izraženo, između ostalog, kroz praktikovanje klasične arheologije kao specijalizovane discipline nije bilo determinisano, odnosno u direktnoj vezi sa nacionalnom ideologijom koja definiše poreklo i specifičnost konkretne nacije, govori i

to što je, uprkos čestim promenama nacionalne ideologije i forme nacionalne države na području moderne Srbije, antika u arheološkim radovima sve vreme percipirana kao temelj savremene kulture, kako god da se ona u međuvremenu nazivala. U tom smislu, pozivanje na nasleđe antičke grčke kulture kao civilizacijski temelj moderne evropske nacije može se u Srbiji, kao i u većini evropskih država, smatrati formom zvaničnog državnog nacionalizma.

Sumirajući svoje dugogodišnje istraživanje o kontinuitetu elemenata grčke kulture koji se održao na centralno-balkanskom području, od pretpostavljenog početka u arhajskom periodu do danas, Vasić je naglasio da taj kontinuitet, koji on dovodi u vezu sa kulturom autohtona, nije vezan isključivo za jedan narod, nego mnogo više za geografsko područje i prirodu tla (Vasić 1954). Kultura kao trajno utisnuta u tlo nekog područja se, po Vasićevoj koncepciji, naprosto prenosi kroz vreme, tako što mlađe, novonastale populacije na istom području uvek usvajaju elemente dominantne autohtone kulture i prenose je dalje kroz vreme. Postavivši tezu o jonskoj kolonizaciji Dunava u 7/6. veku p.n.e, Vasiću je koncept kulturnog kontinuiteta omogućio da mnoge pojave i običaje u savremenoj srpskoj kulturi dovede u direktnu vezu sa arhajskom grčkom, odnosno da područje Srbije i njeno arheološko nasleđe predstavi kao integralni deo antičkog grčkog sveta, dok mu je, s druge strane, koncept kulturnog *survivance* - a omogućila da tvrdi kako su se elementi te kulture do danas održali kao sastavni deo savremene srpske kulture.

Vasićevo nastojanje da dokaže kulturni kontinuitet moderne srpske kulture sa antičkom grčkom civilizacijom moglo bi se uporediti sa brojnim drugim primerima iz tog perioda, kada je akademsko filhelenstvo kreirano u skladu sa potrebama zvaničnog državnog nacionalizma, kroz naučno-istraživačke i kulturne prakse arheologije i brojnih drugih disciplina. Može se lako pretpostaviti da je Vasić, obrazujući se u Nemačkoj krajem 19. veka i bivajući svedok nastajanja sopstvene nacije i njene države, i sam podrazumevao takvu primarnu ulogu koju ima izučavanje antike. Uostalom to najbolje potvrđuju sam Vasić u jednom tekstu koji je pod pseudonimom Dr. Ognjen objavljen u

*Brankovom kolu* gde kaže: "Ne ratuje se za narod samo puškom i sabljom, nego i naukom i prosvetom" (vidi Makuljević 2006, 19).

Pomenuta izložbena postavka priređena povodom otvaranja Muzeja kneza Pavlja takođe predstavlja jedan od primera toga kako su antička umetnost i kultura korišćeni kao sredstvo za konstruisanje i promovisanje zvaničnog državnog nacionalizma. Kao i u većini drugih evropskih nacionalnih muzeja, uloga spomenika antičke grčke kulture, odnosno umetnosti bila je da potvrdi kulturni legitimitet nacije i njenu pripadnost evropskoj civilizaciji utemeljenoj na neprikosnovenim dostignućima antike. Između ostalog, to ilustruju govor koji je povodom otvaranja Muzeja kneza Pavla održao tadašnji ministar prosvete Kraljevine Jugoslavije:

*"Tu (u muzeju) treba da bude skupljeno sve ono što je stvarano na prostoru naše Jugoslavije (...) a ujedno tu treba da bude prikupljeno sve ono što je u ma kom pogledu značajno za čovečiji razvitak uopšte. (...) No svaki materijal, bilo iz drugih delova kontinenta i sveta, vazda će utvrditi: da je naše slovensko, jugoslovensko, - tamo slovenačko i hrvatsko, a ovde srpsko, - pleme jedino bilo sposobno da, posle nekoliko vekova pravog haosa, nastavi drevnu grčko-rimsku, mediteransku kulturu, i da joj da nešto od svog rasnog bića"* (Ignjatović 2009, 60-61).

U okviru očigledne hronološke dispozicije zbirki koje su bile izložene u Muzeju kneza Pavla, dominantno mesto su zauzimali predmeti u centralnim prostorijama o čemu svedoče i reči tadašnjeg direktora muzeja Milana Kašanina da je "najvažnijim delima (...) svuda davano centralno mesto" (cit prema Ignjatović 2009, 85). U vertikalnom nizu na tri nivoa u tim "centralnim" prostorijama nizale su se grčko-rimska kolekcija, Karadorđeva soba u kojoj su, takođe, bili smešteni artefakti iz doba Nemanjića i Obrenovića i dvorana sa skulpturama Ivana Meštrovića. Lako je primetiti da je ta vertikalna osovina pripovedala o istoriji jugoslovenske nacije kao baštinice antičke grčko-rimske civilizacije i srednjovekovne države Nemanjića i o tome kako je ona na takvim temeljima nastavila da gradi svoju kulturu i umetnost prezentovanu kroz Meštrovićeve dela, budući da su

njegove skulpture tumačene kao izraz "rasnog jugoslovenskog genija" (Ignjatović 2009, 86). Iz pomeutog se vidi da je muzej svojom postavkom, koncepcijom velikih izložbi i istraživačkom i izdavačkom delatnošću nastojao da mladoj južnoslovensku državu na čelu sa srpskom dinastijom Karađorđević obezbedi kulturni legitimitet moderne evropske države i da Beograd predstavi kao evropsko kulturno središte. Kako piše Aleksandar Ignjatović, Muzej kneza Pavla je, u kontekstu jugoslovenskog društva poznih tridesetih godina 20. veka, funkcionisao i kao specifičan model klasne i socijalne identifikacije:

*"Naime mecenstvom kneza Pavla – čija je uloga u stvaranju muzejske zbirke bila primarna – potvrđen je uobičajen identitet prosvetiteljskih aristokratskih krugova. To je, zapravo, bio čin inicijacije vladarske kuće Karađorđević u orbiti starih evropskih dinastija. Pored toga često isticano velikodušno darivanje narodu same zgrade Novog vora od strane kralja Aleksandra I Karađorđevića, neposredno pred tragični atentat u Marselju, trebalo je da ispuni duhovno visoku i nacionalno veliku misiju, ugledanjem na pariski Luvr, petrogradski Ermitraž i druge slične poduhvate iz istorije evropskih dinastija. Verovalo se da bi oponašanjem takvih uglednih primera, koji su tokom XIX i u prvj polovini XX veka postali čak i kulturno-politički normativ, jugoslovenska država mogla da stane rame uz rame s velikim evropskim nacijama i da na taj način jugoslovenska vladarska kuća potvrdi svoju evropsku kulturnu misiju." (Ignjatović 2009, 62)*

Reorganizacija Muzeja koja je usledila nakon Drugog svetskog rata je, u skladu sa promenjenim političkim okolnostima, podrazumevala reviziju nacionalnog mita koji pripoveda o vladarskoj kući Karađorđevića, ali je, kao što se može zaključiti na osnovu podataka o prostornom organizovanju postavke u Narodnom muzeju iz pedesetih godina 20. veka, antika i dalje imala istu ulogu: da potvrdi kulturni i civilizacijski legitimitet novonastale države i nenog naroda.

*"U centralnom delu dvorane izložena je antička plastika, a u vitrinama oko nje predmeti primenjene umetnosti. U cirkulaciji oko ovog prostora dat je dalji razvoj kulture u antičko doba. Tu je naglašen njen osoben karakter, sa kontinuitetom*

*elemenata kulture autohtonog etničkog supstrata Ilira, Tračana i Makedonaca. Ovi elementi vidni su paralelno sa grčkim i rimskim sa kojima se pod uticajem raznih faktora stapaju, a s vremena na vreme ponovo izbijaju. Na taj način kroz dinamiku evolucije i kroz statički ambijent data su dva uporedna preseka antike u našoj zemlji. U improvizovanom ambijent vidimo klasično lice starog sveta koje je dolazilo do izražaja i u našoj sredini, dok u nemirnom toku evolucije svedoci smo sukobljavanja unutrašnjih suprotnosti društva, duha i kulture Balkana i Mediterana" (Mano-Zisi 1954, 4).*

Iz navedenog se da pretpostaviti da je jedna od glavnih ideja ove postavke bila da se paralelno predstave ostaci grčko-rimske kulture, tačnije umetnosti, i ostaci života centralno-balkanske populacije čime bi se ukazalo na međusobne dodire i uticaje dva kulturna entiteta. Prostorna organizacija izložbe jasno naglašava centralni, "statični" položaj grčko-rimske kulture u odnosu na promenljivi, "dinamični" tok kulture balkanskih zajednica. Time je podržana ideja, koja se u Evropi može pratiti još od 18. veka, da klasična (grčko-rimska) kultura predstavlja istovremeno i polazište i ishodište celokupnog kulturnog razvoja u prošlosti, takoreći referentnu tačku poređenja za sve drugo što se odvijalo "oko" nje. Iako daleko malobrojniji, grčko-rimski ostaci svojim centralnim položajem u okviru izložbe simuliraju značaj koji je grčko-rimska antika imala u razvoju balkanske kulture, a naročito da bi se pokazalo da je "klasično lice starog sveta dolazilo do izražaja i u našoj sredini" (Mano-Zisi 1954, 4).

To što u filhelenstvu i klasičnoj arheologiji, kao njenom sastavnom delu, nalazimo odjeke nacionalizma uopšte ne čudi. Kada se osvrnemo na evropsku istoriju iz ovog perioda, pada u oči da je to doba intezivnih političkih kriza i međunarodnih sukoba počev od Francuske revolucije (1789 -1799) i Rata za nezavisnost (1775-1783), preko Francusko-pruskog rata (1870-1871), do nacionalnih borbi za oslobođenje od osmanske imperije u balkanskim zemljama (1804-1813, 1815). Kroz ceo ovaj period nacionalni pokret je predstavljao instrument mobilizacije javnog mnjenja u pogledu kratkoročnih i dugoročnih političkih, ekonomskih i vojnih ciljeva, tako da nije postojao gotovo nijedan aspekt evropske kulture u ovom periodu koji nije bio zahvaćen nacionalnom idejom.

Pošto se arheologija kao specijalizovana disciplina razvijala kroz institucionalnu mrežu nacionalne države, takav istraživački kontekst je, bez sumnje, morao uticati na pristup izučavanju prošlosti (Silberman 1995; Khol and Fawcett 1995).

### *Kontinuitet autohtone kulture*

Istorijski narativi o nacionalnom kontinuitetu konstruisani na području Srbije i njenog bliskog okruženja (misli se na područje bivše SFR Jugoslavije) do danas su ostali izrazito brojni, s obzirom na raznolik etničku, nacionalnu i religioznu strukturu koja se zatekla na ovom području nakon pada Osmanske i Austrougarske imperije. Burne istorijske okolnosti, praćene ratovima, čestim političkim i ideološkim promenama, koje su pratile nastanak nacionalne države/a i konstruisanje nacionalnog identiteta/à na ovom području, dodatno su učinile ove procese nedovršenim i ambivalentnim. Svaka od osam država, koliko ih se na ovom području smenilo od Berlinskog kongresa na ovamo,<sup>60</sup> pristupila je reviziji postojećeg nacionalnog mita, dodavala mu ili oduzimala određene epizode, prilagođavajući ga aktuelnoj političkoj vladi. Arheologija je u Srbiji, kao i u ostatku Evrope, uspostavljena kao odgovor na potrebe države da, kako je to Valtrović iskazao, upozna narod sa istorijskom prošlošću svoje zemlje (Valtrović 1884, 1), te je otuda sasvim očekivana refleksiju zvanične državne nacionalne ideologije u njenoj praksi (Silberman 1995; Khol and Fawcett 1995). Trebalo bi se podsetiti da su pioniri discipline, poput Valtrovića i Vasića, svoju profesiju jasno i eksplicitno stavili u službu nacije, kao

---

<sup>60</sup> 1878 – Kneževina Srbija (kraljevina od 1882. godine)

1918 – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

1929 – Kraljevina Jugoslavija

1945 – Federativna Narodna Republika Jugoslavija

1963 – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

1992 – Savezna Republika Jugoslavija

2003 – Državna zajednica Srbija i Crna Gora

2006 – Republika Srbija

što su činili mnogi drugi njihovi savremenici. Čak i mlađe generacije, koje nisu svoj istraživački angažman tako direktno dovodile u vezu sa nacionalnom ideologijom, nisu izbegle da, svesno ili nesvesno, odgovore na potrebe zvanične države (Grbić 1958; Mano-Zisi 1954; Grbić 1958; Mano-Zisi i Popović 1959, 1979). Pošto su se te potrebe brzo, ponekada čak drastično menjale, s obzirom na pomenutu političku nestabilnost, ovdašnja arheologija je odgovorila jednim dosta fleksibilnim, ali istovremeno vrlo problematičnim, konceptom kulturnog kontinuiteta, koji je, s obzirom na novonastalu nacionalnu ideologiju, mogao uvek biti prilagođen novim potrebama.

Upotreba ovog koncepta nije uvek transparentna i teorijski je vrlo retko eksplicirana od strane ovdašnjih autora, ali može se reći da je u osnovi tog pristupa pretpostavka o kontinuitetu autohtone kulture vezane za specifično geografsko područje. Pretpostavka o dominantnom uticaju kulture autohtona, koji se nejasno objašnjenim procesom prenosi na savremenu populaciju koja naseljava određeno područje, moguće je pratiti u praksama srpske arheologije praktično od njenih početaka, na čelu sa Milojem Vasićem, sve do danas (vidi Palavestra 2011). Prakse koje se tiču istraživanja i tumačenja helenističkih nalaza u ovom periodu upućuju na niz sledbenika koji su, kao i Vasić, nalazili da je specifičan karakter kulture na ovom području, u prošlosti kao i danas, u vezi sa prirodom tla, odnosno njegovom geografijom što se, između ostalog, ispoljava i kroz njenu materijalnu kulturu (npr. Mano-Zisi 1954, 4-6; Mano-Zisi i Popović 1979, 6; Parović-Pešikan 1977/8).

Kontinuitet autohtone kulture Vasić je, kao što se videlo, pratio na osnovu pretpostavljenih elemenata arhajske grčke kulture, koju je on smatrao autohtonom na ovom području, pretpostavivši da su Vinču osnovali jonski kolonisti. Iako, su pripadnici mlađe generacije ostali dosledni tumačenju da su kontakti između centralnobalkanskog i egejskog područja u arhajskom periodu bili ključni i najvažniji talas helenizacije, one su, za razliku od Vasića, autohtonom smatrali kulturu lokalne populacije, identifikovane sa plemenima/narodima koje kao severne stanovnike Balkana pominju antički izvori.



Od svih poznatih ili pretpostavljenih naroda u balkanskoj prošlosti, koji su dovođeni u vezu sa kontinuitetom autohtone kulture (vezane za specifičnost ovog područja) u posleratnoj literaturi se najviše diskutovalo o kontinuitetu Ilira i ilirske kulture. Nastojanje da se, pored važnog arheološkog nasleđa antičke grčke kulture, kao specifičnost ovdašnje geografije, ukaže i na kontinuitet elemenata pretpostavljene autohtone, u ovom slučaju ilirske kulture, najpotpunije je došlo do izražaja kroz tematsku izložbu *Grci i Iliri: njihovi kulturni odnosi u prošlosti naše zemlje na osnovu arheološkog materijala*, koju je organizovao 1959. godine Narodni Muzej u Beogradu (Mano-Zisi i Popović 1959, 2). Da je tumačenje kontinuiteta elemenata ilirske kulture na balkanskom području bazirano na istim pretpostavkama i postupku koje je koristio i Vasić, dokazujući kontinuitet arhajske grčke kulture, pokazuje to što, kao i on, autori ove izložbe ističu da je izvestan konzervativizam, koji se ogleda u dugom trajanju, odnosno, kontinuitetu nekih kulturnih elemenata vezan za prirodu tla na ovom području i da je upravo to što ilirsku zajednicu čini specifičnom i na osnovu čega se ona razlikuje od susednih kultura kao što su tračka, dačka, skitska i keltska (Mano-Zisi i Popović 1959, 10). Osim toga, iako su, praktično, radili sa potpuno drugom vrstom artefakata, oni, kao i Vasić, smatraju da je krajem starijeg gvozdenog doba i početkom mlađeg došlo do "apsorbcije grčkih kulturnih elemenata" među ovdašnjom populacijom, i tada usvojeni kulturni uticaji su se održavali tokom mlađeg gvozdenog doba i dalje kroz rimsku epohu.

*"Naročito je bio presudan za ilire arhajski grčki stil u opremi, nakitu, posuđu i figuralnom oblikovanju. On je bio tako duboko uvrežen u dušu Ilira, da i u promenjenim društvenim prilikama, čak i u konstelacijama pod Keltima i Rimljanima, izbija iz dela njihovih ruku. Kao što su održali kontinuitet starih bronzanodopskih i halštatskih kulturnih elemenata, Iliri su u svom poznatom, krajnjem konzervativizmu zadržali jednom prihvaćene grčke stilske elemente"* (Mano-Zisi i Popović 1959, 12).

U vreme helenizma kada je, po rečima autora izložbe, cela sredozemna oblast bila kulturno povezana, mediteranska civilizacija i urbanizam su se proširili i među Ilirima (Mano-Zisi i Popović 1959, 60). Pominjani radovi koji se baziraju na rekonstrukciji

etnogeneze balkanskih "naroda"/etničkih grupa, takođe ističu da je urbanizacija, kao element finalne faze u etnogenezi nekog "naroda", uticaj koji se može pripisati helenističkoj kulturi. O tome svedoče artefakti koji su lokalno proizvedeni, a za koje se može tvrditi da su napravljeni po grčkim uzorima i to pre svega na području Jadranske obale i u Makedoniji (npr. Parović-Pešika 1977/8; Mikulčić 1965/6). Što se više ide ka unutrašnjosti Balkana (što će reći na teritoriji Srbije), uočava se jedna pomalo "konzervativna" osobina materijalne kulture u tom smislu da na njoj dominiraju elementi grčkih uticaja iz arhajskog perioda (Mano-Zisi i Popović 1959, 60-62). Sličnost sa Vasićevim tumačenjem i pristupom je naročito upadljiva s obzirom na to da, potonji autori takođe naglašavaju kako je ilirsko-grčki kulturni uticaj bitan za razumevanje postanka i postojanje mnogih nših kulturnih pojava i običaja do današnjice (Mano-Zisi i Popović 1959, 6).

Ako je koncept autohtone kulture Vasiću služio da pokaže kako koreni savremene srpske kulture potiču iz arhajske Grčke, u skladu sa onovremenom političkom ulogom arheologije da u interesu države posvedoči starost i veličinu nacije, postavlja se pitanje da li je i teza o kulturnom kontinuitetu Ilira bila takođe refleksija nacionalne ideologije i njenog uticaja na arheološku praksu?

Političke promene koje su usledile nakon Prvog svetskog rata, stvaranje Kraljevine Jugoslavije (1918), potom FNR Jugoslavije (1945) i SFR Jugoslavije (1963), iziskivale su konstruisanje novih nacionalnih mitova, oko kojih bi bilo moguće okupiti sve konstitutivne nacije okupljene u jednoj državi. Pored pretpostavljenog zajedničkog južnoslovenskog porekla, favorizovanje ilirske prošlosti kao najvažnijeg kulturnog i etničkog sloja, koji prethodi slovenskom doseljavanju na područje Jugoslavije bilo je, kako se primećuje, u izvesnoj vezi sa stvaranjem jugoslovenskog nacionalizma u 20. veku (Vranić 2011, 667). Novouspostavljene obrazovne, kulturne i naučne institucije kraljevine Jugoslavije, poput Muzeja kneza Pavla, a naročito Balkanskog instituta, svojom delatnošću na mnogim poljima odražavaju izrazito povećano zanimanje za ilirsku prošlost, a pre svega za pitanje ilirskog indoevropskog porekla. Istorijsko istraživanje Ilira na bazi ligvistike došlo je naročito do izražaja u dugogodišnjem radu istaknutog

srpskog filologa Milana Budimira i njegovog saradnika u Balkanskom institutu, Petra Skoka, kao i brojnih sledbenika u arheologiji. Brojni simpozijumi i naučni skupovi o ilirskoj arheologiji, projekti vezani za sistemsko istraživanje ilirskih lokaliteta, kao i izložbe posvećene materijalnoj kulturi Ilira, koji su organizovani nakon Drugog svetskog rata, samostalno ili u saradnji republičkih institucija za arheologiju, takođe ukazuju na povećano zanimanje za ilirsku prošlost u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji (Benac 1964, 1966; Garašanin 1979; Mano-Zisi i Popović 1959; Parović-Pešikan 1977/8, 1984). Tokom istog perioda, arheologija je, zajedno sa drugim srodnim disciplinama (istorija, lingvistika), definisala nešto što se u literaturi obično označava kao Iliri u širem smilu (Papazoglu 1967), a iza čega se pretpostavlja šira etnička zajednica koju sačinjavaju brojna plemena poznata iz pisanih izvora, čija ukupna teritorija okvirno odgovara granicama ondašnje Jugoslavije.

Trebalo bi primetiti da se, iako uočljive, tendencije ka favorizovanju ilirske prošlosti i nastojanje da se uspostavi kontinuitet između savremene i ilirske kulture na Balkanu, ipak prepoznaju samo kao naznake, a ne kao sistematičan i centralizovan državni projekat, usmeren na stvaranje jugoslovenskog nacionalnog i istorijskog mita. U tom smislu, važno je primetiti da, po mišljenju nekih autora, nijedna od jugoslovenskih država, zapravo, nije imala predviđen nacionalni jugoslovenski projekat, koji bi, između ostalog i putem arheologije, radio na stvaranju zajedničkog nacionalnog identiteta i prevazilaženju etničkih/nacionalnih i religijskih razlika. Proces političke decentralizacije i prenošenje sve više ovlašćenja na republičke vlade, odnosno federalne nacionalne jedinice unutar Jugoslavije, što je otpočelo već šezdesetih, praktično su onemogućili svaki pokušaj stvaranja jugoslovenskog nacionalnog mita, osim što su dodatno podržali nacionalni i etnički separatizam koji će u krajnjem ishodu dovesti do raspada zemlje. U tom smislu ni povećano zanimanje za ilirsku prošlost, koje se prepoznaje kao jedna od karakteristika jugoslovenske arheologije nije, po svemu sudeći, bilo vođeno sasvim jasnom idejom i namerom da se stvori jugoslovenska nacija. Upravo suprotno, u jugoslovenskoj literaturi iz sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, primećuje se tendencija rasparčavanja pretpostavljenog ilirskog područja i sve jasnije usmerenje na

veliku etničku raznolikost. Kao što je teritorija Ilira, u širem smislu, okvirno odgovarala granicama SFR Jugoslavije, sada se u okviru republika i pokrajina sa velikom pažnjom istraživala prošlost onih plemena koja su, po pretpostavci, naseljavala područja u okviru savremenih republičkih i pokrajinskih granica (Benac 1987). S obzirom da se takva tendenciju uočava kao paralelna sa političkim težnjama ka decentralizaciji države i sa porastom nacionalizma u SFR Jugoslaviji, smatra se da je u ovom slučaju arheološka interpretacija prilagođena aktuelnoj političkoj situaciji u okviru države. Osim što je pretpostavljena plemenska/etnička raznolikost pogodovala pojedinačnim nacionalnim ideologijama u okviru Jugoslavije, ona je takođe, svesno ili ne, podržavala decentralizaciju kao politički okvir SFR Jugoslavije u drugoj polovini 20. veka. Uostalom, teritorija koja je u prošlosti, kao što je i danas, izdeljena na više plemenskih i etničkih/nacionalnih jedinica sasvim je odgovarala zvaničnoj jugoslovenskoj ideologiji bratstva i jedinstva (Vranić 2011, 667).

Kada su se bratstvo i jedinstvo raspali, svaka od jugoslovenskih arheologija je praktično mogla da nastavi tamo gde je i pošla - ka istraživanju kulturne specifičnosti područja koje je obuhvaćeno njenim nacionalnim granicama. Koncept kontinuiteta, odnosno autohtone kulture koja prožima područje moderne Srbije od praistorije do danas ponovo je došao do izražaja kroz radove niza autora (vidi Palavestra 2011). Dominantan uticaj Vasićevog koncepta kontinuiteta autohtone kulture na radove mlađe generacije ogleda se i u tome što su arheološki ostaci koji svedoče o kulturnim kontaktima između centralnobalkanskog i egejskog sveta, između ostalog i helenistički, interpretirani kao oni koji nesumnjivo dokazuju snažan uticaj antičke kulture na ovom području, dok istovremeno pokazuju izvesnu specifičnost koja se povezuje sa specifičnom prirodom balkanske geografije. Ta specifičnost se, kada je reč o helenističkim nalazima (npr. 22-33, 37-46, 50-62, 65, 66), ispoljava kroz stilski arhaizam koji se ovde održao znatno duže nego u ostatku antičkog sveta, praktično do 1. veka p.n.e (npr. Mano-Zisi 1954, 6; Mano-Zisi i Popović 1959, 60-62 ). Duži kontinuitet upotrebe određenih elemenata materijalne kulture, kao što je uočeni stilski arhaizam, često se imenuje kao izraz

ovdašnje konzervativne energije vezane za tlo i kulturu autohtona, koja se vremenom počela, takoreći, podrazumevati u praksama srpske arheologije.

Iako bi se moglo očekivati da se, s obzirom na arheološki kontekst vezan za periferiju helenističkog sveta, artefakti klasifikovani kao helenistički tumače kao materijalni trag kulturnih strujanja i kulturnih kontakata sa "svetom", to nije uvek slučaj. Kao što je pomenuto, u praksama srpske arheologije, helenističkim se ne označavaju samo importovani predmeti, već i artefakti lokalne proizvodnje koji se u stilskom i tehnološkom smislu mogu povezati sa grčkom tradicijom. Najčešće su, upravo, ovi lokalni proizvodi, sa elementima koji sugerišu da su izrađeni po uzoru na neke ranije artefakte poznate iz egejskog sveta (npr. oblici posuđa kod sive helenizirane keramike) tumačeni kao oni koji svedoče o konzervativnosti, arhaičnosti i tradicionalnosti ovdašnje kulture, odnosno kao oni kod kojih se, uprkos podsticajima sa strane, održala lokalna specifičnost. Kada se kaže da helenizam na ovom području karakteriše izvesna arhaičnost, odnosno kontinuitet određenih elemenata koji imaju poreklo još u arhajskom dobu, misli se da je to, takođe, odraz tradicionalnosti koja se neguje u ovdašnjem podneblju. Takva osobenost autohtone kulture se ne opaža kao konzervativna ili tradicionalna u negativnom smislu, ili kao ona koja je neprijemčiva za kulturne uticaje jedne superiorne kulture, kakvom je opažana antička Grčka. Naprotiv, helenizacija severnih delova Balkana se ističe kao ključna, "sudbonosna" po kulturni razvoj balkanskih stanovnika do danas (Mano-Zisi i Popović 1959, 12), s tim da je čak i ona na ovom području specifična i osobena, upravo s obzirom na izrazitu tradicionalnost kulture i društve na koje se odnosi.

*"To su zanimljiva svedočanstva o posebnom karakteru antike, vezana za specifično tle naše zemlje, u periodu, kada su nosioci njegove kulture duhovno bili vezani za Mediteran posredstvom arhajskog grčkog genija" (Mano-Zisi 1954, 6).*

Ukratko, moglo bi se zaključiti da je teorijski, metodološki i interpretativni okvir za istraživanje helenističkih nalaza u srpskoj arheologiji obeležen dominantnim uticajem koncepta kontinuiteta autohtone kulture. Artefakti, klasifikovani kao helenistički,

pronalazeni na širem području Balkana su najčešće tumačeni u sklopu diskursa koji pripoveda o specifičnosti kulture vezane za geografiju ovog područja koja se, arheološki, može pratiti hiljadama godina u prošlost. Iako bi se moglo reći da je tokom većeg dela istorije srpske arheologije postojao opšti konsenzus o tome da je arheologija u stanju da putem distinktivnih odlika materijalnih ostataka prati kontinuitet kulture, implicitno poistovećene sa narodom, s druge strane je, izuzev retkih izuzetaka (Vasić 1954; Garašanin 1988; 1991), malo ko pokušao da obrazloži i teorijski eksplicira na koji način arheologija istražuje i šta podrazumeva pod kulturnim kontinuitetom. Nedostatak teorijskog promišljanja ima za posledicu to da su, uprkos povećanom broju istraživanja i novih rezultata, klasifikovanje artefakata kao helenističkih kao i njihova interpretacija vremenom postajali sve opštiji, sve nejasniji i neinformativniji. Naime, helenistički nalazi, najčešće oni lokalno proizvedeni, tumačeni su kao posledica kulturnih uticaja sa strane, s tim da, istovremeno sadrže karakteristike (stilske ili tehnološke prirode) koje ukazuju na kontinuitet autohtone kulture. Ukoliko se, pak radi o importu, on svakako ukazuje na kontakte sa helenističkim svetom, s tim da i u ovom slučaju autori primećuju vezanost za tradicionalne i arhajske forme kao odraz ovdašnje "konzervativne energije", pošto su takvi nalazi često pripisani nekom od arhaističkih stilova koji su se javili tokom helenizma. Ukratko, i jedni (lokalno proizvedeni) i drugi (importovani) artefakti, klasifikovani kao helenističkim, tretiraju se kao materijalni trag kulturnog procesa koji se uobičajeno označava kao helenizacija, dok, s druge strane, svedoče o kontinuitetu elemenata autohtone kulture. U praksi, međutim, retko se objašnjava, ukazuje i obrazlaže šta je pretpostavljena helenizacija suštinski značila za stanovnike ovog područja, a još manje koji konkretni elementi materijalne kulture i na koji način sugerišu na kontinuitet pretpostavljene autohtone kulture.

## 4. KA ZAKLJUČKU

Kontekstualizacija proizvodnje znanja vezanog za prakse istraživanja artefakata koji su u praksama srpske arheologije klasifikovani kao helenistički ukazuje na niz implicitno uspostavljenih analogija između prošlosti i sadašnjosti, na bazi kojih su izvedeni brojni drugi zaključci o prošlosti. U osnovi široko prihvaćene pretpostavke da antička Grčka predstavlja kolevku evropske civilizacije, iz čega su izvedeni i drugi zaključci o antičkoj prošlosti, stoji takođe jedna analogija. Celokupno tumačenje antičke grčke umetnosti izvedeno je na osnovu analogije, odnosno viđenja uloge i funkcije umetnosti u savremenom društvu. Kulturno klasifikovanje artefakata kao helenističkih takođe u osnovi ima analogiju sa savremenom recepcijom diverziteta ljudske vrste, prilikom čega su jezik i kultura opaženi kao univerzalni kriterijumi koje je, kao i danas, moguće primeniti na ljudske grupe u prošlosti. Ove i brojne druge analogije koje je moguće uočiti, nisu u formalnom smislu tretirane kao metodološka alatka, te nisu ni podvrgavane naročitoj proceduri koja bi ustanovila njihovu relevantnost za izvođenje drugih zaključaka. Drugim rečima, takve analogije, odnosno prepoznata refleksija savremenog konteksta, potiču iz opštih uverenja, stavova i pretpostavki istraživača i njihove sredine (konteksta), koji su nekritički aplicirani na predmet istraživanja (Owen 2005, 9). Na primer, izraženo nastojanje da se istraživanje prošlosti dizajnira prema

aktuelnim potrebama zvanične nacionalne ideologije, iako se iz današnje perspektive oštro kritikuje i odbacuje, smatrano je u periodu najveće produkcije takvih radova (19. vek) sasvim primerenim i potrebnim. Osim toga, institucionalna struktura koja je podržala i omogućila razvoj arheološke delatnosti u okviru nacionalne države utiče na određeni stepen refleksije nacionalne ideologije, čak i u radovima autora koji nisu svesno odabrali da svoje istraživanje upravljaju prema potrebama nacionalizma. Ukratko, osim namerno i svesno izabranih analogija koje nužno koristimo u pokušaju da dokažemo određene pretpostavke o prošlosti, proces arheološkog istraživanja i zaključivanja uvek je praćen i nizom drugih implicitnih, više ili manje osvešćenih analogija koje, iako često neopaženo, zapravo veoma utiču na svim nivoima određenog istraživanja. Takve analogije, odnosno refleksija savremenog konteksta, u širem smislu, bi se mogle imenovati kao konceptualni tovar koji se nekritički projektuje na prošlost u različitim fazama arheološkog istraživanja, od bazične klasifikacije artefakata (tipa helenistički), preko formulisanja problema, pristupa i metoda, do rezultata i interpretacije.

Dominantno obeležje srpske arheologije - tumačenje kontinuiteta autohtone kulture koja, uprkos svim podsticajima sa strane, opstaje i ispoljava se kroz različite forme tokom vremena, moglo bi se, takođe, smatrati oblikom konceptualnog tovara, koji nastaje kao refleksija širih društvenih okolnosti vezanih za specifičan kontekst istraživanja. Ambivalentnost koja se pripisuje celokupnoj kulturi ovog područja, utoliko što se predstavlja kao konstantno podeljena između helenizacije s jedne strane i čuvanja lokalnih tradicija s druge strane, odgovara u izvesnom smislu široko prihvaćenom diskursu koji je Marija Todorova definisala kao *balkanizam* (Todorova 2006; Babić 2002; 2008, 119-137). Nastao kroz specifičan splet istorijskih i političkih okolnosti diskurs balkanizam (u Fukoovm smislu), koji je u osnovi moderne recepcije Balkana i balkanskih naroda na Zapadu, naglašava dvosmislenost i stvara sliku Balkana kao prelazne zone između Istoka i Zapada, zone koja ih istovremeno spaja i razdvaja. Todorova takođe ističe da je, za razliku od *orijentalizma*, koji je diskurs o imputiranoj suprotnosti, balkanizam diskurs o imputiranoj ambivalentnosti, budući da se Balkan i Balkanci obično percipiraju kao da su negde “između”, da su u stanju prelaska iz jednog



u drugo, koji se nikada ne okončava. Orijentalistička retorika – objasnila je Todorova – uspostavlja strogu opoziciju između Zapada i Istoka, koji su predstavljeni kao dva odvojena i međusobno suprotstavljena sveta, dok je balkanistički diskurs, odnosno *balkanizam*, kako ga je ona nazvala, artikulisan polazeći od razlika koje se javljaju u okviru istog, zapadnog sveta. Balkan je tu predstavljen kao deo Zapada, mada kao njegov nedovršen, nedozreo deo, koji je ostao napola civilizovan, gde žive narodi koji idu u dobrom pravcu, ali nikako da stignu tamo kuda su krenuli, ostaju »u razvoju«, kako se nekad govorilo, odnosno »u tranziciji«, kako se to zove danas, te se nerazvijenost i nedovršenost, odnosno zaostajanje, pretvara u njihov ontološki status, u njihovo biće (Todorova 2010, 11-57). Iako Todorova vidi diskurs balkanizma kao bazično zapadnu konstrukciju i pogled na Balkan, ona ističe da ono što ga čini posebno važnim činiocem u razmatranju istorije i današnjice ovih krajeva, jeste sklonost samih stanovnika Balkana, da o sebi razmišljaju sa istih polazišta.

Ako bi se pretpostavilo da se u praksama srpske arheologije opaža prisustvo ovog diskursa na nivou implicitnih i podrazumevajućih analogija o Balkanu koje se potom projektuju u daleku prošlost, onda bi ambivaletno tumačenje prisustva helenističkih nalaza na ovdašnjim lokalitetima svakako moglo da upućuje na njega. Ipak, trebalo bi primetiti da je ovdašnja arheologija, vezana za istraživanje helenističkih artefakata, svojim interpretacijama bila usmerena na tumačenje ambivalentnost koja proizilazi iz pretpostavke da je ovdašnja kultura bila pod snažnim uticajem helenizacije, ali da je, uprkos tome, ostala dosledna autohtonoj kulturnoj tradiciji, čime se, međutim, ne sugerše nužno njena pripadnost Orijentu, kako to, strogo uzevši, sugerše koncept Marije Todorove.

Važno je primetiti, na osnovu do sada izloženog, da arheologija i njena praksa, u najširem smislu, nisu bile posledica, odnosno rezultat jednosmerne refleksije okolnosti, tj. konteksta istraživanja, već su zapravo učesnik i konstitutivni deo tog konteksta. Kao što je moderno razumevanje istorije umetnosti sa svim vrednosnim sudovima koji idu uz njega, uticalo na produkciju znanja (odnosno zaključivanja) o kulturi helenističkog doba kao degradirajućoj, to znanje je, povratno potvrđivalo početne pretpostavke i viđenja

istorije umetnosti i uloge umetnosti u ljudskom društvu. Kao što su ideološko-politički pokreti poput nacionalizma uticali na specifično razumevanje arheoloških koncepata kulture (ili umetnosti, jezika i sl) kao pojedinačnog i specifičnog izraza određenog naroda iz prošlosti, arheološka praksa je i sama, otkrivajući materijalne, odnosno "emirijske", tragove istih takvih kultura u prošlosti doprinosila potvrdi i legitimisanju takvog društvenog fenomena, kao naučne istine. Najzad, kao što je primetila Todorova, sklonost samih stanovnika Balkana, što će reći i arheologa, da o sebi samima razmišljaju sa stanovišta istog diskursa *balkanizma*, vodilo je i vodi ka vrlo konkretnim društvenim okolnostima koje čine našu sadašnjost, odnosno kontekst istraživanja. Na tome se bazira tvrdnja o konstitutivnoj cirkularnosti teorije i opisa. Jednostavno, arheološka interpretacija nije samo posledica refleksije konteksta u kome se obavlja istraživanje (što je u najopštijem smislu sadašnjost), već isto tako, svojim delovanjem u značajnoj meri oblikuje i konstituiše taj kontekst. Trebalo bi se, takođe, podsetiti da su specijalizovane naučne discipline za izučavanje antičke prošlosti, poput klasične arheologije, osnovane zbog potrebe da se pretpostavljena univerzalnost antičkog nasleđa revitalizuje i ugradi u temelje novog modernog društva (Morris 2006). Drugim rečima, klasična arheologija je od samih početaka kao ciljeve svog delanja pretpostavila ne samo rekonstrukciju prošlosti, već i nastojanje da tu prošlost reafirmiše kao merilo, uzor i model savremenog doba. S tim u vezi, trebalo bi primetiti da klasična arheologija i njena praksa u najširem smislu nisu bile posledica, odnosno rezultat jednosmerne refleksije okolnosti, tj. konteksta istraživanja, već su zapravo učesnik i konstitutivni deo tog konteksta. U krajnjoj teorijskoj eksplikaciji to vodi ka tvrdnji, iznetoj u uvodu ovog rada da su proces arheološkog zaključivanja o prošlosti, kao i celokupna arheološka praksa, bazirani na konstitutivnoj cirkularnosti teorije i opisa.

Teorija refleksivnosti, bazirana na dokazima o konstitutivnoj cirkularnosti teorije-opisa, ušla je na velika vrata u arheologiju osamdesetih godina 20. veka. U paketu sa drugim kritičkim teorijama baziranim na tradiciji frankfurtske škole, refleksivnost je pre svega korišćena kao teorijsko polazište za kritiku pozitivističkog programa nove arheologije i njenog polazišta o mogućnosti nezavisnog konteksta istraživanja i

vrednosnoj neutralnosti. Iako je kritika postprocesne škole prvobitno pokrenula izrazito živu debatu o epistemološkim i, s tim u vezi, metodološkim aspektima arheološke prakse, ipak moguće je primetiti tendenciju da većina pokušaja da se, putem kontekstualizacije, ukaže na reflektivnu prirodu arheološkog mišljenja u okviru postprocesne arheologije ima za cilj da kritikuju političke, ekonomske i upošte specifične društveno-istorijske okolnosti modernog doba, koje su kao istraživački kontekst u velikoj meri uticale na konceptualizovanje i tumačenje prošlosti kao predmeta istraživanja. Tako se kao refleksija postojećih tumačenja i pristupa prošlosti ukazuje na nacionalizam, kolonijalizam, imperijalizam, kapitalizam, liberalizam, komunizam i druge društvene fenomene modernog doba, a stepen njihovog uticaja u konkretnim tumačenjima ne retko se kritikuje kao posledica ideološki projektovanog nastojanja da se prošlost protumači u skladu sa interesima vladajućih društvenih struktura. Iako je pretpostaviti da takve kritike u krajnjem ishodu vode ka problematizovanju celokupne uloge istorijske nauke, ne samo kao neobjektivne, već i kao one koja svojom praksom značajno doprinosi reprodukciji postojećih odnosa moći i interesa u modernom društvu.

Iako takve kritike ne smatram nepotrebnim i suvišnim, ipak, ukazala bih da postprocesna arheologija, u okviru koje je teorija refleksivnosti prepoznata kao epistemološki okvir arheologije, nije sasvim iskoristila njen potencijal u pokušaju da ojača metodološko polazište i relevantnost svojih istraživanja. Suprotno pozitivističkoj tradiciji koja je težila objektivnom sagledavanju prošlih zbivanja, postprocesna arheologija je istakla da činjenice i dokazi zavise od aktuelnih paradigmatičkih pretpostavki, kao i to da društvene i političke sile imaju ključnu ulogu u podsticanju i smenjivanju paradigmi (Hodder 1999). Shodno tome, postprocesna arheologija je ostala na stanovištu da će arheološko znanje o prošlosti uvek biti delimično projekcija savremenih koncepata, ideja, događaja ili procesa, te nije ni pokušala, uz određene izuzetke (Hodder 1982; 1997; 1999; Wylie 2002), da rešava metodološke probleme arheološkog zaključivanja.

Naime, svest o mnogostrukim vezama između sadašnjosti kao konteksta istraživanja i prošlosti kao predmeta istraživanja, s jedne strane i kritična usmerenost na

političku i društvenu ulogu arheologije, s druge strane, vodili su postprocesnu arheologiju poslednjih decenija ka inicijativi za stvaranjem "nove" kritičke i društveno angažovane arheologije odnosno, za reformulisanjem i rekonfigurisanjem savremene arheološke prakse u skladu sa potrebom za njenim društvenim angažovanjem (Gosden 2001; 2004; Rowlands 2002; Shanks 2001). Ričard Hingli, jedan od vodećih klasičara u savremenoj arheologije, na primer, ističe kako je potrebna kritička arheologija koja će biti u stanju da preispita i ospori tradiciju po kojoj klasične studije nisu ništa drugo do ogledalo naših "stremljenja" i "strahova" u savremenim okolnostima, te da ponudi alternativno viđenje prošlosti (Hingley 2009, 54-55). Ovakvi, kao i niz sličnih zahteva, kao što su potreba da se otkriju i prezentuju oni delovi ljudske prošlosti koji su, u nedostatku kritičke samorefleksivnosti tradicionalnih istraživača, ostali zapostavljeni i zanemareni ili, da se otkriju alternativni modeli društvenog ponašanja, privređivanja i sl. (Gosden 2004), zapravo počivaju na pretpostavci da je moguće otkriti prošlost drugačiju od sadašnjosti, tj. onu koja nije refleksija konteksta istraživanja. Međutim, u praksi, ovakvo stanovište postprocesnu arheologiju vodi u očiglednu kontradiktornost: ako kao alternativu pretpostavimo mogućnost da dopremo do slojeva prošlosti koji nisu posredovani iskustvom u sadašnjosti, praktično se vraćamo na ono isto stanovište, zbog kojeg je kritikovana pozitivistička struja procesne arheologije: da je moguć vrednosno neutralan kontekst istraživanja (Wylie 2002, 158).

Rešenje ove kontradiktornosti nalazi se, kako su to mnogi već primetili (Wylie 2002) u odustajanju od radikalnog relativizma koji je, u krajnjoj konsekvenci, moguće izvesti iz teorije refleksivnosti, jer bi to, arheologiju praktično onemogućilo i zaustavilo u pokušaju da razvija i unapređuje metodologiju svojih istraživanja - takvi radikalni zahtevi se još ne čuju, a zdravorazumski je misliti da bi svakako bili na štetu čoveka. Uostalom, nakon decenija, ili je tačnije reći, vekova filozofsko-teorijske debate o mogućnostima ljudskog saznanja, uključujući i onu koja se odvijala na liniji između procesne i postprocesne arheologije, iskustva govore da su i objektivnost, baš kao i subjektivnost relativne kategorije i da u oba slučaja počivaju na određenom kontekstu, odnosno uglu posmatranja. U skladu sa tim, razvijanje teorije refleksivnosti u arheologiji trebalo bi

reusmeriti u odnosu na njen potencijal da unapredi metodologiju arheoloških istraživanja, odnosno relevantnost znanja do kojih dolazi. Pošto je, kao ključni pojam postmoderne nauke, reflektivnost popularno percipirana kao relativistička, antinaučna, kao degradacija naučnog saznanja, kao odgovor na takav trend, potrebno je da se reflektivnost rekonstruiše i metodološki formalizuje kako bi se ojačala njena istraživačka relevantnost (Milenković 2007, 23-69). Potreba za ovom formalizacijom proizilazi iz činjenice da sami praktičari reflektivnosti nisu adekvatno odgovorili na kritike upućene od strane zagovornika društvene nauke, te su pristali na ulogu onih koji podrivaju naučni dignitet discipline, a zapravo se može tvrditi da reflektivnost predstavlja nužan uslov naučnosti (Bourdieu and Wacquant 1992, 72; Milenković 2007, 39).

Zalaganje za formalizuju metodološke procedure bazirane na kontekstualizaciji proizvodnje znanja sasvim je u skladu sa širim metodološkim programom za upotrebu analogija u arheološkom istraživanju (pošto se teorija reflektivnosti u osnovi može svesti na logički postupak upotrebe analogija) koji je, u nizu svojih studija, obrazložila Alison Wajli kao i drugi istraživači (Cunningham 2003; Hodder 1982; Wylie 1982; 2002; 2007). Ona ubedljivo pokazuje kako je za dolaženja do većeg stepena relevantnosti zaključaka, koji su u arheologiji, neminovno, bazirani na upotrebi analogija, arheološku argumentaciju potrebno modelovati kao kontinuum, gde na jednom kraju stoji prosta formalna analogija, a na drugom složena strukturalna analogija (ovakve analogije Hoder naziva relacionim), koja počiva na poređenju uzročno-posledičnih odnosa kod varijabli koje se razmatraju (Wylie 2002, 147). Najprostija, formalna analogija, bazirana je na poređenju sličnosti i razlika na nivou forme između analogije i predmeta istraživanja. Interpretativno zaključivanje izvedeno je u ovom slučaju na bazi pretpostavke da kada dva objekta imaju neke zajedničke osobine, onda bi se moglo pretpostaviti da imaju i druge zajedničke osobine (Wylie 2002, 147). Očigledno da su takve analogije slabe, mada dobijaju na snazi što se može dokazati više tačaka sličnosti (Hodder 1982, 16). Za razliku od ovog najprostijeg slučaja, jaka, ili relaciona analogija, bazirana je na razumevanju uzročnih odnosa varijabli koje se porede. Jačina relacione analogije počiva na razmatranju koji atributi analogije su relevantni da se zaključi prisustvo drugih

nepoznatih atributa. Jedan atribut je relevantan za neki drugi, samo ukoliko postoji uzročno-posledični i determinišući odnos između njih (Wylie 2002, 148). Analogije koje obuhvataju razmatranje relevantnosti ove vrste su tipične relacione analogije. U praksi, formalne i relacione analogije su, kako kaže Vajli, dva kraja niza analoških argumenata manje ili veće snage (Wylie 1982; 2002). Shodno ovome, analoški zaključci se mogu smatrati relevantnim, samo ukoliko je moguće utvrditi da uzročni procesi koji se ispituju postoje na obe strane analoškog odnosa (Cunningham 2003, 395; Wylie 2002, 149-151).

U okviru takve metodološke procedure, kontekstualizacija proizvodnje znanja usmerena na otkrivanje i uočavanje podrazumevajućih i neopaživih pretpostavki, a ne samo interpretativnih zaključka koji iz takvih pretpostavki proizilaze, može da ukaže na stepen relevantnosti za uspostavljanje onih analogija koje, biramo svesno i s namerom u nastojanju da opišemo, razumemo i objasnimo određene fenomene iz prošlosti. Testiranje za koje se zalaže Wylie, kao metodološki princip kojim se ustanovljava stepen relevantnosti, trebalo bi, kako ona sugeriše, upotpuniti sistematičnim preispitivanjem osnovnih pretpostavki koje strukturiraju nesvesno apliciranje određenih savremenih koncepta na prošlost na svim nivoima istraživanja (Wylie 2002, 160). U tom pogledu kritička analiza koja proizilazi iz kontekstualizacije arheološke prakse može itekako da doprinese proceni stepena relevantnosti između pretpostavljenih analogija. Kontekstualizacija proizvodnje znanja trebalo bi, kako sugeriše Vajli, da koristi konvencionalne analitičko-emirijske i hermeneutičke metode za identifikovanje "iskrivljenja" u određenim tvrdnjama i za praćenje ovih iskrivljenja sve do podrazumevajućih pretpostavki i interpretativnih principa koji su za njih odgovorni.

Koncept kontinuiteta autohtone kulture, uočen putem kontekstualizacije proizvodnje znanja vezanog za istraživanje helenističkih artefakata u praksama srpske arheologije, takođe bi se mogao podvesti pod podrazumevajuću pretpostavku, odnosno interpretativni princip koji se nekritički primenjuje u svakom novom arheološkom slučaju. Sledstveno metodološkom postupku za koju se zalaže Vajli, uočeni interpretativni princip bi, u sledećem nivou argumentacije, trebalo podvrgnuti strukturalnoj (relacionoj) analizi, kako bi se ustanovilo što više uzročno-posledičnih veze

između takvog tumačenja i konteksta u kome se ono javlja. Rezultata takve analize bi trebalo da ukažu da li je prenošenje značenja iz sadašnjosti na prošlost, u ovom konkretnom slučaju, uopšte moguće, odnosno da ukaže na stepen relevantnosti pretpostavke da je kultura ovdašnjeg područja "oduvek" do danas bila u izvesnom smislu dvojaka, ambivalentna, poludovršena i sl.

Zalaganja za rekonfigurisanjem i reuspostavljanjem arheologije kao politički i društveno osveščene i angažovane prakse, što su neke od ključnih tendencija u okviru postprocesne škole, može biti opasno, ukoliko arheologija ne bi paralelno razvijala povećanu kritičku svest o ograničenjima, mogućnostima i metodima dolaženja do znanja o prošlosti. Društvena i politička uloga arheologije je, kako su pokazali upravo radovi postprocesne škole, ogromna, veoma moćna, često manipulativna i opsana, te je, upravo zato, nužno uspostavljanje metodologije koja povećava, odnosno osporava relevantnost zaključaka do kojih dolazi savremena disciplina. U suprotnom, arheologija bi mogla postati poligon neprimerene političke borbe u kojoj će hiperkriticizam društvene, ali ne i metodološke relevantnosti, obesmisлити njenu naučnu ulogu i stremljenje. Produblјivanje naše profesionalne, ali i humanističke svesti o dvosmernom toku reflektivnosti neće usmeriti budući razvoj nauke i njenih disciplina ka ekstremnom relativizmu i relativizaciji, već će, upravo povećati našu profesionalnu i društvenu odgovornost s obzirom na to da naša znanja imaju status "objektivnosti" i da su ona ta koja, u vrlo značajnoj meri, oblikuju društvene prilike sadašnjosti, kao i budućnosti. Svaki pokušaj da se razvija arheološka metodologija, odnosno relevantnije, ubedljivije i svrsishodnije zaključivanje moralo bi počivati na razumevanju naše sopstvene uloge i mesta u procesu zaključivanja.

## 5. KATALOG

### Amfipolis

**1. Atis**, terakota (541/I)

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu

Dimenzije: visina 14,3cm

Atis crvene boje predstavljen u sedećem položaju na omanjem kamenom uzvišenju. Leva noga mu je prebačena preko desne. Desnom rukom drži sirinks i svira, a leva se nalazi na krilu ispod hlamide. Obučen je u frigijsko odelo koje se sastoji od šiljaste kape, tunike sa rukavima i dugim pantalonama.

Literatura: Veličković 1957.

**2. Atis**, terakota (542/I)

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 16, 2 cm.

Atis crvene boje predstavljen u sedećem položaju na omanjem kamenom uzvišenju. Obučen je u frigijsko odelo koje se sastoji od šiljaste kape, tunike sa rukavima i dugim pantalonama i hlamidom prebačenom preko leđa. U desnoj ruci koja je položena na grudi drži sirinks, a u levoj ruci drži pastirski štap (pedum). Pored njegove desne noge je pas.

Literatura: Veličković 1957, 39.

**3. Telesforos**, terakota (543/I)

Datovano 1. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.



Dimenzije: visina 17 cm.

Telesforos crvenkastomrke boje obučen u dugačko odelo bez rukava i sa kapuljačom. Ispod odeće vide se stopala na omanjem kružnom postolju u obliku trohilusa.

Literatura: Veličković 1957, 39.

#### **4. Eros sa buktinjom, terakota (544/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu

Dimenzije: visina 24 cm.

Figura Erosa koji je oslonjen na levu nogu dok je dsna malo isturena. U desnoj ruci drži buktinju oslonjenu i okrenutu ka postolju koje se sastoji od dva manja stubića sa ukrasima od girlandi sa rozetama. Pored njegove leve noge je stub na koji je oslonio levu ruku. Na prednjoj strani postolja između dva stubića, nalaze se ukrasi u vidu girlandi sa rozetama u njihovim uglovima.

Literatura: Veličković 1957, 39 – 40.

#### **5. Eros sa buktinjom, terakota (545/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 21 cm.

Figura erosa postavljenog na četvorougaoanom postolju. Oslonjen je na levu nogu, a desna je pomerena malo u stranu. U desnoj ruci drži buktinju okrenutu na dole, a levom se oslanja na stub. Glava nedostaje. Na leđima ima krila. Na postolju postoje tragovi koroplasta. Vidljiva su samo dva slova ON.

Literatura: Veličković 1957, 40.

#### **6. Eros sa buktinjom, terakota (546/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 21 cm.

Figura erosa postavljenog na kvadratnom postolju. Oslonjen je na levu nogu, a desna je pomerena malo u stranu. U desnoj ruci drži buktinju okrenutu na dole, a levom se oslanja na stub. Glava nedostaje. Na leđima ima krila. Na zadnjoj neobrađenoj strani je natpis koroplasta koji glasi DIONY.

Literatura: Veličković 1957, 40.

#### **7. Eros sa buktinjom, terakota (547/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 21 cm.

Figura erosa postavljenog na kvadratnom postolju. Oslonjen je na levu nogu, a desna je pomerena malo u stranu. U desnoj ruci drži bukčinju okrenutu na dole, a levom se oslanja na stub. Glava nedostaje. Na leđima ima krila.

Literatura: Veličković 1957, 41.

#### **8. Eros na labudu, terakota (548/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 14, 9 cm.

Predstava Erosa koji je uzjahao labuda. Glava i gornji deo tela sa krilima su predstavljeni en face, a donji delovi tela u profilu. Labud je takođe predstavljen u profilu na desno. Čitava predstava je postavljena na postolju kvadratne osnove. Sačuvani s tragovi engobe na površini.

Literatura: Veličković 1957, 41-41.

#### **9. Eros i Psiha, terakota (549/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Predstava zagrljenih Erosa i Psihe na postolju kvadratne osnove. Nag Eros, oslonjen na desnu nogu, grli Psihe levom rukom, a desnom je miluje. Psiha je polunaga i levom rukom pridržava deo odeće. Pored Erosa, sa desne strane nalazi se pas. Glave figura nisu sačuvane i prednja strana postolja je, takođe, oštećena.

Literatura: Veličković 1957, 42.

#### **10. Afrodita sa delfinom, terakota (550/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 19, 2 cm.

Naga Afrodita u stojećem položaju oslonjena na levu nogu. Levom rukom je naslonjena na neki predmet (možda stubić). Desna ruka je uzdignuta prema licu, ali je nejasno šta bjome radi, pošto glava nije sačuvana. Sa njene desne strane je delfin okrenut glavom prema zemlji. Vide se tragovi engobe.

Literatura: Veličković 1957, 42.

**11. Afrodita sa delfinom, terakota (551/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 15, 6 cm.

Naga Afrodita u stojećem položaju oslonjena na levu nogu. Levom rukom je naslonjena na neki predmet (možda stubić). Desna ruka je uzdignuta prema licu, ali je nejasno šta bjome radi, pošto glava nije sačuvana. Sa njene desne strane je delfin okrenut glavom prema zemlji. Vide se tragovi engobe.

Literatura: Veličković 1957, 42.

**12. Afrodita sa Erosom, terakota (552/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 17 cm.

Naga Afrodita stoji oslonjena na desnu nogu. Levom rukom se oslanja na manji stubić, a desnom verovatno doteruje frizuru. Pored njene desne strane je mali Eros sa podignutim rukama prema njoj. Vidljivi su tragovi engobe.

Literatura: Veličković 1957, 43.

**13. Afrodita, terakota (553/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 13 cm.

Delimično odevena Afrodita stoji oslonjena je na desnu nogu niz koju se spuštaju stilizovano predstavljena draperja. Nabori draperije su predstavljeni urezima. Figura je prilično oštećena, a vidi se da su ruke naknadno lepljen.

Literatura: Popović 1994, 374; Veličković 1957, 43-44.

**14. Mladić, terakota (554/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 11,6 cm.

Figura mladića koji sedi na steni sa prekrštenom levom nogom preko desne. Desnom rukom je oslonjen na stenu, a leva mu je položena na grudi. Nosi ogrtač preko levog ramena i leve ruke, a na glavi pljosnatu kapu.

Literatura: Veličković 1957, 44.

**15. Mladić**, terakota (555/I)

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 10,6cm.

Figura mladića koji sedi na steni sa prekrštenom levom nogom preko desne. Desnom rukom je oslonjen na stenu, a leva mu je položena na grudi. Nosi ogrtač preko levog ramena i leve ruke, a na glavi pljosnatu kapu. Vidljivi su tragovi engobe i crvene boje.

Literatura: Veličković 1957, 44.

**16. Mladić**, terakota (556/I)

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 10,8 cm.

Figura mladića koji sedi na steni sa prekrštenom levom nogom preko desne. Desnom rukom je oslonjen na stenu, a leva mu je položena na grudi. Nosi ogrtač preko levog ramena i leve ruke, a na glavi pljosnatu kapu. Vidljivi su tragovi engobe i crvene boje.

Literatura: Popović 1994, 375; Veličković 1957, 44.

**17. Mladić**, terakota (557/I)

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 11, 3 cm.

Figura mladića koji sedi na kamenu. Noge su mu raširene i spuštaju se slobodno niz kamen. Nosi ogrtač preko levog ramena i leve ruke, a na glavi pljosnatu okruglu kapu. Desna ruka je spuštena pored tela.

Literatura: Veličković 1957, 45.

**18. Pastir**, terakota (558/I)

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 10,4 cm.

Figura pastira u stojećem položaju. Odeven je u dugački ogrtač koji pada niz telo. Ruke se nalaze ispod ogrtača, ali se vidi da levom pridržava ogrtač preko usta. Nosi pljosnatu ovalnu kapu.

Literatura: Veličković 1957, 45.

**19. Eros koji spava, terakota (559/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 12, 8 cm.

Figura Erosa, ili možda pastira, koji spava na steni. Obe ruke su mu prebačene preko levog kolena. Ima bujnu kosu sa kovrdžama. Vidljivi su tragovi engobe.

Literatura: Veličković 1957, 45.

**20. Žena, terakota (560/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 11 cm.

Figura žene u sedećem položaju na steni sa blago raširenim nogama. Desna ruka joj je ispod ogrtača koji prekriva celo telo. Leva ruka je takođe ispod ogrtača, ali se vidi da se na nju oslanja bradom. Glava je nakrivljena malo na desno i na njoj nosi polos.

Literatura: Veličković 1957, 46.

**21. Glava bika, terakota (561/I)**

2-1 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Neohori (Amfipolis), kupljen od Branislava Nušića 1904. godine, na osnovu usmene informacije zna se da je nađen u grobu.

Dimenzije: visina 5,3 cm.

Glava bika dosta nemarno obrađena na kojoj se vide rogovi i uši. Usta su izvedena u obliku ureza, a na njušci je rupica. Površina je prilično oštećena, ali se na vratu vide kose kanelure.

Literatura: Veličković 1957, 46.

## **Budva**

**22. Drška (587/I)**

2-1. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: visina 8 cm; predstava silena 7,5x3,5 cm.

Dvojna drška od livene bronzne, sa plastičnim aplikacijama na obe strane. Na jednoj predstava silena, a na drugoj glava u obliku holedre.

Literatura: Popović 1969, 78-79; Popović 1994, 126.

**23. Drška (841/I)**

2-1. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: očuvana visina 12 cm.

Dvojna drška od livene bronzne sa plastično obrađenim aplikacijama na obe strane. Na jednoj je predstava lava (holedra) a na drugoj ženska glava.

Literatura: Popović 1969, 79; Popović 1994, 126.

**24. Oinohoe, bronzana posuda (583/I)**

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: visina 22,7 cm

Oinohoe od livene bronzne čiji su noga i ceo donji deo rekonstruisani. Obod je sa trolisnim otvorom, a drška nije sačuvana.

Literatura: Popović 1969, 79; Popović 1994 25,122.

**25. Simpulium, bronzana posuda (646/I)**

1. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: visina 17,3 cm; prečnik kalote 4,7 cm.

Kalotasti simpulium od livene bronzne, sa drškom koja se u svom gornjem uglu završava u obliku vučije glave.

Literatura: Popović 1969, 79; Popović 1994, 127.

**26. Oinohoe, bronzana posuda (848/I)**

Helenistički period

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: visina 17,5 cm, prečnik dna 7,9 cm.

Bronzana oinohoe urađena tehnikom iskucavanja, ovalne forme, koničnog vrata sa trolisnim izlivkom. Trakasta drška je vezana za obod sa tri nitne i jednom nitnom za trbuh.

Literatura: Mano-Zisi i Popović 1959, 64; Popović 1994, 121.

**27. Fragment situle, bronzana posuda (851/I)**

3. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: dužina 8 cm; širina 8,5 cm.

Fragment gornjeg dela bronzane situle sa predstavom palmete, što se smatra tipičnom odlikom južnoitalskih proizvoda.

Literatura: Mano-Zisi i Popović 1959, 64, Popović 1994, 25, 123.

**28. Fragment situle, bronzana posuda (852/I)**

Helenistički period

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: dužina 9,5 cm; širina 8,5 cm.

Fragment bronzane situle sa predstavom palmete plastično izvedene na spoljašnju strani trbuha što se smatra tipičnom odlikom južnoitalskih radionica.

Literatura: Mano-Zisi i Popović 1959, 64, Popović 1994, 124.

**29. Ogrlica (759/I)**

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: dužina 30 cm.

Ogrlica od zlata i ćilibara sastavljena od naizmjenično spojenih petlji od zlatne žice i spojnice od ćilibara u vidu uvijenih osmica. Na krajevima ogrlice su, naknadno pričvršćene, negroidne glave od ćilibara i zlata za koje se pretpostavlja da su prvobitno bili delovi munduša.

Literatura: Popović 1994, 188-189.

**30. Minduša (793/I)**

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: širina 3 cm.

Zlatna minduša od presovanog lima sa umetnutom negroidnom glavom od ćilibara. Lučni deo minduše je tordiran i spaja se sa kukicom kroz dvostuku manju alku pričvršćenu za teme negroidne glave. Ispod glave je spiralni ukras u filigranu.

Literatura: Popović 1994,192.

**31. Minduša (794/I)**

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: širina 2,5 cm.

Zlatna minduša od presovanog lima sa umetnutom negroidnom glavom od ćilibara. Lučni deo minduše je tordiran i spaja se sa kukicom kroz dvostuku manju alku pričvršćenu za teme negroidne glave. Ispod glave je spiralni ukras u filigranu.

Literatura: Popović 1994,193.

**32. Minduša (796/I)**

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: ukupna visina 8,6 cm; visina amfor 3,4 cm; prečnik rozete 2,6 cm.

Zlatna minduša sastavljena iz dva dela. Gornji deo sačinjava rozeta sa četvorolisnom detelinom u sredini, a iznad nje je rubin u zlatnom okviru koji je pričvršćen za vertikalnu kukicu. Sa donje strane rozete pričvršćena je amfora izrađena u tehnici filigrana i granulacije. Mesto nalaza Budva. datovano 3-2. vek p.n.e.

Literatura: Mano-Zisi i Popović 1959, 65; Popović 1994, 195.

**33. Privesci (797/I)**

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Sedam zlatnih privesaka u obliku šupljih vaza bez drški sa uzdužnim kanelurama, koji su bili delovi ogrlice. Na gornjem i donjem delu svakog priveska je po jedna granula.

Literatura: Popović 1994, 199.

**34. Silen, plastična vaza (529/I)**

3-2 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: visina 13 cm, prečnik dna 6,9 cm.

Plastična vaza u obliku figure Silana. Na ovalnom postolju figura kleči na levom kolenu sedeći na peti. Laktom desne ruke naslenja se na koleno desne noge. Sa obe ruke drži mešinu. Na donjem delu tela nalazi se krzena prečaga, a ostali delovi tela su nagi. U kosi iznad čela predstavljeni su rogovi. Na zadnjoj strani vaze, tj. na plećima figure nalaze se otvori za izlivanje sa četiri rupice. Na istoj starni nalazi se prstenasta drška.

Literatura: Veličković 1957, 31.

**35. Konj, terakota (530/I),**

3-2 vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva

Dimenzije: visina 10,5 cm, dužina 10,5 cm.

Stilizovana figura konja svetlo braon boje koji leži na stomaku sa podvijenim nogama ispod tela. Vrat je blago povijen u nazad, a glava spuštena na grudi. Grivna je predstavljena kosim urezima sa obe strane. Oči, usta i nozdrve su plastično modelovani. Izrađena je iz dva kalupa. U šupljini figurine nalazi se nekakav predmet koji prilikom pomeranja proizvodi zvuk, te se stoga pretpostavlja da je figurina možda korištena kao igračka.

Literatura: Veličković 1957, 32.



**36. Lav koji leži**, plastična vaza (531/I)

3-2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Budva,

Dimenzije: visina 8,8 cm, dužina 11 cm.

Plastična vaza u obliku lava koji leži okrenut na desno. Prednje šape su prekrštene, a rep je podvijen pod telo. Griva je plastično modelovana. Čeljusti su poljuotvorene sa rupicom na sredini. Na zadnjoj strani se nalazi otvor sa rupicama za izlivanjetečnosti i prstenasta drška.

Literatura: Veličković 1957, 31.

**37. Amfora** (767/I)

Helenistički period, druga polovina 4. veka p.n.e.

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 28 cm, prečnik dna 7,8 cm, prečnik otvora 13, 5 cm.

Amfora sferične forme na profilisanoj bazi, horizontalno razgrnutog oboda sa dve drške na kojima je tzv. Heraklov čvor. Trbuh je podeljen u dve zone jednom širom horizontalnom trakom koja je verovatno bila dekorisana bojenjem. I gornja i donja zona koje su razdeljene ovom trakom su izbrazdane vertikalnim kanelurama.

Literatura: Popović 1994, 276.

**38. Amfora** (866/I)

Helenistički period, 3. vek p.n.e.

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 24 cm, prečnik dna 11,5 cm.

Amfora ovalne forme na koničnoj stopi, izduženog vrata, profilisanog oboda, sa dve trakaste drške. Površina je premazana crnim firmisom. Na gornjim partijama vrata ukras izveden urezivanjem (naizmenično postavljena šrafirana kvadratna polja i kvadratna polja presečena dvema dijagobalama.

Literatura: Popović 1994, 277.

**39. Amfora** (573/I)

Helenistički period, 3-2. vek p.n.e.

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 14, 8 cm, prečnik dna 7,7 cm, prečnik otvora 5,3 cm.

Amfora ovalne forme sa prstenastim dnom, hiperboličnog vrata, prstenasto profilisang oboda. Trbuh je izbrazdan širim kanelurama. Premazana je mrkim firmisom.

Literatura: Popović 1994, 277.

**40. Amfora (500/I)**

Helenistički period, 3. vek p.n.e.

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 19 cm, prečnik otvora 13,5 cm, prečnik dna 11 cm.

Amfora sa višim prstenastim dnom i bikoničnim trbuhom, šireg cilindričnog vrata, razgrnutog oboda sa dve trakaste drške. Trbuh je izbrazdan vertikalnim kanelurama, a na gornjoj partiji vrata urezan je mrežasti ornament. Premazana je crnom bojom.

Literatura: Popović 1994, 278.

**41. Amfora (867/I)**

Helenistički period, 3-2 vek p.n.e.

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 21 cm, prečnik dna 9 cm, prečnik otvora 7 cm.

Amfora sa višim prstenastim dnom i bikoničnim trbuhom, šireg cilindričnog vrata, razgrnutog oboda sa dve trakaste drške. Trbuh je izbrazdan vertikalnim kanelurama, a potom premazana mrkim premazom.

Literatura: Popović 1994, 278.

**42. Amfora (264/I)**

Helenistički period

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 11,5 cm, prečnik otvora 4,5 cm, prečnik dna 5 cm.

Manja amfora prstenastog dna, sferičnog trbuha, cilindričnog vrata sa posuvraćenim obodom sa dve vertikalne kružne drške. Trbuh je izbrazdan vertikalnim kanelurama. Cela posuda je premazana crnom bojom.

Literatura: Popović 1994, 279.

**43. Amfora (282/I)**

Helenistički period

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 20,2 cm, prečnik otvora 7,3 cm, prečnik dna 8,2 cm.

Amfora prstenastog dna, ovalnog trbuha, cilindričnog vrata sa dve kraće drške, sa plastičnim rebrom na sredini, razgrnutog oboda. Vidljivi su tragovi svetlo-mrkog premaza.

Literatura: Popović 1994, 279.

**44. Amfora (316/I)**

Helenistički period

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 17,3 cm, prečnik otvora 9,6 cm, prečnik dna 7 cm.

Amfora bikonične forme, profilisane stope, šireg cilindričnog vrata, profilisanog oboda, sa dve trakaste drške. Na vratu sa prednje strane, izveden je geometrijski ornament u vidu metope. Na površini su vidljivi tragovi crnog premaza

Literatura: Popović 1994, 279.

**45. Amfora (334/I)**

Helenistički period

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 22 cm, prečnik otvora 4,3 cm, prečnik dna 9 cm.

Amfora elipsoidne forme, blago naglašenog prstenastog dna, sa uskim izduženim vratom, razgrnutog profilisanog oboda, sa dve trakaste drške. Na truhu posude vidljivi su tragovi kružnih linija izvedenih bojom.

Literatura: Popović 1994, 279.

**46. Amfora (866/I)**

Helenistički period

Mesto nalaza: Budva

Dimenzije: visina 20 cm

Amfora sa višim prstenastim dnom i bikoničnim truhom, šireg cilindričnog vrata, razgrnutog oboda sa dve trakaste drške. Truh je dekorisan frizovima vertikalnih zarez, a na gornjoj partiji vrata nalazi se friz kratkih vertikalnih kanelura. Na gornjoj polovini su predstavljene stilizovane grančice. Posuda je premazana crnim firnisom.

Literatura: Popović 1994, 280.

## **Drač**

**47. Ratnik, kameni reljef**

2-1. vek p.n.e

Poreklo nalaza: Drač (Epidamnos)

Dimenzije: nepoznato

Na velikom neoivičenom kamenom bloku ratnik je predstavljen u visokom reljefu u pokretu nalevo. Nedostaju stopala obe noge, od kojih je leva oštro savijena u kolenu, a desna koso opružena. Na levoj nozi je prikazana dokolenica, a desna je na dva mesta ukrašena grivnama. Nago telo je opasano širokim profilisanim pojasom ispod koga visi kratka suknjica sa uskim naborima. Gornji deo tela je potpuno obnažen i od struka do glave predstavljen u punoj frontalnosti. Leva ruka je prekrivena elipsoidnim štitom, a u desnoj, inače savijenoj u laktu, ratnik nosi mač. Glava u punom profilu nalevo je prekrivena šlemom sa zaštitnim pločicama za obraze. Ispod šlema, naziru se na vratu pramenovi kose.

Literatura: Grbić 1958, 33.

#### **48. Ratnik, kameni reljef**

2-1. vek p.n.e

Poreklo nalaza: Drač (Epidamnos)

Dimenzije: nepoznato

Na velikom kamenom bliku sa soklom, koji je u gornjem delu oštećen prikazan je u dubokom reljefu ratnik u pokretu nalevo. Leva noga je koso opružena i ukrašena je grivnama dok je desna savijena u kolenu i pokrivena dokolenicom. Nago telo je opasano širokim profilisanim pojasom ispod koga visi kratka suknjica sa uskim naborima. Na frontalno prikazanim grudima nalazi se manji, skoro kvadratni gorgonejom. Ratnik u podignutoj levoj ruci drži mač od koga se na reljefu vidi u stisnutoj šaci samo držač. Istom tom podignutom rukom zaklanja lice tako da se ono jedva nazire. Na glavi nosi šlem.

Literatura: Grbić 1958, 33.

### **Herakleje Linkestis**

#### **49. Atena Partenos, mermerna statueta (809/I)**

Helenistička kopija po grčkom originalu

Mesto nalaza: Herakleja Linkestis (Bukovo kod Bitolja)

Dimenzije: visina 54 cm; širina 24,3 cm.

Mermerna Atena Partenos je predstavljena *en face* kako stoji na manjoj elispastoj bazi. Odevena je u peplos sa naglašenim naborima i opasana je oko struka. Na glavi nosi šlem, a na grudima ima predstavu meduze. Levom rukom se oslanja na štit na kome je sa spoljašnje strane takođe predstavljena meduza, dok se sa unutrašnje strane štita izvija druga, plastično modelovana zmija. Desna ruka je očuvana do lakta, ali se pretpostavlja da je, kao i originalna, u toj ruci držala Nike, koja nije sačuvana.

Literatura: Grbić 1938a; Mano – Zisi 1954, 6; Popović 1994, 381.

#### **50. Žensko poprsje, terakota (518/I)**

4. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Grejašnica kod Bitolja

Dimenzije: 26 cm.

Mlada devojka, predstavljena od struka na više, zaodenuta u sitno naborani peplosa dubokim dekolteom. Ispod grudi je predstavljen pojas. Na glavi nosi dijademu sastavljenu od kružnih cvetova ispod koje je frizura sa razdeljkom čiji pramenovi se spuštaju ka ušima. Na rukavima se vidi sa strane po šest kružnih ispupčenja. Na rukama, ispod laktova, nosi po dve grivne. U ušima ima duguljaste minđuše. Lice je meko modelovano i bez naglašenih detalja, a na očima su naznačene zenice.

Literatura: Grbić 1937, 6; 1958, 41.

#### **51. Žena zaogrnutu u peplos, terakota (520/I)**

4-3. vek

Poreklo nalaza: Grejašnica kod Bitolja; poklon B. Borisavljevića iz Beograda (zna se da je nađena u grobu)

Dimenzije: visina 23, 5 cm.

Crvenkasto-žuta figurina koja predstavlja ženu u naboranom peplosu koji je prebačen preko gornjeg dela tela i preko glave. Težište tela je na levoj nozi. Leva ruka joj je savijena na boku, a desna je ispod ogrtača. Lice iznad visokog i golog vrata, iako je plastično rađeno nema naznačene detalje. Na ušima se nalaze krupne minduše. Figurina pripada tipu tangare.

Literatura: Grbić 1958, 41; Veličković, 1957, 27; Mano-Zisi 1954, 6.

## 52. **Situla**, bronzana posuda (804/I)

4-3. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Grejašnica

Dimenzije: visina 20 cm, prečnik dna 9,5 cm, prečnik otvora 16 cm.

Situla od livene bronzne blago zaobljenog trbuha sa dvojnomo drškom. Drška je pričvršćena za dva kružna otvora sa obe strane iznad kojih je po jedna manja palmeta. Na obodu situle je natpis TEYTIOYEIMI. Ovaj tip situle je široko rasprostranjen na teritoriji severne Grčke i južne Italije.

Literatura: Popović 1994: 25, 120; Mano-Zisi 1954: 16; Popović 1969, 77.

## **Ohrid**

### 53. **Fragment minduše** (783/I)

4-3. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Ohrid

Dimenzije: dužina 2,7 cm.

Fragment zlatne minduše sa predstavom lavlje glave od presovanog lima. Donji deo nedostaje.

Literatura: Popović 1994,189.

### 54. **Minduša** (787/I)

4-3 vek p.n.e

Poreklo nalaza: Kosel kod Ohrida

Dimenzije: širina 1,5 cm.

Zlatna minduša sa predstavom lavlje glave od presovanog lima. Ispod glave se nalazi ukras izveden u filigranu i granulaciji. Lučni deo minduše je od tordiranog lima. Umetci za očne duplje nedostaju.

Literatura: Popović 1994,190.

55. **Minduša** (784/I)

4-3 vek p.n.e

Poreklo nalaza: Kosel kod Ohrida

Dimenzije: dužina 2 cm

Zlatna minuša sa predstavom lavlje glave od presovanog lima. Oči su od tamne zelene paste. Ispod glave se nalazi ukras izrađen u filigranu, dok je lučni deo minuše tordiran i završava se koničnim ukrasom.

Literatura: Popović 1994,190.

56. **Minduša** (786/I)

4-3 vek p.n.e

Poreklo nalaza: Kosel kod Ohrida

Dimenzije: dužina 2 cm.

Zlatna minuša sa predstavom lavlje glave od presovanog lima. Oči su od tamnozeleno paste. Ispod glave se nalazi spiralni ukras u filigranu, a lučno povijeni deo minuše je tordiran.

Literatura: Popović 1994, 191.

57. **Minduša** (785/I)

4-3 vek p.n.e

Poreklo nalaza: Kosel kod Ohrida

Zlatna minuša sa predstavom lavlje glave od presovanog lima. Oči su od tamnozeleno paste. Ispod glave se nalazi spiralni ukras izrađen u filigranu, a lučno povijeni deo u imitaciji tordiranja sa koničnim dugmetom na završetku.

Literatura: Popović 1994, 191.

58. **Par minuša** (782/I)

4-3. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Ohrid

Par zlatnih minuša sa predstavama lavlje glave od presovanog lima. Ispod glave je ukras izrađen u filigranu u obliku izduženih listova. Lučni krajevi minuša su od deblje tordirane žice.

Literatura: Popović 1994, 192.

59. **Minduša** (789/I)

3. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Ohrid  
Dimenzije 2,3 cm

Zlatna minduša od presovanog lima sa umetnutom negroidnom glavom od ćilibara. Lučni deo minduše je tordiran i spaja se sa kukicom kroz dvostuku manju alku pričvršćenu za teme negroidne glave. Ispod glave je spiralni ukras u filigranu.

Literatura: Popović 1994, 193.

60. **Minduša (790/I)**

3. vek p.n.e.  
Poreklo nalaza: Ohrid  
Dimenzije 2,3 cm.

Zlatna minduša od presovanog lima sa umetnutom negroidnom glavom od ćilibara. Lučni deo minduše je tordiran i spaja se sa kukicom kroz dvostuku manju alku pričvršćenu za teme negroidne glave. Ispod glave je spiralni ukras u filigranu.

Literatura: Popović 1994,194.

61. **Minduša (791/I)**

3. vek p.n.e.  
Poreklo nalaza: Ohrid  
Dimenzije 3,3 cm.

Zlatna minduša od presovanog lima sa umetnutom negroidnom glavom od ćilibara. Lučni deo minduše je tordiran i spaja se sa kukicom kroz dvostuku manju alku pričvršćenu za teme negroidne glave. Ispod glave je spiralni ukras u filigranu.

Literatura: Popović 1994, 194.

62. **Par minduša (792/I)**

3. vek p.n.e.  
Poreklo nalaza: Ohrid  
Dimenzije 2,3 cm

Par zlatnih minduša od presovanog lima sa očuvanim zlatnim omotom za glave koje, međutim, nedostaju, a koje su po pravili, na ovakvim tipovima minduša, bile od ćilibara. Lučni deo je od grubo isprepletene žice.

Literatura: Popović 1994, 195.

## Skoplje

### 63. Glava devojke, reljef u mermeru (818/I)

1. vek p.n.e.

Mesto nalaza: Scupi (Skoplje) - okolina.

Dimenzije: visina 18,5 cm, širina 18,5 cm.

Reljefna glava devojke predstavljene u desnom profilu, izrezbarena u plitkom reljefu. Na delu iznad obraza i vrata kosa je bujno predstavljena dok je zadnja partije slabije modelovana. Devojka na glavi nosi venac od lišća u vidu grančice. Detalji lica su sitno modelovani.

Literatura: Grbić 1958, 38-39.

## Stobi

### 64. Igra nimfi sa Panom, mermerni reljef (810/I)

Helenistički rad (2-1 vek p.n.e)

Mesto nalaza: Stobi (Gradsko)

Dimenzije: visina 0,52m; širina 0,62 m.

U pravouganom polju uokvirenom širom profilisanom bordurom sa šest akroterija na gornjoj ivici predstavljena je igra Pana sa nimfama oko jednog poljskog oltara obmotanog vinovom lozom. Sasvim desno vidi se bradata muška glava, a ispod nje glava bik. Za ovu mušku glavu postoje dve pretpostavke, da je glava nekog rečnog boga (Petković 1937, 12) ili da je glava boga Aheloja (Grbić 1958, 30). Reljef je stilski izrazito arhaizovan.

Literatura: Petković 1937, 12; Grbić 1958; Popović 1994, 385.

### 65. Satir, bronzana statueta (822/I)

2-1. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Stobi

Dimenzije: visina 1,12 m.

Reč je o slobodno stojećoj skulpturi koja po svim atributima (kozije uši, roščići, razbarušena kosa, kozje bradavice na grlu i rep na leđima) upućuje na satira. Na osnovu facijalne ekspresije i pokreta prstiju na rukama, može se pretpostaviti da je satir originalno predstavljen kako svira frulu, koja međutim nije pronađena

Literatura: Petković 1937, 13-16; Mano-Zisi 1954, 16; Grbić 1958, 42-44; Popović 1969, 80; Popović 1994, 22, 99.

### 66. Satir, bronzana statueta (823/I)

2-1. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Stobi

Dimenzije: visina 79 cm.



Statueta satira od livene bronze koji je predstavljen u živahnom pokretu igre i sa tipičnim životinjskim atributima satira (kozije uši, roščići, razbarušena kosa, kozje bradavice na grlu i rep na leđima). Sa blago povijenim kolenima, satir je nagnut u nazad i jednom podignutom rukom zaklanja deo lica, dok je druga opuštena niz telo. Skulptura je postavljena na kružnoj bazi ispod koje je kvadratni postament sa četiri noge modelovane u obliku krilatih, bradatih figura.

Literatura: Petković 1937, 17-21; Mano-Zisi 1954, 16; Grbić 1958, 42-44; Popović 1969; 1994, 22.

**67. Glava, mermerni portret (811/I)**

3. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Stobi (Gradsko)

Dimenzije: visina 29 cm.

Glava sa očuvanim vratom kojoj su lice i čitava prednja strana velikim delom oštećeni, te je nemoguće pouzadano identifikovati lik. Naziru se samo tragovi očiju. Jedino je dobro očuvana talasasta kosa, skupljena natrag i zavezana u uvojak. Pramenovi kose su predstavljeni reljefnim brazdama. Sredinom temena ucrtan je razdeljak. Oko glave se nalazi bršljenov venac.

Literatura: Grbić 1958, 37; Popović 1994, 384.

**68. Glava devojke, mermerni portret (812/I)**

2. vek p.n.e.

Poreklo nalaza: Stobi (Gradsko)

Dimenzije: visina 24 cm.

Ženska glava blago povijena u desno. Vrat je nesrazmerno veliki u odnosu na veličinu lica. Svi detalji lica su takođe sitno modelovani. U očne duplje bile su umetnute očne jabučice od drugog materijala koje nisu sačuvane. Obrve su izvedene blagim urezima, a uši se jedva zapažaju. Kosa je podeljena u razdeljak i spušta se, u pramenovima srednje veličine sa obe strane glave. Sa strane, nad slepočnicama, kosa je povučena iznad malih jedva приметnih ušiju..

Literatura: Grbić 1958, 37; Popović 1994, 384.

**69. Poprsje žene, mermerni portret (817/I)**

2-1 vek. p.n.e.

Poreklo nalaza: Stobi (Gradsko)

Dimenzije: očuvana visina 59 cm; širina 48 cm.

Poprsje žene koje je iznad struka odlomljeno od statue koja je služila kao nadgrobni spomenik. Lik odaje ženu srednjih godina, ozbiljnog izraza lica, zaogrnutu u plašt koji je prebačen preko glave. Na grudima se vidi, ispod plašta košulja sa sitnijim naborima u odnosu na nabore plašta. Desna ruka je savijena pod plaštom tako da joj na grudima viri samo savijena šaka. Leva ruka je opuštena ispod plašta. Masivni vrat sa dve bore nosi

srazmerno malu, duguljastu glavu. Obrazi su zaobljeni i bez detalja. Jagodice su neprimetno ispupčene. Povijena usta su jače naznačena. Iako je odlomljen, vidi se na osnovu fragmenta da je nos bio pravilan. Obrve su naznačene samo oštrom ivicom. Oči dosta male i bez detalja, uokvirene su jače izvučenim trepavicama. Čelo je visoko i povijeno. Sredinom kose je razdeljak, sa koga su kao i sa čela i slepoočnica tanki pramenovi, obično dva do tri zajedno, talasasto počesljani u natrag. Preko kose, na glavi se nalazi plašt koji sakriva srednji i zadnji deo glave sa kosom.

Literatura: Grbić 1958, 38.

## **Tekija**

### **70. Par zlatnih minduša**

Druga polovina 1. vek n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: prečnik donje kalote: 2,3 cm; prečnik gornje kalote 1 cm; visina: 3 cm; težina: 6,75 gr.

Dvojne minduše sa nalemljenom kukicom u obliku slova S od masivne zlatne žice. Oba kalotasta dela minduše izrađena su od zlatnog lima u tehnici iskucavanja. Donja veća elipsoidna kalota iznutra je šuplja sa savijenim obodom na zadnjoj strani koji je povezan jednom tankom žičanom prečagicom vertikalno postavljenom. Ova prečagica je zanitovana pomću dva zlatna ekserčića sa glavicama u obliku dugmenceta. Gornji deo minduša je manja kružna limena pločica sa pozadi iskucanom šupljinom, uokvirena vencem sitnih granula. Na sastavu kalota nalazi se pet krupnijih granularnih zrna, horizontalno postavljenih. Kukica je nalemljena na gornju limenu pločicu.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 12.

### **71. Par zlatnih minduša**

Druga polovina 1. vek n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: prečnik donje kalote: 2,3 cm; prečnik gornje kalote 1 cm; visina: 3 cm; težina: 6,75 gr.

Dvojne minduše sa nalemljenom kukicom u obliku slova S od masivne zlatne žice. Oba kalotasta dela minduše izrađena su od zlatnog lima u tehnici iskucavanja. Donja veća elipsoidna kalota iznutra je šuplja sa savijenim obodom na zadnjoj strani koji je povezan tordiranom žičanom prečagicom vertikalno postavljenom. Ova prečagica je povezana sa obodom lemljenjem na dva istanjenim završetcima. Gornji deo minduša je manja kružna limena pločica sa pozadi iskucanom šupljinom, uokvirena vencem sitnih granula. Na sastavu kalota nalazi se pet krupnijih granularnih zrna, horizontalno postavljenih. Kukica je nalemljena na gornju limenu pločicu.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 12.

### **72. Zlatna minduša**

Druga polovina 1. vek n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: prečnik donje kalote: 2,5 cm; prečnik gornje kalote 1 cm; visina: 3,5 cm; težina: 3, 30gr.

Dvojne minđuše sa nalemljenom kukicom u obliku slova S od masivne zlatne žice. Oba kalotasta dela minđuše izrađena su od zlatnog lima u tehnici iskucavanja. Donja veća elipsoidna kalota iznutra je šuplja sa savijenim obodom na zadnjoj strani koji je povezan jednom tankom žičanom prečagicom vertikalno postavljenom. Ova prečagica je zanitovana pomću dva zlatna ekserčića sa glavicama u obliku dugmenceta. Gornji deo minđuša je manja kružna limena pločica sa pozadi iskucanom šupljinom, uokvirena vencem sitnih granula. Na sastavu kalota nalazi se četiri krupnija granularna zrna, horizontalno postavljena. Kukica je nalemljena na gornju limenu pločicu

Literatura: Mano-Zisi 1957, 12-13.

### **73. Zlatni prsten**

Druga polovina 1. vek n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: prečnik 1,8 cm i 1,5 cm; težina 2,14 g.

Zlatna karika elipsoidnog oblika koja se prema čelu postepeno proširuje i zadebljuje. Na elipsoidnom čelu se nalazi urezana predstava klasa.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 13.

### **74. Zlatni prsten**

Druga polovina 1. vek n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: prečnik 1,70 i 1,50 cm; težina 1,66 g.

Neppravilna elipsoidna karika, koja se postepeno proširuje prema čelu prstena. Na ramenima prstena, sa obe strane, karika se račva u dva paralelna dela odvojena po jednim uzdužnim prelomom. Ovakvo dvojno čelo prstena sastavljeno je na središtu, a ukrašeno je sa dva paralelna, urezana horizontalno postavljena klasa.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 13.

### **75. Zlatni prsten**

Druga polovina 1. vek n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: prečnik 2,20 cm; težina 7,10 g.

Pravilna okrugla karika, masivna i osmostrana. Idući prema čelu, karika se savija i vezuje sa dva svoja završetka, koji se povlače na čelu paralelno jedan iznad drugog u istanjenom obliku, sa po jednim dugmencetom na krajnjim tačkama čela. Sa obe strane na ramenima, prilemljena je po jedna tanka tordirana žica, koja se navija na pomenute izdanke karike i, prelazeći u spiralu, obavija pomenuta završna dugmenceta karike. Na čelu, iznad dva paralelna kraka karike, nalazi se jedan privesak sekire koji je pričvršćen omčom od žice.

Literatura: Mano-Zisi 1957.

## 76. Emblema

Druga polovina 1. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: dužina 8,5 cm; širina 11,5 cm; težina 11,29 g.

Pravougaona pločica od srebrnog lima proširena u gornjem delu, tako da formira trougaoni završetak. Iskucavanjem je predstavljen naiskos ili edikula *in antis* sa dva stuba i trougaonim frontonom. Donja polovina stuba je obla, a gornja, odvojena profilisanim prstenom i ima vertikalne kanelure. Stubovi se završavaju prstenastim proširenjem i korintskim kapitelima. Okvir frontona je ukrašen kosim urezima u vidu klasja. Na frhu frontona od akroterije je ostao samo trag kalotastog okvira, dok su na stranama ovlaš naznačene palmete. U sredini frontona nalazi se plastična rozeta sa dugmetastim ispupčenjem u sredini, a ispod njega je niz manjih rozeta.

U naiskosu stoji žensko božanstvo, predstavljeno en face. Crte lica su predstavljene šematizovano, a frizura obuhvata glavu u obliku venca. Na glavi se nalazi kalatos, sličan krunama maloazijskih božanstava. Boginja je obučena u hiton čiji su krajevi pričvršćeni na ramenu okruglom agrafom. Oko struka je tanak pojas, a preko levog ramena je prebačen himation. U levoj, u laktu povijenoj ruci, boginja drži zmiju, a u desnoj ispruženoj, okruglu pateru iz koje hrani drugu zmiju. Levo od nje nalazi se biljka sa velikim lišćem i pupoljkom koji podseća na mak.

Prema jednom mišljenju (Mano-Zisi 1957, 33-35) na emblemi je predstavljena Kibela-Magna Mater, a po drugom (Jovanović 1990, 29-36) ikona čini diptih sa primerkom kat. 85 i predstavlja Persefonu čiji je kulturni aspekt komplementaran kultu Venere Heliopolitane.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 33-35; Jovanović 1990, 29-36.

## 77. Emblema

Druga polovina 1. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: dužina 11 cm; širina 9,5 cm; težina 9,45 g.

Pravougaona pločica od srebrnog lima sačuvana je u gornjem delu i na njoj je, tehnikom iskucavanja, predstavljen naiskos sa trougaonim frontonom. Dvodelni stubovi, u donjem delu koso tordirani, a u gornjem kanelovani, završavaju se korintskim kapitelima. Rub frontona ukrašen je kosim urezima u vidu klasja. U naiskosu je predstavljeno muško božanstvo, tri četvrti u profilu na levo. Lice je uokvireno gustom kosom koja u pramenovima pada na ramena i kratkom agrafom. Ispod hlamide je hiton. U ispruženoj desnoj ruci božanstvo verovatno drži dršku patere koja nije sačuvana. U desnom uglu edikule nalazi se verovatno podignuta dvojna sekira (*labris*). Iznad leve ruke je kerikeijon sa tordiranom palicom koja se završava sa dva lista ili krila, iznad kojih su dve upletene zmije. Na lišće sleće pčela prikazana u profilu.

Po jednom mišljenju na emblemi je prikazan Sabazije u ne mnogo izrazitom izdanju Jupitera (Mano-Zisi 1957, 35-39), a po drugom ova emblema, zajedno sa primerkom kat. 84. Čini diptih i predstavlja Jupitera Heliopolitana – Herakla, dok je kerikeijon supstitucija za Merkura Heliopolitana, a pčela predstavlja alternaciju za Veneru Heliopolitanu (Jovanović 1990, 29-36)

Literatura: Mano-Zisi 1957, 35-39; Jovanović 1990, 29-36.

### **78. Emblema**

Druga polovina 1. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: dužina 6 cm; širina 8 cm; težina 9, 75 g.

Unutar pravougaone pločice iskucavanjem je šematizovano naznačena edikula u čijoj se sredini nalazi kružni medaljon sa tordiranim okvirom. U medaljonu je poprsje zeusa ili Jupitera koji ima kosu sa dugim pramenovima i kratku bradu. Levo od glave nalazi se snop munja, a desno, duži klin kao simbol groma. Ispod medaljona je kvadratna mreža, izvedena iskucavanjem. Na isti način dobijene su i kose, zrakaste nervure koje se lepezasto šire i prekrivaju celu površinu embleme.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 39-40.

### **79. Emblema**

Druga polovina 1. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: dužina 5,8 cm; širina 7,3 cm; težina 3,93 g.

Na pravougaonoj pločici od srebrnog lima šematizovano je predstavljena edikula, iskucavanjem donjeg pravougaonog i gornjeg trougaonog polja. Unutar edikule stoji žensko božanstvo, okrugle glave i nasmejanog lica, sa velom koji lepršavo pada na ramena. Obučena je u hiton i himation, prebačen preko levog ramena i pričvršćen horizontalno preko bedara. Boginja u levoj ruci drži rog izobilja, a u desnoj, ispruženoj, kormilo. Levo od figure, u visini njenog vrata, nalazi se timpanon u vidu rozete sa sedam plastičnih krakova.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 40.

### **80. Emblema**

Druga polovina 1. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: dužina 10 cm; širina 4,5 cm; težina 5, 07 g.

Fragment embleme od srebrnog lima izrađena u vidu duguljastog lista ili pera. List je sačuvan u donjem delu i obrađen motiv zrakastih, iskucanih nervura. Pri dnu se nalazi predstava Lune sa zrakastim nimbom, a ispod nje je predstava meseca. Na proširenom završetku lista nalazi se iskucani natpis grčkim kurzivom: Selene.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 41-42.

### **81. Emblema**

Druga polovina 1. veka p.n.e.

Poreklo nalaza: Tekija

Dimenzije: dužina 22,5 cm; širina 5 cm; težina 11,45 g.

Emblema od srebrnog lima izrađena u obliku dugačkog lista ili pera čiji je donji prošireni deo odvojen horizontalnom plastičnom linijom. Ispod linije u neokvirenom kvadratu nalazi

se predstava Hermesa. Šematizovano obrađena figura na glavi ima petasos, a hlamida je pričvršćena na desnom ramenu i prebaćena na leđa. U uzdignutoj levoj ruci božanstvo drži kladucej, a u ispruženoj desnoj kosu. U podnožju, levo od figure, nalazi se kornjača. Po sredini gornjeg dela pera nalazi se vertikalno plastično rebro, od koga se nervura zrakasto širi.

Literatura: Mano-Zisi 1957, 42.

## 6. LITERATURA

**Alcock, S. E.**

1994 - Breaking up the Hellenistic world: survey and society, *Classical Greece: ancient histories and modern archaeologies* (ed. I. Morris), Cambridge University Press.

**Anders, A.**

1998 – *Between Artefacts and Texts. Historical Archaeology in Global Perspective*. New York and London: Plenum Press.

**Anderson, B.**

1983 - *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.

**Antić, I. i S. Babić,**

2005 – Preliminarni rezultati tipološko-statističke obrade keramičkog materijala sa lokaliteta Kale-Krševica, *Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1*, Beograd: Narodni Muzej.

**Antonijević, D.**

2000 – Etnološko-folkloristički pogledi u publikacijama Balkanskog instituta, *Balkanica XXX/XXXI*, Beograd: Balkanološki institut.

**Baba H.**

2004 - *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd..

**Babić, S.**

2002 - Janus on the Bridge - A Balkan attitude towards ancient Rome, *Images of Rome - Perceptions of ancient Rome in Europe and the United States of America in the modern age* (ed. R. Hingley), *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series No. 44.

2004 – *Poglavarstvo i Polis*, Beograd: Balkanološki institut srpske akademije nauka i umetnosti.

2008 – *Grci i drugi*, Beograd: Clio.

**Barišić, F.**

1967 – Profesor Milan Budimir kao naučnik, *Zbornik filozofskog fakulteta IX/1. Spomenica Milana Budimira*. Beograd: Filozofski fakultet.

**Benac, A. (ed.)**

1987 – O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *Praistorija Jugoslovenskih zemalja V*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

**Ber, V.**

2001 - *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: ZEPTER BOOK WORLD.

**Berger, S.**

2010 - Johann Gustav Droysen: Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik, *The Journal of Modern History* 82, 227-229.

**Binford, L. R.**

1962 - Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28.

1977 - General Introduction to *For Theory Building in Archaeology: Essays on Faunal Remains, Aquatic resources, Spatial Analysis, and Systemic Modeling* (ed. L.R. Binford), New York: Academic Press.

1978 - *Nunamiut Ethnoarchaeology*. New York: Academic Press.

1983a - *In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record*. New York: Academic Press.

1983b. - Working at Archaeology: The Late 1960s and Early 1970s., *Working at Archaeology*. L.R.Binford (ed.). New York. Academic Press.

**Blench, R.**

1997 – General Introduction, *Archaeology and Language. Theoretical and Methodological Orientations* (eds. R. Blench and M. Spiggs), London and New York: Routledge.

**Boardman, J.**

1985 - *Greek art*, Thames and Hudson, London.

**Borčić, B.**

1998 - O metodu analogije. *Nastava matematike XLIII/4*.

**Bourdieu, P. and L. J. D. Wacquant**

1992 - *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

**Bošković, Đ.**

1950 – Uvodna reč, *Starinar I*, nova serija (ed. V. P. Petković), Beograd: Srpska akademija nauka.

1958 – Miloje M. Vasić, *Starinar VII-VIII (1956/1957)*, Beograd: Srpska akademija nauka, str. XI-XV.



1983 – Razvoj arheološke nauke posle oslobođenja, *Spomenica Srpskog arheološkog društva 1883-1983.*, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

**Bošković J.**

1871 – Nauka o jeziku i njezin zadatak sa pregledom glavnih rezultata filologije i nauke o jeziku u nas, *Glasnik Srpskog učenog društva XII*, Beograd: Državna štamparija.

**Bourdieu, P. and L. J. D. Wacquant.**

1992 - *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.

**Budimir, M.**

1951 – Živa antika, u *Živa antika I/1* (ur. M. Budimir i dr.). Skoplje.

**Budimir, M. And P. Skok**

1934 – But et signification des études balkaniques, *Revue internationale des Études balkaniques* 1, 1-28.

**Bulatović, A.**

2007 – *Vranje. Kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u vranjskoj regiji*, Beograd: arheološki institut i Vranje: Narodni muzej.

**Burdije, P.**

1977 – Simbolička moć, *Kultura* 38 (ur. J. Đorđević).

1999 – *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

**Burton, P.**

2006 – Philology and Linguistic, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome* (eds. Z. Newby Bispham and all), Edinburgh: Edinburgh University Press.

**Burstein, S.M.**

1997 – The Hellenistic Period in World History:  
<http://www.historians.org/pubs/Free/BURSTEIN.HTM>

2008 – Greek Identity in the Hellenistic Period, *Hellenism. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity* (ed. K. Zackaira), Hampshire: Ashgate Variorum.

2001 – The Hellenistic Period in World History, *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History* (ed. M. Adams), Philadelphia, PA.: Temple University Press.

**Cesarini, G.**

2008 – Wilamowitz and Stratigraphy in 1873. A Case Study in the History of Archaeology's 'Great Divide', *Archives Ancestors Practices. Archaeology in the Light of its History* (eds. N. Schlanger and J. Nordbladh), Berghahn Books.

**Clarke, D. L.**

1968 - *Analytical Archaeology*. London: Methuen.

**Cohen, M. G.**

1995 – *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford.

**Cunningham, J. J**

2003 – Transcending the „Obnoxious Spectator“: a case for processual pluralism in ethnoarchaeology, *Journal of Anthropological Archaeology* 22.

**Cvjetičanin, T.**

1992 – Terakote Atisa iz Narodnog muzeja u beogradu, *Zbornik Narodnog Muzeja XVI-1* (ur. J. Jevtović), Beograd: Narodni muzej.

**Čalić, M. Ž.**

2004 – *Socijalna istorija Srbije 1815-1914*, Beograd: Clio.

**David, N. and Kramer, C.**

2001 - *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge. Cambridge University Press.

**Díaz – Andreu, M.**

2007 – *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism and the Past*, Oxford University Press.

**Días-Andreu, M et al.**

2005. *The Archaeology of Identity. Approach to gender, age, status, ethnicity and religion*. London: Routledge.

**Dickins, G.**

1920 - *Hellenistic sculpture*, Oxford University Press.

**Dietler, M.**

2005 – The Archaeology of Colonization and the Colonization of Archaeology - Theoretical Challenges from an Ancient Mediterranean Colonial Encounter, *The Archaeology of Colonial Encounters - Comparative Perspectives* (ed. G. J. Stein), School of American Research, Santa Fe.

**Dzino, D.**

2007 – The Celts in Ilyricum – whoever they may be: the hybridization and construction of identities in Southeastern Europe in the fourth and third centuries, *Opuscula Archaeologica* 31.

**Đorđević-Bogdanović, B.**

1996 – 25 godina Balkanološkog instituta SANU – 60 godina Balkanskog instituta, Glasnik Srpskog arheološkog društva 11.

**Đorđević, B. i dr.**

2005 – Arheološka delatnost Narodnog muzeja, *Zbornik Narodnog muzeja XVIII -1* (ur. T. Cvjetičanin), Beograd: Narodni muzej.

**Džonson, M.**

2008 - *Arheološka teorija*. Beograd: Clio.

**Elsner, J.**

2004 – Stil, *Kritički termini istorije umetnosti* (ur. R. S. Nelson i R. Šif), Svetovi, Novi Sad

**Erskine, A.**

2007 – Approaching the Hellenistic World, *A companion to the Hellenistic World* (ed. A. Erskine), Blackwell Publishing.

**Foks, L.**

1999 – *Helenistička kultura i književnost, Oksfordska istorija Grčke i helenističkog sveta*, Beograd: Clio.

**Fuko, M.**

1997 – *Nadzirati i kažnjavati*, Beograd: Prosveta.

2003 – *Hermenautika subjekta*. Predavanja na Koledž de Fransu, 1981-1982. Novi Sad: Svetovi.

**Gačić, D.**

2005 – Miodrag Grbić. Život i delo, Novi Sad: Muzej grada Novog sada.

**Garašanin, M.**

1983 – Srpsko arheološko društvo od 1883-1983, *Spomenica Srpskog arheološkog društva 1883.-1983.*(ur. N. Tasić), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1984 – Doprinos Starinara praistorijskoj arheologiji Srbije, *Starinar XXXV* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut Beograd.

1988 – Nastanak i poreklo Ilira, *Iliri i Albanci* (ur. M. Garašanin), Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

1991 – Problem etnogeneze paleobalkanskih naroda (zapadni i centralni Balkan), *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba* (ur. B. Čović i N. Tasić), Sarajevo-Beograd: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Srpska akademija nauka i umetnosti.

1996 – Razgovori o arheologiji (ur. S. Babić I M. Tomović), Beograd "3T".

**Gavela, B.**

1977 - *Iz dubine vekova*, Zagreb: Tehnička knjiga.

**Gellner,**

1983 - *Nation and Nationalism*, Oxford: Blackvell.

**Gibbon, G.**

1989 - *Explanation in Archaeology*. Oxford: Basil Blackwell.

**Goff, B.**

2005 – Introduction, *Classical and Colonialism* (ed. B. Goff), London: Gerald Duckworth and Co. Ltd.

**Gosden, C.**

2001 – *Postcolonial archaeology: Issues of Culture, Identity, and Knowledge*, in *Archaeological Theory Thoday* (ed. I. Hodder), Cambridge: Polity Press.

2004 – The Past and Foreign Countries: Colonial and Post-Colonial Archaeology and Anthropology, in *A Companion to Social Archaeology* (ed. L. Meskell and R. W. Preucel), Malden and Oxford : Blackwell.

**Gould, R.A.**

1977 - Some Current Problems in Ethnoarchaeology, *Experimental Archaeology*. D. Ingersoll, J.E. Yellen and W. Macdonald (eds.). New York. Columbia University Press.

**Gould, A. R. and P. J. Watson.**

1982 - A dialogue on the meaning and use of analogy in ethnoarchaeological reasoning. *Journal of Anthropological Archaeology* 1.

**Grbić, M.**

1937 - Grčka terakota, *Umetnički pregled* 1.ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1938a- Fidijina Atena Partenos, *Umetnički pregled* 9. ur. M. Kašanin, beograd: Muzej kneza Pavla.

1938b - Dva Satira iz Stobija, *Umetnički pregled* 10. ur. M. Kašanin, beograd: Muzej kneza Pavla.

1938c - Otkopavanje u Herakleji Linkestis, *Umetnički pregled* 11. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1939 - Otkopavanja u Herakleji Linkestis kod Bitolja, *Umetnički pregled* 8. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1940a - Delfi, *Umetnički pregled* 4-5. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1940b - Olimpija, *Umetnički pregled* 6-7. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1941 - Pergamski oltar, *Umetnički pregled* 1. ur.M. kašanin, beograd: Muzej kneza Pavla.

1958 – *Odabrana grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu*, Beograd: Srpska akademija nauka – Arheološki institut (Posebna izdanja CCCXXII).

**Green, P. (ed.)**

1993 – Introduction, *Hellenistic History and Culture*, University of California Press.

**Hall, J. M.**

2002 – *Between Ethnicity and Culture*, Chicago: Chicago University Press.

**Ham-Milovanović, L.**

2009 – Naziv i ustrojstvo Muzeja kneza Pavla, *Muzej kneza Pavla* (ur. T. Cvjetičanin), Beograd: Narodni muzej.

**Hamilakis, Y.**

2008 – Decolonizing Greek Archaeology: indigenous archaeologies, modernist archaeology and post-colonial critique, *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece* (eds. D. Damaskos and D. Plantzos), Athens: Benaki Museum.

**Harding, S.**

1993 - Rethinking standpoint epistemology: What is “strong objectivity”?, *Feminist epistemologies* (eds. L. Alcoff and E.Potter ), New York: Routledge.

**Harisijadis, M.**

1936 – Grčke vase u negdašnjem Istorijsko-umetničkom muzeju u Beogradu, *Starinar X-XI* (ur. V. P. Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

**Hartog, F.**

2001 – *Memories of Odysseus – Frontier Tales from Ancient Greece*, The University of Chicago Press.

**Hasting, A.**

1997 - *The Construction of Nationalhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press.

**Hinhgley, R.**

2005 - *Globalizing Roman Culture*, London and New York: Routledge.

2009 – Cultural Diversity and Unity: Empire ad Rome, *Material Culture and Social Identities in the ancient World* (ed. S. Hales and T. Hodos), Cambridge: Cambridge University Press.

**Hobsbawm, E.**

1990 - *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press.

**Hodder, I.**

1982 - *The Present Past*. London L.T.Batsford.

1997 - 'Always momentary, fluid and flexible': towards a reflexive excavation methodology, *Antiquity* 71/273.

1999 – *The Archaeological Peocess*. An Introduction, Oxford: Blackwell.

**Hornblower, S. And A. Spawforth (eds.),**

1998 – *The Oxford Companion to Classical Civilisation*, Oxford and New York: Oxford University Press.

**Humphreys, S. C.**

2002 - Classics and Colonialism: towards an erotics of the discipline, *Disciplining Classics* (ed. G. W. Most), Vandenhoeck and Ruprecht, Gottingen.

**Ignjatović, A.**

2009 – Arhitektura novog dvora i Muzej kneza Pavla, *Muzej kneza Pavla* (ur. T. Cvjetićanin), Beograd: Narodni muzej.

**Ingo, W.**

1996 – German archaeology and its relation to nationalism and racism, *Nationalism and archaeology in Europe* (eds. M. Díaz-Andreu and T. Champion, San Francisco: Westview Press.

**Insoll, T. (ed)**

2007 - *The Archaeology of Identities*. London: Routledge.

**Jeremić, M.**

2005 – Antičko i tradicionalno graditeljsko nasleđe, *Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1*, Beograd: Narodni muzej.

**Jevtović, J. (ur)**

1987 – *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd: Narodni muzej Beograd.

**Jones, S.**

1997 – *The Archaeology of Ethnicity – Constructing Identities in the Past and Present*, London, New York: Routledge.

**Joseph, J.E.**

2004 – *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.

**Kaiser, T.**

1995 – Archaeology and Ideology in southeast Europe, *Nationalism, Politics, and the practice of archaeology* (eds. P. Khol and C. Fawcett), Cambridge: Cambridge University Press.

**Kahn J.S.**

2001 - Anthropology and Modernity. *Current Anthropology* 42.

**Kartlidž, P. (ur.)**

2007 – *Antička Grčka*, Stylos, Novi Sad.

**Kelly, J. H. and Hanen, M. P.**

1990. *Archaeology and The Methodology of Science*, Albuquerque. University of New Mexico Press.

**Kobylinski, Z.**

1989 - Ethno-archaeological cognition and cognitive ethno-archaeology, *The Meanings of Things: Material Culture and Symbolic Expression*.I. Hodder (ed.). London. Routledge.

**Koen, M. i Neigel, E.**

2004. *Uvod u logiku i naučni metod*. Beograd. JASEN.

**Kohl, P. L. and Fawcett, C.**

1995 – Archaeology in the service of the state: theoretical consideration, *Nationalism, politics, and the practice of archaeology* (eds. P.L.Kohl and C. Fawcett), Cambridge University Press.

**Kolarić, M.**

1969 – Predgovor, *Antička bronza u Jugoslaviji* (ur. M. Kolarić), Beograd: Narodni muzej

**Krečmer, P.**

1963 – Preistorija Balkana u ogledalu jezika, *Knjiga o Balkanu I*, Beograd: Balkanski institut.

**Крстић, В.**

2005 – Сликани кантароси и скифоси са локалитета Кале – Кршевица, код Бујановца, *Зборник Народног музеја XVIII–I* (ur. T. Cvjetićanin), 191–212.

2009 – Terakote iz grčko-helenističke birke Narodnog muzeja u Beogradu (Kolekcija S. Javorine), *Zbornik Narodnog muzeja XIX-1* (ur. T. Cvjetićanin), Beograd: Narodni muzej.

**Kuhrt, A. and S. Sherwin-White (eds.)**

1987 – Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek from Syria to Central Asia after Alexandre, Berkeley

1993 - From Samarkhand to Sardis. A new approach to the Seleucid empire. *Hellenistic Culture and Society XIII*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993.

**Kuzmanović, Z.**

2009 – Koncept helenizma – ideološke implikacije, *Godišnjak za društvenu istoriju XV/1-3* (ur. M. Ristović), Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.

**Leersen, J.**

2005 – The Cultivation of culture. Towards a Definition of Romantic Nationalism in Europe, *Working Papers European Studies Amsterdam 2*, Universiteit van Amsterdam

**Livingier, M.**

2000 – Enlightened Nationalism. The transformation of Prussian Political Culture 1806-1848, Oxford University Press.

**Lucas, G.**

2001 - *Critical Approaches to Fieldwork. Contemporary and Historical Archaeological practice*, London and New York: Routledge.

**Lucy, S.**

2005 – Ethnic and cultural identities, Díaz Andreu, M., S. J. Lucy, S. Babić & D. N. Edwards, *The Archaeology of Identity, Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, London, New York: Routledge, 86 – 109.

**Marić, R.**

2003 (1933) - *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd: Čigija.

1958 - Bibliografija radova dr. Miloja M. Vasića, *Starinar VII-VIII* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Srpska akademija nauka.

**Makuljević, N.**

2006 – *Umetnost i nacionalna ideja u 19. Veku. Sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

**Mallory, J.P.**

1989 – In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth, London: Thames and Hudson.

**Mano-Zisi, Đ.**

1933/34a – Freske u Stobima, *Starinar VIII-IX* (ur. V.R.Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1933/34b – Mozaici jedne kuće u Stobima, *Starinar VIII-IX* (ur. V.R.Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1936 – Iskopavanja u Stobima 1933 i 1934, *Starinar X-XI* (ur. V.R.Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1937 – Mozaici u Stobima *Umetnički pregled* 1. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1939 - Urbanistički lik Stobija, *Umetnički pregled* 9. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1940 - Dekorativna plastika u Stobima, *Umetnički pregled 1-2*. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.

1954 – *Antika u Narodnom muzeju*, Beograd: Časopis Jugoslavija

1957 - *Nalaz iz Tekije*, Antika II, Beograd: Narodni muzej.

1969 – Problem importa i zvanične umetnosti u rimsko doba *Antička bronza u Jugoslaviji* (ur. M. Kolarić), Beograd: Narodni muzej

1973 – Stratigraphic Problems and the urban development of Stobi, *Studies in the Antiquities of Stobi I* (ed. J. Wiseman), The University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles

**Mano-Zisi, Đ i L.J. Popović**

1959 - *Grci i Iliri: njihovi kulturni odnosi u prošlosti naše zemlje na osnovu arheološkog materijala*, Beograd: Narodni muzej.

1979 – Antička kultura, *Narodni Muzej Beograd – vodič*, Beograd: Narodni muzej

**Mano-Zisi, Đ. and Wiseman, J.**

1975 – Iskopavanja u Stobima 1970-1974, *Starinar XXVI* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut Beograd.

**Marić, R.**

1958 – Bibliografija radova d-r Miloja, M. Vasića, *Starinar VII-VIII* (ur. Đ. Bošković) Beograd: Srpska akademija nauka.



1959a – Nikola Vulić, *Starinar IX-X* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Srpska akademija nauka.

1959b – Bibliografija radova Nikole Vulića, *Starinar IX-X* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Srpska akademija nauka.

**Martinović, J.J.**

1972 – Pregled arheoloških istraživanja i literature na Crnogorskom primorju do drugog svetskog rata, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru XX*, Kotor: Pomorski muzej.

**McCoskey, D.E.**

2002 – Race Before "Whiteness": Studying Identity in Ptolemaic Egypt, *Critical Sociology* Vol 28/ 1-2, Leiden: Koninklijke Brill.

**McLennan, G.**

2006 - *Sociological Cultural Studies. Reflexivity and Positivity in the Human Science*, Hampshire: PALGRAVE MACMILLAN.

**Mikulčić I.**

1964/5 - Jedna helenistička nekropola iz okoline Bitolja, *Starinar XV-XVI* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut.

1966 - *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta*, Skoplje i Beograd: Arheološko društvo Jugoslavoje i Arheološki muzej Skoplje.

**Mikulčić I. i M. Jovanović**

1968 – Helenistički opidum iz Krševice, *Vranjski glasnik IV*, Vranje: Narodni muzej Vranje.

**Milenković, M.**

2007 - Šta je (bila) antropološka „refleksivnost“. U *Istorija postmoderne antropologije. Posle postmodernizma* (ur. M. Niškanović), Beograd: Etnološka biblioteka.

**Milin, M.**

2000 – Antika u izdanjima Balkanskog i Balkanološkog instituta, *Balkanica XXX/XXXI*, Beograd: Balkanološki institut.

**Milinković, M.**

1984 – Mihailo Valtrović, prvi urednik Starinara, *Starinar XXXV* (Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut u Beogradu.

**Morris, I.**

1994 - Archaeologies of Greece, *Classical Greece – Ancient Histories and Modern Archaeologies* (ed. Ian Morris), Cambridge: Cambridge University Press.

2006 – Classical Archaeology, A Companion to Archaeology (ed. j. Bintliff), Malden, Oxford and Carlton: Blackwell.

**Morely, N.**

2009. - *Antiquity and Modernity*. Oxford: Wiley – Blackwell.

**Most, G.**

2008 – Philhellenism, Cosmopolitanism, Nationalism, *Hellenism: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity* (ed. K. Zacharia), Hampshire: Ashgate.

**Newby, Z.**

2006 – The Art History and Aesthetics, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome* (eds. E. Bispham, T. Harrison and B.A. Sparkes), Edinburgh: Edinburgh University Press.

**Ninković, V.**

2009 - Arheološko odeljenje Muzeja kneza Pavla, *Muzej kneza Pavla* (ur. T. Cvjetičanin), Beograd: Narodni muzej.

**Novak, V.**

1958 – Nikola Vulić – naučnik i čovek, u *Iz rimske književnosti* (N. Vulić), Beograd: Srpska književna zadruga.

**Novaković, P.**

2011 – Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective, *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past* (ed. Ludomir R. Lozny), New York: Springer.

**Olsen, B.**

2002 – *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Beograd: Geopoetika.

**Owen, S.**

2005 - Analogy, Archaeology and Archaic Greek Colonization, *Ancient Colonization – Analogy, Similarity and Difference* (ed. H. Hurst and S. Owen), Duckworth, London.

**Palavestra, A.**

1999/2000 – Arheologija u Balkanskom institutu, *Balcanica XXX/XXXI*, Beograd: Balkanološki institut.

2011a - *Kulturni kontekst arheologije*, Beograd: Filozofski fakultet.

2011b - U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji, *Etnoantropološki problemi* 6/3 (ur. D. Antonijević), Beograd: Filozofski fakultet.

**Papazoglu, F.**

1957 - Makedonski gradovi u rimsko doba, *Živa antika*, Posebna izdanja, Knjiga I, Skoplje.

1967 – Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba* (ur. A. Benac), Sarajevo: Centar za Balkanološka ispitivanja.

2007a – *Iz istorije antičkog Balkana. Odabrane studije*. Beograd: Equilibrium.

2007b – *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci, Mezi*. Beograd: Equilibrium.

**Parović -Pešikan, M.**

1977/8 - Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj, *Starinar XXVIII-XXIX* (ur.Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut.

1984 – Antička arheologija u Starinaru (1884-1984), *Starinar XXXV* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut Beograd

**Patsch, C.**

1934 – Die römische Grenzwehr der Balkanhalbinsel an der Donau, *Revue internationale des Études balkaniques* 2, 82-97

**Petković, V. R.**

1937 – Antičke skulpture iz Stobija, *Starinar XII* (ur. V.R. Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

**Petrović, J.**

1932 – Iskopavanja u Stobima 1931, *Starinar VII* (ur. V.R.Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1933/34 – Stobi 1932, *Starinar VII-IX* (ur. V.R.Petković), Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1939 - Nekropola u Budvi, *Umetnički pregled* 6. ur. M. Kašanin, Beograd: Mzej kneza Pavla.

1940 - Geme i kameje, *Umetnički pregled* 6-7. ur. M. Kašanin, Beograd: Mzej kneza Pavla.

**Petrović, P.**

1989 – Evropski naučnici i počeci arheologije kod Srba, *Antičke studije kod Srba* (ur. Radovan Samardžić), Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut.

**Pikar, Š.**

1936 – Javni i privatni život Balkana u antičko doba, *Knjiga o Balkanu I*, Beograd: Balkanski institut.

**Pollitt, J.J.**

1986 – Art in the Hellenistic Age, Cambridge University Press.

1993 - What is „Hellenistic“ about Hellenistic Art?, *Hellenistic History and Culture* (ed. P. Green), University of California Press.

**Popović, P.**

2005 – Kale-Krševica: Investigations 2001-2004 Interim Report, Зборник Народног музеја XVIII–1.

2006 – Central Balkans Between The Greek and Celtic World: Case Study Kale-Krševica, *Homage to Milutin Garašanin*, Tasić, N. (ed.), Beograd.

2009 – Krševica: Forty Years after, Zbornik Narodnog Muzeja XIX-1 (ur. T. Cvjetičanin), beograd: Naroni muzej.

**Popović, B. Lj.**

1969 – Grčka bronza u Jugoslaviji, *Antička bronza u Jugoslaviji* (ur. M. Kolarić), Beograd: Narodni muzej.

1987 – Grčki i helenistički portret, *Antički portret u Jugoslaviji* (ur. J. Jevtović), Beograd: Narodni muzej Beograd.

1994 – *Antička grčka zbirka*, Beograd: Narodni muzej.

**Popović, I.**

1994a – Arheološki aspekti ostave iz Bara, *Ostava iz Bara* (ur. J. Jevtović), Beograd: Narodni muzej.

1994b – *Antičko srebro u Srbiji*, Beograd: Narodni muzej Beograd.

**Porčić, M.**

2006. Etnoarheologija - sadašnjost kao ključ za prošlost, *Етноантрополошки проблеми* 1. св.2.

**Porter, I. J.**

2009 - Hellenism and Modernity, *The Oxford Handbook of Hellenic Studies* (ed. G. Boys/Stones, B. Grayiosi, P. Vasunia), Oxford University Press.

**Primorac, Z. i Ule, A.**

2006 - Mjesto i uloga metafora i analogija u kompleksnom i pojmovnom mišljenju. *Prolegomena* Vol. 5 No. 1.

**Rasel, D.**

1999 – Umetnost proze – rano carstvo, *Oksfordska istorija rimskog sveta*, Clio, Beograd.

**Ranovič, A. B.**

1962 – *Helenizam i njegova istorijska uloga*, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, Sarajevo.

**Rendić-Miočević, D.**

1959 – Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Opuscula Archaeologica* IV, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

**Renfrew, C.**

1987 - *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Language*, Cambridge: Cambridge University Press.

**Robertson, M.**

1975 – *A History of the Greek Art*, Cambridge University Press.

1993 – What is „Hellenistic“ about Hellenistic Art?, *Hellenistic History and Culture* (ed. P. Green), University of California Press.

**Rostovcev, M.**

1941 - *Social and Economic History of The Hellenistic World* Vol. 1-3. Oxford: Oxford University Press.

**Rotroff, S. I.**

1991 - Attic West Slope Vase Painting, *Hesperia*, Vol. 60, No. 1.

1997 - Hellenistic Pottery; Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related material, *The Athenian Agora XXIX: Results of excavation conducted by the American School of Classical Studies at Athens*.

2006a - Hellenistic Pottery: The Plane wares, *The Athenian Agora XXXIII: Results of excavation conducted by the American School of Classical Studies at Athens*.

2006b - Material Culture, *The Cambridge Companion to the Hellenistic World* (ed. Glenn R. Bugh), Chambridge: Chambridge University Press.

**Rowlands, M.**

2002 – The Power of Origenes: Question of Cultural Rights, in *The Material Culture Rider* (ed. V. Buchli), Oxford and New York: Berg.

**Said, E.**

2002 – *Kultura i imperijalizam*, Beograd: Beogradski krug.

2008 – *Orijentalizam*, Beograd: XX vek.

**Samuel, A.E.**

1993 – The ptolemies and the Ideology of Kingship, *Hellenistic History and Culture* (ed. P. green), Los Angeles and Oxford: Berkeley.

**Sandri, S. (ed.)**

2009 - *Reflexivity in Economics. An Experimental Examination on the Self-Referentiality of Economic Theories*. Heidelberg : Physica-Verlag.

**Settis, S.**

2006 – *The Future of The Classical*, Polity Press, Cambridge

**Sikimić, B.**

2000 – Lingvistika u časopisu *Revue internationale des Etudes balkaniques*, bibliografija, *Balkanica XXX/XXXI*, Beograd: Balkanološki institut.

**Silbermann, N.A.**

1995 – Promised lands and chosen peoples: the politics and poetics of archaeological narrative, *Nationalism, politics, and the practice of archaeology* (eds. P.L.Kohl and C. Fawcett), Cambridge University Press.

**Shanks, M.**

1996 – *Classical Archaeology of Grece*, Routledge, London.

2001 – Culture/Archaeology. The Dispersion of a Discipline and its Objects, *Archaeological Theory Today* (ed. I. Hodder), Cambridge: Polity.

**Sheehan, J. J.**

2009 – A political Professor: A New Biography of J. G. Drozsen, *German History Vol 27, No.4.*

**Shennan, S.**

1994 - Introduction to *Archaeological approaches to cultural identity*, ed. Stephen Shennan, 1-33. London: Routledge.

**Shukriu, E.**

1989 – *Helenizovana keramika Starijeg gvođenog doba u SAP Kosovo*, doktorska disertacija rukopis, Beograd

**Shingley, G.**

2000 – *The Greek World After Alexander*, Routledge, London.

**Snodgrass, A.**

2005 – „Lsler Breeds“: The History of a False Analogy, *Ancient Colonization – Analogy, Similarity and Difference* (ed. H. Hurst and S. Owen), Duckworth, London.

**Smart, B.**

1999 - *Facing Modernity. Ambivalence, Reflexivity and Modernity*. London: SAGE Publications.

**Smit, A. D.**

2010 – *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek.

**Sokolovska, V.**

1975 - Novija arheološka iskopavanja u Demir Kapiji, *Starinar XXIV-XXV* (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut.

1986 - *Isar - Marvinci i Povardarje vo antičko vreme*, Skopje: Muzej na Makedonija.

2011 – Antičkot grad na Iskar-Marvicenci, Valandovo. Kulturno-Istoriski osvrt. Skopje: Kultura ECT.

**Spivak, G. Č.**

1999 – *Kritika postkolonijalnog uma*, Beogradski krug, Beograd.

**Srejović, D.**

1973 – Kargač and The Problem of Ethnogenesis of Dardanians, *Balkanica IV*.

1979 - Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja, *Sahranjivanje kod Ilira* (ur. M. Garašanin) Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institute.

1983 – Arheologija na Velikoj školi Univerziteta u Beogradu, *Spomenica Srpskog arheološkog društva 1883.-1983.*(ur. N. Tasić), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

**Stein, G. J.**

2005 – Introduction, *The Archaeology of Colonial Encounters – Comparative Perspectives* (ed. G.J. Stein), School of American Research Press, Santa Fe.

**Stewart, A.**

2007 – Hellenistic Art, ad 1500-2000, *A Companion to the Hellenistic World* (ed. A.Erskine), Malden, Oxford and Carlston: Blackwell

**Stray, C.**

2006 – The History of the Discipline, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome* (eds. E. Bispham, T. Harrison and B.A. Sparkes), Edinburgh: Edinburgh University Press.

**Subotić, I.**

2009 - Od muzeja savremene umetnosti do muzeja Kneza Pavla, *Muzej Kneza Pavla*, ur. T. Cvjetičanin, Beograd: Narodni Muzej.

**Thomas, J.**

2004 – *Archaeology and Modernity*, London, New York: Routledge

**Todorova, M.**

2006 - *Imaginarni Balkan*, Beograd: XX vek.

2010 - *Zamka zaostalosti, Dizanje prošlosti u vazduh*, Beograd: XX vek,

**Trigger, B.**

1989 - *A History of Archaeological Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.

**Valtrović, M.**

1884 – Pristup, *Starinar Srpskog arheološkog društva I* (ur. M. valtrović), Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija.

**Vasić, M. M.**

1906a – Preistorijska votivna grivna i uticaji mikenske kulture u Srbiji, *Starinar novog reda I/1* (ur. M. Valtrović), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1906b - Nekoliki preistorijski nalazi iz Vinče, *Starinar novog reda I/1* (ur. M. Valtrović), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1906c – Rimske opeke iz Ritopeka, *Starinar novog reda I/1* (ur. M. Valtrović), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1907 – Nekolike grobne konstrukcije iz Viminacijuma, *Starinar novog reda III/1*, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1908a – Preistorijski obredni predmeti, *Starinar novog reda III* (ur. M. Vasić), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1908b – Votivna grivan, *Starinar novog reda III* (ur. M. Vasić), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1908c – Prvi list jedne rimske vojničke diplome, *Starinarnovog reda III* (ur. M. Vasić), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1909 – Antički spomenici Srbije Dr. Nikole Vulića, *Starinar novog reda IV/1*, Beograd: Srpsko arheološko društvo

1910 – Žuto Brdo. Prilozi za poznavanje kulture gvozdene doba u Dunavskoj Dolini, *Starinar novog reda V* (ur. M.M. vasić), Beograd: Srpsko arheološko društvo.

1934 - Colons grecs à Vinča. *Revue internationale des Études balkaniques* 1

1936a - *Preistorijska Vinča II*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1936b – *Preistorijska Vinča II*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1936c – *Preistorijska Vinča III*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1936d – *Preistorijska Vinča IV*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

1951 – Živa antika u našoj oblasti, *Živa antika I/1* (ur. M. Budimir i dr.). Skoplje.

1954 - Dionisos i naš folklor, *Glas CCXIV* (ur. J. Radonić), Beograd: Srpska akademija nauka.

#### **Vasić, R.**

1990 – Gvozdeno doba u Srbiji. Hronološki i geografski okviri i kulturno-istorijska interpretacija, *Gospodari srebra. Gvozdeno doba na tlu Srbije* (ur. J. Jevtović), Beograd: Narodni muzej Beograd.

#### **Vebster, T. B. V.**

1970 - *Helenizam*, Izdavačko preduzeće „Bratstvo i jedinstvo“, Novi Sad

#### **Veličković, M.**

1957 – *Katalog grčkih i rimskih terakota*, Antika III, Beograd: Narodni muzej.

1975 – Narodni muzej za vreme uprave Mihaila Valtrovića (1881-1905), *Zbornik Narodnog muzeja VIII* (ur. V. Kondić), Beograd: Narodni muzej

#### **Veit, U.**

1989 - Ethnic concepts in German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity. *Archaeological Approaches to Cultural Identity* (ed. S. J. Shennan), One World Archaeology 10. London: Unwin Hyman, pp. 35–56.

#### **Vinkelman, J.J.**

1996 - *Istorija drevne umetnosti*, Sremski Karlovci, Novi sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

#### **Vitezović, S.**

2003 – Dr. Rastislav Marić, u *Antički kultovi u našoj zemlji* (R. Marić), Beograd: Čigoja.



**Vranić, I.**

2009 – Teorijsko-metodološki problem tumačenja keramičkog materijala sa lokaliteta Kale u Krševici, *Zbornik Narodnog muzeja XIX-1*, (ur. T. Cvjetičanin), Beograd: Narodni Muzej.

2011 – Ranoantička naselja i gvozdeno doba centralnog Balkana: pitanja etničkog identiteta, *Etno-antropološki problemi* 6/3 (ur.D. Antonijević).

**Vučković-Todorović, D.**

1961a - Helenistička keramika iz Jošaničke Banje, *Starinar* XII (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut.

1961b - *Antička Demir kapija*, *Starinar* XII (ur. Đ. Bošković), Beograd: Arheološki institut.

**Vukadinović, M.**

2005 – Rezultati geofizičkih istraživanja metodom geoelektričnog skeniranja I geoelektričnog sondiranja na arheološkom nalazištu Kale-Krševica, *Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1*, Beograd: Narodni muzej.

**Vukmanović, M. i P. Popović**

1982 – Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske koptline, *Godišnjak. Centar za balkanološka istraživanja XX/18*, Sarajevo, 189–210.

**Vulić, N.**

1905 - Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik XLII* (drugi razred, knjiga 37), Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1909 - Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik XLVII* (drugi razred, knjiga 39), Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1931 – Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik LXXI* (drugi razred, knjiga 55), Beograd: srpska kraljevska akademija.

1933 - Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik LXXV* (drugi razred, knjiga 59), Beograd: srpska kraljevska akademija.

1934 - Antički spomenici naše zemlje, *Spomenik LXXVII* (drugi razred, knjiga 60), Beograd: srpska kraljevska akademija.

1911 – Nekoliko pitanja iz rimske starine, *Glas Srpske kraljevske akademije LXXXVI*, Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1925 – Nekoliko pitanja iz rimske prošlosti, *Glas Srpske kraljevske akademije CXIV*, Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1926 – Nekoliko pitanja iz antičke prošlosti naše zemlje, *Glas Srpske kraljevske akademije CXXI*, Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1933 – Dardanci, *Glas Srpske kraljevske akademije CLV*, Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1934a – Une necropole antique près de Trebenište, *Revue internationale des Études balkaniques* 1, 156-164.

1934b – Iz antičke prošlosti naše zemlje, *Glas Srpske kraljevske akademije* CLX, Beograd: Srpska kraljevska akademija.

1936 – Le sedi dei Triballi, *Revue internationale des Études balkaniques* 3, 118-122.

**Vulić, N. i A. fon Premerštajn**

1900 – Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik XXXVIII* (drugi razred, knjiga 34), Beograd: Srpska kraljevska akademija.

**Vulić, N., Ladek, F. i A. fon Premerštajn**

1903 - Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik XXXIX* (drugi razred, knjiga 35), Beograd: Srpska kraljevska akademija.

**Wallace-Hadrill, A.**

2007 – The Creation and Expression of Identity. The Roman World, *Classical Archaeology* (ed.S.E.Alcock and R. Osborne, Blackwell).

**Wiwjorra, I.**

1996 - German archaeology and its relation to nationalism and racism, *Nationalism and archaeology in Europ* (eds M. Díaz-Andreu and T. Champion), London: University College London Press.

**Wylie, A.**

1982 - An analogy by any other name is just as analogical: a commentary on the Gould – Watson dialogue. *Journal of Anthropological Archaeology* 1.

2002 – *Thinking from Things, Essays in the Philosophy of Archaeology*, University of California Press

2007 – Doing archaeology as a Feminist: Introduction,  
<http://courses.washington.edu/archyaec/archy402/awfeministarchy.pdf>

**Zachaira, K.**

2008 – Introduction, *Hellenism. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity* (ed. K. Zachaira), Hampshire: Ashgate Variorum.

## **Biografija:**

Ime i prezime: **Zorica D. Kuzmanović**  
Adresa: **Vatroslava Lisinskog 8**  
**11000 Beograd**  
Datum rođenja: **14. 05. 1982.**  
Tel: **+381 62/ 341-638**  
**011/ 27-66-753**  
E-mail: **zoricakuzmanovic@gmail.com**

## **Profesionalna interesovanja:**

- Klasična arheologija,
- Arheološka teorija, epistemologija i metodologija,
- Studije materijalne kulture,
- Studije recepcije nasleđa antičke grčke kulture.

## **Obrazovanje:**

2008. upisana na doktorske studije arheologije, smer klasična arheologija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2007. odbranila master rad na temu *Koncept helenizma – ideološke implikacije*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2006. diplomirala na katedri za klasičnu arheologiju na temu *Diskurzivni govor tela u klasičnoj grčkoj demokratiji*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

## **Istraživačko iskustvo:**

2011-2012 – istraživač **saradnik** na projektu *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2007-2010. istraživač pripravnik na projektu *Interkulturalna komunikacija u paleobalkanskim društvima*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2007-2010. saradnik Centra za teorijsku arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2007-2008. terensko istraživanje u okviru projekta *Kale-Krševica*, Arheološki institut u Beogradu, rukovodilac dr Petar Popović.

2006. polaznik letnjeg arheološkog kampa *Srednje Pomoravlje – neolitizacija Jugoistočne Evrope*, Arheološki institut u Beogradu, rukovodilac dr Slaviša Perić.

2003. arheološko istraživanje bronzanodopskog lokaliteta Robaje – Ravne vrtače, projekta koji su zajednički realizovali Narodni muzej u Beogradu, Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo, Istraživačka stanica Petnica.

2002. polaznik letnjeg arheološkog kampa *Srednje Pomoravlje – neolitizacija Jugoistočne Evrope*, Arheološki institut u Beogradu.

#### **Radno iskustvo:**

2011-2012. Asistent za užu naučnu oblast arheologija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2010. Saradnik u nastavi, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2008–2010. stručni saradnik (predavač) na seminarima iz arheologije, Istraživačka stanica Petnica.

2004-2006. student demonstrator na grupi kurseva na katedri za klasičnu arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2003-2004. volonterski rad na dokumentaciji antičke zbirke, Narodni muzej u Beogradu.

2001-2004. mlađi saradnik Istraživačke stanice Petnica, pedagoški (predavač i mentor za istraživačke radove polaznika) i istraživački rad.

### **Relevantni seminari i konferencije:**

2009-2012. Regional Seminar for Excellence in Teaching (ReSET). Naziv projekta: *Conception of Eternal Capitals – From Ancient Cosmopolitan Cities to Modern Megapolises.*

2010. učešće na međunarodnoj konferenciji (1<sup>st</sup> International Conference – *Internationalizing in High Education, Bringing New Thinking in History*), Tbilisy, Georgia.

2007-2009. predavač u okviru ciklusa tribina koje je organizovao Centar za teorijsku arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2005-2006. polaznik stalne arheološke radionice – *Srednje Pomiravlje – Neolitizacija Jugoistočne Evrope*, Arheološki institut u Beogradu.

1999-2001. polaznik istraživačke stanice Petnica.

### **Stipendije i nagrade:**

2007. stipendija Ministarstva Republike Slovenije za visoko obrazovanje, nauku i tehnologiju u okviru programa CEEPUS II.

2007. jednokratna stipendija Ministarstva nauke i tehnologije Republike Srpske.

2005. nagrada Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu za izuzetan uspeh u studiranju.

2004-2005. stipendija Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske.

2001-2003. stipendija Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije.

### **Objavljeni radovi:**

2011 – Problem kulturnog identiteta u savremenoj arheološkoj praksi, *Etnoantropološki problemi* 6/3 (ur. D. Antonijević), Beograd: Filozofski fakultet, 595-606.

2010. Neville Morley. Antiquity and Modernity, *Etnoantropološki problemi* 5/3 (ur. D. Antonijević), Beograd: Filozofski fakultet, 277-281.

2010 – Refleksivno mišljenje – zamena za analogiju. Studija slučaja antičke ekonomije, *Etnoantropološki problemi* 5/1 (ur. D. Antonijević), Filozofski fakultet, Beograd. – проверити ово.

2009 – Problem etnografskih analogija u arheološkom istraživanju, *Etnoantropološki problemi* 4/1 (ur. D. Antonijević), Filozofski fakultet, Beograd.

2009 – Koncept helenizma – ideološke implikacije, *Godišnjak za društvenu istoriju* XV/1-3 (ur. M. Ristović), Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.

**Jezici:**

Engleski – aktivno znanje,  
Ruski – pasivno znanje,  
Starogrčki – pasivno znanje,  
Latinski – pasivno znanje.

Прилог 1.

## Изјава о ауторству

Потписани-а Зорица Д. Кузмановић  
број уписа 2007-68/AP (7A070068)

### Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

РЕФЛЕКСИВНА ПРИРОДА АРХЕОЛОШКОГ ЗАКЉУЧИВАЊА:  
СТУДИЈА СЛУЧАЈА КОРПУСА ХЕЛЕНИСТИЧКИХ НАЛАЗА  
У СРБИЈИ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 9. 5. 2012

З. Кузмановић

Прилог 2.

## Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Зорица Кузмановић

Број уписа 2007-68/AP (7A070068)

Студијски програм ДОКТОРСКЕ АКАДЕМСКЕ СТУДИЈЕ АРХЕОЛОГИЈЕ

Наслов рада РЕФЛЕКСИВНА ПРИРОДА АРХЕОЛОШКОГ ЗАКЉУЧВАЊА:  
СТУДИЈА СЛУЧАЈА КОРПУСА ХЕЛЕНИСТИЧКИХ НАМАЗА У СРБИЈИ

Ментор проф. др СТАША БАБИЋ

Потписани Зорица Кузмановић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 9. 5. 2012

З. Кузмановић



Прилог 3.

## Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

РЕФЛЕКСИВНА ПРИРОДА АРХЕОЛОШКОГ ЗАКЉУЧИВАЊА:  
СТУДИЈА СЛУЧАЈА КОРПУСА ХЕЛЕНИСТИЧКИХ НАЛАЗА У СРБИЈИ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 9.5.2012

З. Кузмановић

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.